

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

XX 1987

ΑΘΗΝΑΙ

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ XX, ΤΕΥΧΟΣ 1-2 1987

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ (ΑΑΑ)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Διευθυντής Προϊστορικών
και Κλασσικών Αρχαιοτήτων.

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Διευθυντής Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΕΛΕΝΗ ΛΙΤΙΝΑ

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΕΛΕΝΗ ΛΙΤΙΝΑ - ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΖΙΓΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: WILLIAM PHELPS

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

Εικόνα εξωφύλλου: Χρυσό περιδέραιο. 2ος-3ος αι. μ.Χ.

© 1991: ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ,
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND (TAP SERVICE),
Panepistimiou 57, 105 64 Athens

MINISTRY OF CULTURE
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY (ΑΑΑ)

DIRECTORS: YANNIS TZEDAKIS, Director of Prehistoric and Classical Antiquities

NIKOS ZIAS, Director of Byzantine and post-Byzantine Monuments.

EDITORIAL SUPERVISION: EVANGELIA KYPREOU

EDITORIAL ASSISTANT: ELENI LITINA

PROOF-READING: ELENI LITINA - KATERINA BAZIGOU

ART EDITOR: R. YIANNOULAKI

SUMMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH BY: WILLIAM PHELPS

PRINTED BY: E. BOULOUKOS - A. LOGOTHETIS

Cover plate: Gold necklace. 2nd-3rd c. AD.

ISSN 0004-6604

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	Σελ.
Μ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ, Έρευνα στον Πετρά Σητείας 1987	11-29
Summary	30
Ι. Ε. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ, Μία αρχαία θέση στα Αντικύθηρα	31-42
Summary	42
Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Έρευνα στην οδό Αθηνάς Διδυμοτείχου	44-64
Summary	65
Υ. SUTO, Προϊστορική θέση στη Βοιωτία	66-73
Summary	73-74
Α. ΣΙΜΩΣΙ - J. Y. EMPEREUR, Ενάλιες ελληνογαλλικές έρευνες στο λιμάνι της Θάσου	75-89
Summary	89-92
Α. ΣΙΜΩΣΙ, Υποβρύχια έρευνα στο Μπούρτζι Ναυπλίου 1985-1986	93-110
Summary	111
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ	
Χ. Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Εγχάρακτες απεικονίσεις πλοίων στη Θήρα	115-122
Summary	122
Λ. ΑΧΕΙΛΑΡΑ, Το Αιγαίο Πέλαγος αποκαλύπτει κρυμμένους θησαυρούς	123-132
Summary	132
Μ.-Φ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Μαρμάρινο αγαλμάτιο Διονύσου από τη Στυλίδα	133-139
Summary	139
Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ναός Αγίου Γεωργίου (Επισκοπής) στην Κίττα Μάνης	140-157
Summary	157-158
Κ. ΔΑΝΑΛΗ-ΓΚΙΟΛΕ, Ο Αλκυονεύς «επί σκηνής»	159-166
Summary	166
Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Θησαυρός γροσσίων 13ου-14ου αι. μ.Χ.	167-171
Summary	171

A. ΣΑΜΨΩΝ, Ένας Μεσοελλαδικός οικισμός στην Αιδηψό	172-182
Summary	182-183
X. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Εύρημα γριδίων Χίου	184-190
Summary	190
Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Γλύφα ή Βλύχα Βοιωτίας. Η Μυκηναϊκή Αυλίδα (;)	191-210
Summary	210
X. ΚΑΝΤΖΙΑ - Κ. ΚΟΥΖΕΛΗ, Εργαστήριο παρασκευής χρωμάτων στην Κω	211-254
Summary	254-255

Κως, Οικόπεδο Δάμτσα: α) Οι μαλλίτσες του αιγυπτιακού μπλε, β) Χρωστικές ουσίες κόκκινου χρώματος από την περιοχή των εστιών.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Μ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Εισαγωγή

Το 1987 συνεχίστηκε, για τρίτη χρονιά, η έρευνα στον Πετρά, το μινωικό οικισμό της πόλης της Σητείας. Οι έρευνες χρηματοδοτήθηκαν από το ΤΑΠΑ (ως προς τους καθαρισμούς) και το Ινστιτούτο για την Προϊστορία του Αιγαίου της Νέας Υόρκης (INSTAP) (ως προς την ανασκαφή). Εκτός από τη γράφουσα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ε. Παπατσαρούχα και Α. Παπακωστοπούλου. Στις αποτυπώσεις βοήθησε ο φοιτητής Μ. Χουρδάκης¹.

Το είδος και η έκταση της έρευνας καθορίστηκαν από δύο παράγοντες, πρώτον την περιορισμένη χρηματοδότηση και δεύτερον την ανάγκη να αποδειχθεί η έκταση του μινωικού οικισμού, ώστε να βοηθηθεί το ΥΠΠΟ στην απόφαση για την απαλλοτρίωση του χώρου. Τα αποτελέσματα ήταν ενθαρρυντικά, αν και δεν μπορέσαμε να ολοκληρώσουμε την ανασκαφή των σπιτιών 1 και 2 της βορειοανατολικής πλαγιάς του λόφου, που είχαν εν μέρει ανασκαφεί το 1985 και 1986, επειδή εκκρεμούσε η υπόθεση της αποζημίωσης για την καταστροφή ενός τμήματος του αμπελιού, που βρίσκεται ακριβώς στα δυτικά των δύο σπιτιών.

Έτσι η έρευνα του 1987 έγινε στα εξής σημεία του Πετρά:

1. Στο μεγάλο αναλημματικό τοίχο, που περιβάλλει το εκτεταμένο πλάτωμα της κορυφής του λόφου. 2. Στη βόρεια πλευρά του πλατώματος της κορυφής,

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο INSTAP για τη βοήθεια που προσφέρει στην ανασκαφή του Πετρά και στην έρευνα για τη μινωική κατοίκηση στην περιοχή του κόλπου της Σητείας. Στους γονείς μου εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου, όχι μόνο για την πολύτιμη ηθική στήριξη και ενθάρρυνση, αλλά και για την ανάληψη ενός μέρους των εξόδων φωτογράφισης. Όλους τους συναδέλφους, Έλληνες και ξένους, που με βοηθούν και με ενθαρρύνουν για τη συνέχιση της ανασκαφής και της μελέτης, ευχαριστώ θερμά. Η παρούσα σύντομη μελέτη γράφτηκε κατά τη διάρκεια του δεύτερου χρόνου της εκπαιδευτικής μου άδειας στην Αγγλία. Στο Πανεπιστήμιο του Bristol και ιδιαίτερα στον καθηγητή P. M. Warren, για την πολύτιμη βοήθεια και συμπράξή του, πολλές ευχαριστίες. Επίσης πρέπει να αναφερθεί ότι οι δύο συνάδελφοι-συνεργάτες της ανασκαφής ανέλαβαν και ένα μέρος της καταγραφής των ευρημάτων, και ακόμα ότι η Ε. Παπατσαρούχα βοήθησε σε αρκετά πρακτικά θέματα κατά την προετοιμασία αυτής της δημοσίευσης. Τα σχέδια και οι φωτογραφίες έγιναν από τη γράφουσα. Το τύπωμα των φωτογραφιών και των πινάκων των σχεδίων οφείλεται στον Σ. Αλεξάνδρου.

Για πρώτη αναφορά των αποτελεσμάτων των δύο πρώτων ετών της έρευνας στον Πετρά, βλ. Μ. Τσιποπούλου, Νέα στοιχεία για τη μινωική κατοίκηση στην περιοχή της πόλης της Σητείας, Πεπραγμένα ΣΤ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1986 (υπό έκδοση), και επίσης, Μ. Τσιποπούλου, Μινωικά ευρήματα στην πόλη της Σητείας, Αρχαιολογία, 28, Σεπτέμβριος 1988, σ. 46-49.

όπου αποκαλύφθηκε ένα μισοκατεστραμμένο ορθογώνιο κτίριο. 3. Σε διάφορα σημεία του λόφου, όπου έγιναν δοκιμαστικές τομές. 4. Στο λαξευτό μονοπάτι της ανατολικής πλαγιάς του λόφου. 5. Στο ογκώδες τείχος, που βρίσκεται στη ρίζα του λόφου, στα ΒΔ.

Εξάλλου προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τα σημεία στα οποία είχαν γίνει, το 1900, τομές από τον πρώτο ανασκαφέα του χώρου R. C. Bosanquet².

Τέλος, στο πλαίσιο της συνεχιζόμενης έρευνας του κόλπου της Σητείας, επισημάνθηκε άλλη μια μινωική θέση, στα Α. του Πετρά.

Αναλημματικός τοίχος στην κορυφή του λόφου

Η έρευνα διήρκεσε από τις 23 Ιουλίου ως τις 22 Αυγούστου. Ο τοίχος αυτός ήταν ορατός σε μερικά σημεία του, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του ήταν καλυμμένο από σκίνα και άλλους θάμνους. Στο χώρο υπήρχαν πάρα πολλές πεσμένες πέτρες. Στην επάνω πλευρά του διακρίνονταν κανονικά λαξευμένοι ασβεστολιθικοί ογκόλιθοι και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κομμάτια παραστάδων, προφανώς σε δεύτερη χρήση. Σκοπός μας ήταν να χρονολογηθεί ο τοίχος και να διευκρινιστούν οι λεπτομέρειες της κατασκευής του.

Ο τοίχος, που σώζεται σε μήκος περίπου 280 μ. και έχει πλάτος 1,1μ. είναι χτισμένος από σχετικά μεγάλες ακανόνιστες πέτρες. Είχαμε τη δυνατότητα να καθαρίσουμε 80 μ. ξεκινώντας από τη βορειοδυτική πλευρά, στο σημείο όπου καταλήγει ένα μονοπάτι, που αποτελεί

σήμερα την κύρια πρόσβαση στην κορυφή του λόφου και προχωρώντας προς τα ΒΑ. και τα ΝΔ. (ε ι κ. 1).

Στη βορειοανατολική πλευρά το σώζόμενο ύψος είναι κατά μέσον όρο 1,05-1,5 μ. Η θεμελίωση έχει γίνει απευθείας πάνω στο βράχο και στην κατώτατη σειρά έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες ακανόνιστες πέτρες. Στη βόρεια πλευρά όπου ο λόφος είναι πιο απότομος, το ύψος του αναλημματικού τοίχου φθάνει τα 2,5-3 μ. Στο σημείο αυτό μάλιστα η τοιχοδομία είναι σχεδόν κυκλώπεια καθώς πολλές από τις πέτρες ξεπερνούν σε μήκος το ένα μέτρο. Προς τα Α. διαπιστώθηκε ότι, επειδή ο λόφος γίνεται όλο και πιο απότομος, το ύψος του τοίχου φθάνει τα 3 μ. Διακόπτεται σε ένα σημείο, όπου ο βράχος είναι γυμνός και πολύ απότομος. Δεν ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός εκεί όπου συνδέεται ο τοίχος με το βράχο. Στην ίδια περιοχή εξάλλου, εντοπίστηκε, αλλά δεν καθαρίστηκε ένα είδος πυργοειδούς, περίπου τετράγωνης, προεξοχής, χτισμένης με μεγάλες πέτρες, που υπολογίζεται ότι σώζεται σε ύψος 2 μ. περίπου.

Πρόκειται για ένα μεγάλο έργο οργάνωσης του χώρου και θεωρήσαμε ότι ήταν σημαντικό να αποδειχθεί ότι είναι αρχαίο, και μάλιστα μινωικό, εφόσον η εντατική επιφανειακή έρευνα του 1986 έδειξε ότι δεν υπήρξε νεότερη της ΥΜ IIIA κατοίκηση στον Πετρά. Οι ενδεί

2. R. C. Bosanquet, Excavations at Petras, BSA VIII (1901-1902), σ. 282-285.

Εικ. 1. Τμήμα της δυτικής πλευράς του αναλημματικού τοίχου. Διακρίνονται μινωικά αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση.

ξεις εναντίον της μεσαιωνικής ή και σημερινής χρονολόγησης ήταν σοβαρές. Συγκεκριμένα: Ο νεότερος οικισμός του Πετρά, της εποχής της ενετοκρατίας και της τουρκοκρατίας, δεν επεκτάθηκε ποτέ στην κορυφή του λόφου. Τα λίγα σπίτια, που ακόμα σώζονται, όσα δεν έχουν αντικατασταθεί από μικρές και μεσαίες ξενοδοχειακές μονάδες, βρίσκονται όλα στη βορειοδυτική πλαγιά, και μάλιστα πολύ χαμηλά, στις παρυφές του παλαιού μονοπατιού, το οποίο ασφαλτοστρώθηκε το 1986. Επομένως η κορυφή θα μπορούσε μόνον να είχε χρησιμοποιηθεί για καλλιέργεια σε νεότερους χρόνους, και αυτή πράγματι ήταν η χρήση της, μέχρι τις αρχές του αιώνα μας τουλάχιστον. Τα ορατά μινωικά αρχιτεκτονικά λείψανα στην άνω επιφάνεια του τοίχου έδειχναν ότι ένα μέρος του τουλάχιστον, είχε επισκευαστεί σε

χρόνους νεότερους των μινωικών, με το υλικό που ήταν προσιτό επιτόπου. Φαινόταν όμως μάλλον απίθανο, ότι σχετικά πρόσφατα οι κάτοικοι του Πετρά θα έμπαιναν στον κόπο να κατασκευάσουν ένα τόσο μεγάλο τοίχο, επιχώνοντας και ισοπεδώνοντας παράλληλα το πλάτωμα της κορυφής, μόνο για γεωργική εκμετάλλευση, όταν είχαν στη διάθεσή τους πολύ μεγαλύτερες, ευφορότερες και ευκολότερα προσιτές πεδινές εκτάσεις στα Δ. και τα Α. του λόφου.

Κατά την αφαίρεση των πεσμένων λίθων και των θάμνων, περισυλλέχθηκαν πολλά λίθινα εργαλεία, τριπτήρες, τριβεία (μερικά από τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό), αρκετά πήλινα υφαντικά βάρη και ΥΜ Ι όστρακα, πολλά μάλιστα με γραπτή διακόσμηση, και αρκετά κομμάτια πύθων με ανάγλυφα σχοινιά.

Η συνέχιση των καθαρισμών και μικρές τομές στη θεμελίωση του τοίχου, στη δυτική πλευρά, απέδωσαν μόνον ΥΜ Ι κεραμική. Στη βόρεια πλευρά εξάλλου, διακρίθηκε καθαρά το κατώτερο μινωικό τμήμα του τοίχου από τη νεότερη επισκευή. Γενικά παρατηρήθηκε ότι οι προσθήκες είναι πολύ πιο πρόχειρης κατασκευής από το αρχικό τμήμα και επίσης έχουν μικρότερες πέτρες, ακόμα και ελαφρά διαφορετική κατεύθυνση, εξαιτίας, προφανώς, των χωμάτων του πλατώματος, τα οποία είχαν στο μεταξύ κυλήσει στα σημεία όπου ο μινωικός τοίχος υποχώρησε. Κατά τον καθαρισμό του χώρου, ακριβώς στα Δ. της βορειοδυτικής καμπύλης του αναλημματικού τοίχου, βρέθηκε μεγάλο τμήμα νεοανακτορικού πίθου, με παχιά βάση και σχοινοειδή διακόσμηση, που φαίνεται πως είχε πέσει από το πλάτωμα. Η ένδειξη αυτή, σε συνδυασμό με την ύπαρξη στο σημείο αυτό του τοίχου ενός κανονικά λαξευμένου, σχεδόν κυβικού ασβεστολιθικού λίθου και μιας διπλής παραστάδας, από το ίδιο υλικό, καθώς και η εύρεση, σε δοκιμαστική τομή, που έγινε λίγο ανατολικότερα (βλ. παρακάτω, τομή Α) άλλων δύο ανάλογων με τον πρώτο λίθων, δείχνουν ότι στη δυτική πλευρά του πλατώματος πρέπει να αναμένεται η ύπαρξη σημαντικού νεοανακτορικού κτιρίου.

Άλλο ενδιαφέρον εύρημα, σε σχέση με τον αναλημματικό τοίχο, είναι ένα τμήμα πλακόστρωτου μονοπατιού, ακριβώς στα ΒΔ. του, με κατεύθυνση Α.-Δ. Σώζεται σε μήκος περίπου 5 μ. και έχει πλάτος 2 μ. Στην ίδια περιοχή ο φυ-

σικός βράχος σώζεται πολύ υψηλά και στην επιφάνειά του υπάρχει λαξευμένο κοίλωμα (γούρνα) με άνω διάμετρο 0,25 και βάθος 0,30 μ.

Ορθογώνιο κτίριο

Η έρευνά του διήρκεσε από τις 5 ως τις 21 Αυγούστου.

Στο βόρειο τμήμα του πλατώματος της κορυφής του λόφου, ακριβώς στα Ν. του αναλημματικού τοίχου, στο σημείο μάλιστα όπου αυτός σχηματίζει την πυργοειδή προεξοχή που προαναφέρθηκε, υπήρχε ένας μεγάλος σωρός από μεγάλες και μέτριες πέτρες, ανάμεσα σε σκίνα και άλλους θάμνους ύψους μεγαλύτερου του ενός μέτρου. Ανατολικότερα υπάρχει μόνον ο γυμνός φυσικός βράχος και ήταν προφανές ότι οι πέτρες είχαν σωρευθεί στο άκρο του πλατώματος κατά τον καθαρισμό του σε νεότερες εποχές. Προσεκτική παρατήρηση του χώρου έδινε ελπίδες ότι πιθανώς μερικές πέτρες ήταν ακόμα στη θέση τους.

Ο καθαρισμός ήταν δυσχερής, γιατί χρειάστηκε να απομακρυνθούν ογκώδεις λίθοι και να αφαιρεθεί πυκνή θάμνωδης βλάστηση. Τελικά αποκαλύφθηκαν η ανατολική, η νότια και τμήμα της δυτικής πλευράς ενός ορθογώνιου κτιρίου, διαστάσεων 4,5×16 μ. και με προσανατολισμό Β.-Ν. Το σωζόμενο ύψος των τοίχων είναι 0,8-1 μ. και το πλάτος τους 0,7-0,8 μ. (ε ι κ. 2).

Το κτίριο σώζεται σε κακή κατάσταση και οι λεπτομέρειες της κατασκευής του είναι δύσκολο να εξακριβωθούν πια. Ο βράχος στη νότια και

Εικ. 2. Τμήμα του ορθογώνιου κτιρίου από Ν.

ανατολική πλευρά είναι λαξευμένος για την υποδοχή της θεμελίωσης. Το δάπεδο αποτελεί ο ίδιος ο φυσικός βράχος, τουλάχιστον στο νότιο μισό του κτιρίου. Για την εξοάλυνση των κοιλωμάτων είχε χρησιμοποιηθεί χώμα, το οποίο περιείχε αρκετά ΠΜ και παλαιοανακτορικά όστρακα, προερχόμενα πιθανώς από παλιότερα κτίσματα, και μικρά βότσαλα. Εξάλλου, στην επίχωση του δαπέδου έχουν χρησιμοποιηθεί δύο κομμάτια κανονικά λαξευμένων ασβεστολιθικών δόμων ή παραστάδων, σε δεύτερη χρήση, διαστάσεων $0,4 \times 0,7$ μ. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν επίσης κομμάτια λιωμένων πλίνθων. Εσωτερικοί διαχωριστικοί τοίχοι δεν σώζονταν, αλλά ασφαλώς αρχικά θα υπήρξαν, για-

τί αλλιώς θα ήταν αδύνατη η στήριξη της στέγης. Επίσης δεν βρέθηκαν καθόλου ενδείξεις ύπαρξης ορόφου.

Τομή, που έγινε εξωτερικά του νότιου τοίχου, έδειξε ότι ο βράχος σώζεται πολύ υψηλά και έχει λαξευθεί σε βάθος ενός μέτρου, για να δεχθεί τις μεγάλες πέτρες της θεμελίωσης.

Ο βόρειος τοίχος του κτιρίου ταυτίζεται με τον αναλημματικό τοίχο, ο οποίος στο σημείο αυτό φθάνει σε ύψος 2,5-3 μ. Το ανώτερο τμήμα του φαίνεται καθαρά ότι είναι νεότερη προσθήκη, γιατί αποτελείται από μικρές πέτρες και έχει κατεύθυνση ελαφρά διαφορετική από το χαμηλότερο. Δηλαδή διαπιστώθηκε ότι η περιοχή είχε μπαζωθεί και στη συνέχεια κτίστηκε ο τοίχος για τη

συγκράτηση του αναλήμματος. Εξάλλου και το λαξευμένο στο βράχο πάτωμα υπάρχει μόνον στο νότιο τμήμα του κτιρίου, προφανώς γιατί προς Β. ο βράχος κατέβαινε απότομα. Δυστυχώς, εξαιτίας, της περιορισμένης χρηματοδότησης, δεν είχαμε τη δυνατότητα μιας τομής στο σημείο αυτό, ώστε να εξακριβωθεί ο τρόπος κατασκευής του αναλήμματος και του τοίχου, αλλά αυτό αποτελεί μια από τις προτεραιότητες για το 1988.

Εξαιτίας της κακής διατήρησης, τα ευρήματα ήταν λίγα. Ολόκληρα αγγεία δε βρέθηκαν. Τα όστρακα ανήκαν στην ΥΜ Ι, τόσο αυτά από το εσωτερικό, όσο και αυτά της τομής στη θεμελίωση του νότιου τοίχου. Φαίνεται λοιπόν ότι το κτίριο κτίστηκε, χρησιμοποιήθηκε και εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής φάσης. Όπως προαναφέρθηκε, παλιότερα όστρακα βρέθηκαν ανάμεσα στα κοιλάματα του δαπέδου, προφανώς γιατί είχαν μεταφερθεί εκεί μαζί με το χώμα που χρησιμοποιήθηκε για την εξομάλυνση των κοιλωμάτων. Εξάλλου, στην επιφάνεια και ανάμεσα στις πεσμένες πέτρες που αφαιρέθηκαν, υπήρχαν μερικά μεσαιωνικά και νεότερα όστρακα.

Τα υπόλοιπα ευρήματα περιλαμβάνουν πολλές πλίνθους, μερικές από τις οποίες σώζουν και την εξωτερική τους επιφάνεια, κομμάτια λευκού κονιάματος, αρκετά υφαντικά βάρη, λίθινα εργαλεία, τριπτήρες, τριβεία και οψιανούς, και όστρακα, κυρίως στρείδια.

Η καταστροφή του ορθογώνιου νεοανακτορικού κτιρίου ήταν συστηματική

και εκτεταμένη και δεν άφησε καμιά ένδειξη για τη χρήση του. Τη σημασία του όμως υποδηλώνουν το μέγεθός του, η χρήση μεγάλων λίθων, η λάξευση του βράχου για τη θεμελίωση και το πάτωμα, καθώς και η θέση του στην κορυφή του λόφου.

Δοκιμαστικές τομές

Οι δοκιμαστικές τομές του 1987 στον Πετρά είχαν αποκλειστικό σκοπό να δείξουν ότι η μινωική κατοίκηση στο λόφο ήταν εκτεταμένη, γεγονός για το οποίο η επιφανειακή έρευνα του 1986 είχε δώσει αρκετές ενδείξεις. Έγιναν συνολικά δέκα τέσσερις, τόσο στις πλαγιές, όσο και στην κορυφή. Συγκεκριμένα:

1. (Α), 10 ως 11 Αυγούστου. Στο βορειοδυτικό άκρο του μεγάλου πλατώματος, στα Α. του αναλημματικού τοίχου. Διαστάσεις 1,5×4 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Στην επιφάνεια ήταν ορατή μια μεγάλη, περίπου τετράγωνη πέτρα, διαστάσεων 0,8×0,85 μ., ασβεστολιθική και κανονικά λαξευμένη. Σε βάθος 0,1 μ. από την επιφάνεια, και σε απόσταση 0,8 μ. νοτιότερα της πρώτης, ανακαλύφθηκε μια δεύτερη ανάλογη πέτρα, όμοιων διαστάσεων. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 0,2 μ. χωρίς άλλα ευρήματα (ε ι κ. 3).

2. (Β), 11 ως 12 Αυγούστου. Νοτιοδυτικά της 1. Διαστάσεις 1,5×5 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Δεν υπήρχε κανένα επιφανειακό λείψανο στο σημείο αυτό, ούτε βρέθηκε μέχρι το βάθος των 0,2 μ. στο οποίο σταμάτησε η ανασκαφή.

Οι τομές 1 και 2 επέτρεψαν τον έ-

Εικ. 3. Τομή 1 από Β.

λεγχο όλου σχεδόν του τοξοειδούς άκρου του αναλήματος στο Β.-ΒΔ. τμήμα του μεγάλου πλατώματος της κορυφής.

3. (Δ), 12 ως 17 Αυγούστου. Στο δυτικό άκρο του πλατώματος, ανατολικά των τομών 1 και 2. Στο σημείο αυτό υπάρχει ένα τμήμα τοίχου, σκεπασμένο από μικρές πέτρες και πυκνούς θάμνους. Σκοπός μας ήταν η εξακρίβωση της χρονολόγησης του τοίχου αυτού. Η τομή είχε διαστάσεις 3,5×3 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν. Η ανασκαφή έφθασε σε βάθος 0,5 μ. Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος είχε δύο όψεις, επομένως δεν ήταν αναλημματικός, όπως υποτέθηκε αρχικά. Τα όστρακα ήταν ΥΜ Ι.

4. (Η), 14 Αυγούστου. Διαστάσεις 4,5×1,5 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Βρί-

σκεται στα δυτικά των τομών 1 και 2, στο αμέσως χαμηλότερο ανάλημμα. Αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου πλάτους 0,45 μ., που κατελάμβανε όλο το μήκος της τομής. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 0,2 μ. Τα όστρακα ήταν νεοανακτορικά.

5. (Ι), 18 Αυγούστου. Διαστάσεις 6×1,5 μ. Προσανατολισμός Β.-Ν. Βρίσκεται στα ΝΑ. του ορθογώνιου κτιρίου, περίπου στο μέσον της ανατολικής πλευράς του μεγάλου πλατώματος. Ξεκινήσαμε στο σημείο αυτό χωρίς επιφανειακές ενδείξεις. Δεν υπήρξαν ευρήματα μέχρι βάθους 0,15 μ.

6. (Β), 10 ως 11 Αυγούστου. Βρίσκεται σε ένα δεύτερο υψηλότερο πλάτωμα, στα Ν.-ΝΑ. του μεγάλου. Διαστάσεις 2,5×4 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Στην

Εικ. 4. Οι δοκιμαστικές τομές του δεύτερου πλατώματος από Β.

επιφάνεια φαινόταν μια μεγάλη πέτρα, διαστάσεων 0,5×0,6 μ. Σε βάθος 0,2 μ. βρέθηκε ένα στρώμα από βότσαλα και πατημένο χώμα, που έδινε την εντύπωση πατώματος. Λίγο βαθύτερα υπήρχε λεπτό στρώμα χαλαρού χώματος με μικρές πέτρες. Σε βάθος 0,3 μ. βρέθηκαν μεγάλες πέτρες, πιθανώς προερχόμενες από κατεστραμμένους τοίχους (ε ι κ. 4).

7. (Ε), 12 ως 13 Αυγούστου. Στα ΒΑ. της 6. Διαστάσεις 1,4×4 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Επιφανειακά διακρίνονταν μερικές πέτρες στη θέση τους. Αποδείχθηκε ότι αποτελούσαν τοίχο, με κατεύθυνση Α.-Δ., πλάτους 0,5 μ. Στα Β. του βρέθηκε στρώμα καταστροφής, ΥΜ Ι, με χαλαρό χώμα, μερικές πεσμένες πέτρες, κομμάτια κονιάματος και πολλά

όστρακα. Ανακαλύφθηκαν επίσης αρκετά λίθινα εργαλεία στο σημείο αυτό. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 0,3 μ. (ε ι κ. 4).

8. (ΣΤ), 12 ως 17 Αυγούστου. Βρίσκεται στα Ν. της τομής 7. Διαστάσεις 2×4 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Περιλάμβανε τη συνέχεια του τοίχου της τομής 7 και το ίδιο στρώμα με πολλά όστρακα, χαλαρό χώμα και πεσμένες πέτρες. Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος έχει μήκος 4 μ. και προχωρεί ακόμα προς Α. στο άσκαφτο. Σε απόσταση 0,9 μ. ανατολικά του πρώτου, αποκαλύφθηκε ένας δεύτερος τοίχος, με πλάτος 0,7 μ. όχι εντελώς παράλληλος με εκείνον. Σε βάθος 0,25 μ. από την επιφάνεια σταμάτησε η ανασκαφή (ε ι κ. 4).

9. (Ζ), 13 ως 18 Αυγούστου. Διαστάσεις 2×4 μ. Προσανατολισμός Β.-Ν. Βρίσκεται στα Δ. της τομής 8. Κατά τον επιφανειακό καθαρισμό εμφανίστηκαν μερικές, πεσμένες πιθανότατα πέτρες, με κατεύθυνση Β.-Ν. Από τον ίδιο χώρο προήλθαν ένα πήλινο υφαντικό βάρος και ένα λίθινο τριβείο (ε ι κ. 4).

10. (Θ), 17 ως 20 Αυγούστου. Διαστάσεις 2×4 μ. Νοτιοδυτικά της τομής 8. Προσανατολισμός Β.-Ν. Καθόλου αρχιτεκτονικά λείψανα.

11. (Κ), 18 ως 20 Αυγούστου. Διαστάσεις 3,5×4 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του δεύτερου πλατώματος. Στο νότιο τμήμα της σωζόταν γωνία αναλημματικού τοίχου, που στηρίζει το πλάτωμα. Διαπιστώθηκε ότι αυτός ο τοίχος, τμήμα του οποίου είχε καταπέσει, έχει πλάτος 0,5 μ. Στο κέντρο της τομής βρέθηκαν ακόμα αρκετές πεσμένες πέτρες. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνονται ένα υφαντικό βάρος, ένας τριπτήρας και τμήμα τριβείου.

12-14. (Λ-Ν), 19 ως 21 Αυγούστου. Οι τρεις αυτές τομές βρίσκονται σε ένα ανάλημμα 5 μ. χαμηλότερα και ανατολικότερα του σπιτιού Ι (ανασκαφή 1985-1986) και περίπου 3 μ. χαμηλότερα από το λαξευτό μονοπάτι (βλ. παρακάτω). Στο χώρο αυτό παρατηρήθηκαν επιφανειακές πέτρες και λαξεύματα στο βράχο. Οι τομές Λ και Μ έχουν διαστάσεις 3,5×3,5 μ. και 3×1 μ. αντίστοιχα και προσανατολισμό Β.-Ν. Η Ν αποτελεί προέκταση της Λ προς τα Ν., με διαστάσεις 2×4 μ. Στις τομές Λ και Ν βρέθηκαν στη θέση τους δύο πλακοειδείς με-

γάλες αμμουδόπετρες, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Το μήκος καθεμιάς είναι περίπου 2 μ. Στα Α. τους βρέθηκαν σχιστολιθικές πλάκες, πιθανώς λείψανα πλακόστρωτου (ε ι κ. 5).

Στην τρίτη τομή (Μ) το επιφανειακό στρώμα ήταν πολύ σκληρό και με ελάχιστα όστρακα. Σε βάθος 0,2 μ. αποκάλυφθηκε ένας τοίχος, χτισμένος από σχετικά μεγάλες τετράπλευρες, ακανόνιστες πέτρες, με πλάτος 0,5, μήκος 2,5 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν.

Ως προς την κεραμική των δοκιμαστικών τομών, παρατηρήθηκαν γενικά τα εξής: δε βρέθηκαν όστρακα νεότερα της νεοανακτορικής φάσης, εκτός από δύο ΥΜ ΙΙΑ. Σε μερικές περιπτώσεις, λίγα όστρακα ΠΜ και ΜΜ ήταν μαζί με τα ΥΜ Ι (βλ. παρακάτω τον κατάλογο της κεραμικής).

Λαξευτό μονοπάτι

6 ως 7 Αυγούστου. Το μονοπάτι, που είχε εντοπιστεί κατά τη διάρκεια της πρώτης έρευνας στον Πετρά, από τον R. C. Bosanquet, φαίνεται πως χρησιμοποιείται συνεχώς από τη μινωική εποχή μέχρι σήμερα. Βρίσκεται στη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου, περίπου 1,5-2 μ. χαμηλότερα από το σπίτι Ι και έχει κατεύθυνση Β.-Ν.

Ίσως αρχικά ένωνε τον οικισμό με τη θάλασσα. Καταρχήν καθαρίστηκαν και αφαιρέθηκαν πεσμένα χώματα και χόρτα, για να εξακριβωθούν οι διαστάσεις του λαξεύματος. Διαπιστώθηκε ότι το πλάτος είναι 0,6-0,7 μ. και το βάθος φθάνει τα 0,15-0,2 μ. Στην ανατολική πλευρά του υπάρχει χαμηλός αναλημματικός

Εικ. 5. Οι τομές Λ και Ν από Β.

τοιχος. Προς το παρόν δεν εξακριβώθηκε αν το μονοπάτι αυτό περιβάλλει το λόφο, ούτε που ακριβώς διακόπτεται. Οπωσδήποτε θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να παρακολουθηθεί η πορεία του και να βρεθεί που οδηγεί. Αυτό είναι κάτι που οι συνθήκες του 1987 δεν μας επέτρεψαν να επιτύχουμε. Δυστυχώς δεν είμαστε βέβαιοι ούτε για την αρχική μορφή του μονοπατιού, εφόσον η φθορά του βράχου, από τη συνεχή χρήση τόσων αιώνων είναι σημαντική.

Τείχος

23 Ιουλίου ως 5 Αυγούστου. Για τρίτη χρονιά συνεχίστηκε ο καθαρισμός του μεγάλου τείχους, σχεδόν κυκλώπειας

κατασκευής, με κατεύθυνση Β.-Ν. Διαπιστώθηκε η πορεία του προς τα Ν. Εξακριβώθηκε ότι το μήκος του δεύτερου πύργου, είναι 5,12 μ. από τη βορειοδυτική ως τη νοτιοδυτική γωνία. Η νότια πλευρά του πύργου σώζεται σε ύψος τριών δόμων, δηλαδή 1,5-2,5 μ.

Σκάφτηκαν επίσης δύο τομές, πάντα σε σχέση με το δεύτερο πύργο, η πρώτη κατά μήκος της βόρειας πλευράς, στην οποία εξακριβώθηκε ότι η κατώτερη ορατή σειρά λίθων είναι πράγματι η πρώτη σειρά δόμων του τείχους και είναι θεμελιωμένη απευθείας πάνω στο βράχο, που κλίνει προς τα Δ., και η δεύτερη τομή στη νότια πλευρά, όπου ο βράχος βρίσκεται 0,8 μ. ψηλότερα (ε ι κ. 6-7).

Το τείχος φαίνεται ότι συνεχίζεται προς τα Ν., αλλά δεν είναι βέβαιο αν σώζονται και άλλοι πύργοι προς την κατεύθυνση αυτή, γιατί υπάρχει εκεί τεράστιος όγκος πεσμένων λίθων και χώματος, καθώς και πυκνή βλάστηση.

Τα περισσότερα από τα όστρακα της περιοχής του τείχους, ήταν νεοανακτορικά, αλλά δεν έλειπαν και μερικά παλιότερα, που δείχνουν κάποια μορφή κατάληψης του χώρου ήδη από την ΠΜ Π. Άλλα ευρήματα του χώρου: τριπτήρες και άλλα λίθινα εργαλεία, ένα κομμάτι ελαφρόπετρας, με ίχνη φθοράς από τη χρήση του ως λειαντήρας, ένα βαρίδι από πλακοειδές βότσαλο και ένα μεγάλο τμήμα λίθινου φωλεόσχημου κύπελλου.

Εντοπισμός των παλιών τομών

Η προσπάθεια ήταν δύσκολη, γιατί στη δημοσίευση του 1901 η θέση των δοκιμαστικών τομών δεν περιγράφεται λεπτομερώς, ούτε και σημειώνονται όλες στο σκαρίφημα που δημοσιεύθηκε.

Ο δρόμος, πάνω στον οποίο είχε βρεθεί ένα σημαντικό, πιθανώς διώροφο κτίριο, με τοίχο μήκους 17, ύψους 1,5 και πάχους 1,1-1,4 μ. με τέσσερα εσωτερικά διαμερίσματα, των οποίων οι τοίχοι είχαν πλάτος 0,8 μ. είναι πια σκεπασμένος με τσιμέντο.

Όμως, σώζονται πάντα ο ορθογώνιος «πύργος» μεγαλιθικής κατασκευής στο βορειοανατολικό άκρο του πλατώματος της κορυφής, καθώς και το λαξευτό στο βράχο μονοπάτι. Ο δεύτερος «πύργος» στα Δ. του λόφου, είναι βέβαια το τείχος του Πετρά. Εξάλλου επιζεί ακό-

μα η παράδοση της ύπαρξης μιας «εκκλησίας» στο πλάτωμα της κορυφής, στη θέση όπου σκάφτηκε το ορθογώνιο κτίριο, ή λίγο δυτικότερα. Τομές στο χώρο αυτό, θα δείξουν, στο μέλλον, αν σώζεται και το μεγάλο κτίριο, του οποίου τμήμα ερεύνησε ο R. C. Bosanquet, με λίθινη σκάλα πλάτους 1,7 μ. και κατώφλι από βασάλτη διαστ. 1,55×0,7×0,28 μ.

Ενδιαφέρον εξάλλου παρουσιάζει η πληροφορία ότι τη δεύτερη ημέρα της ανασκαφής του 1900 έγιναν τομές στα ΒΑ. του λόφου, όπου βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής, υφαντικά βάρη και κομμάτι λίθινου αγγείου. Ο ανασκαφέας υπέθεσε ότι κατά τη διάρκεια ανακατάληψης του χώρου και ανακατασκευής των σπιτιών πέταξαν «έξω από την πόλη» όλα τα άχρηστα. Αν και από την περιγραφή δεν είναι εντελώς σαφές που βρισκόταν το σημείο αυτό, και στο σκαρίφημα η θέση δε σημειώνεται, κατά την επιφανειακή έρευνα του 1986, βρήκαμε ακριβώς ένα χώρο με όμοια χαρακτηριστικά, στη βορειοανατολική πλαγιά. Από 200 τ.μ. περίπου συλλέχθηκαν 136 μικροί σάκοι με όστρακα, αν και, σύμφωνα με τη στρατηγική της επιφανειακής έρευνας, αφήσαμε στη θέση τους το 30% των κεραμικών ευρημάτων³. Σημαντικό ήταν ότι ανάμεσα στα

3. Σχετικά με τη στρατηγική και την τεχνική της εντατικής επιφανειακής έρευνας στον Πετρά βλ. τη δημοσίευση της αντίστοιχης στην Αγία Φωτιά Σητείας, Μ. Tsiropoulou, Archaeological Survey at Aghia Photia, Siteia, SIMA Pocket Book, Partille 1989, σ. 16-17, 19-22.

Εικ. 6-7. Τμήμα του τείχους από Δ. και λεπτομέρεια της κατασκευής του.

όστρακα υπήρχαν και αρκετά απορρίμματα κεραμικού κλιβάνου, πράγμα που δείχνει ότι, είτε σ' αυτόν το χώρο, είτε σε κάποιον γειτονικό, ήταν ένα κεραμικό εργαστήριο.

Μια νέα θέση

Στο πλαίσιο της συνεχιζόμενης επιφανειακής έρευνας σ' όλη την έκταση του κόλπου της Σητείας, και σε συνεργασία με τον συνάδελφο P. M. Day, που πραγματοποιεί πετρογραφική ανάλυση σε δείγματα νεοανακτορικής κεραμικής στην Α. Κρήτη, εντοπίστηκε μια νέα θέση, 1,5 χλμ. ανατολικά του Πετρά. Η περιοχή λέγεται Άσπρουγας, εξαιτίας της ύπαρξης μεγάλου κοιτάσματος κιτρινόλευκου πηλού. Σώζονται επιφανειακά λείψανα τοίχων και νεοανακτορικά οικιακά όστρακα.

Η ανακάλυψη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί φαίνεται ότι από το χώρο αυτό προερχόταν ο χαρακτηριστικός πηλός, που χρησιμοποιήθηκε κατά την ΥΜ Ι για πολλά από τα αγγεία του Πετρά⁴.

Επιλεκτικός κατάλογος κεραμικής

Αναλημματικός τοίχος

1. 87/18/18. Τμήμα από το χείλος και το άνω μέρος του σώματος κύπελλου. Πηλός: κιτρινωπός, λεπτός. Αλείφωμα: ομοιόχρωμο. Βαφή: καστανόμαυρη, κυμαινόμενη. 0,032×0,034×0,008 μ. ΥΜ Ια⁵ (ε ι κ. 8).

2. 87/18/19. Τμήμα από τη βάση, το σώμα και το χείλος κύπελλου. Πηλός: καστανός σκούρος, σχετικά λεπτός. Βαφή: μαύρη, θαμπή και εξίτηλη. 0,029×

0,053×0,005 μ. ΜΜ ΙΙΙ⁶ (ε ι κ. 9).

3. 87/29/5. Τμήμα από τη βάση και το σώμα κωνικού κύπελλου. Πηλός: ρόδινος, μάλλον λεπτός. 0,046×0,025×0,006 μ. ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι⁷ (ε ι κ. 8).

4. 87/29/10. Τμήμα από τη βάση και το σώμα κακοπλασμένου αγγείου. Πηλός: καστανοκόκκινος, χονδρός, με προσμείξεις και γκρίζο πυρήνα. Αραιό καστανορόδινο αλείφωμα. Ίχνη τροχού εσωτερικά. 0,093×0,079×0,014 μ. ΥΜ Ι⁸ (ε ι κ. 9).

Πλακόστρωτο

5. 87/14/11. Τμήμα από το χείλος και το σώμα ανοικτού αγγείου. Πηλός: ανοικτός καστανός, λεπτός, με προσμεί-

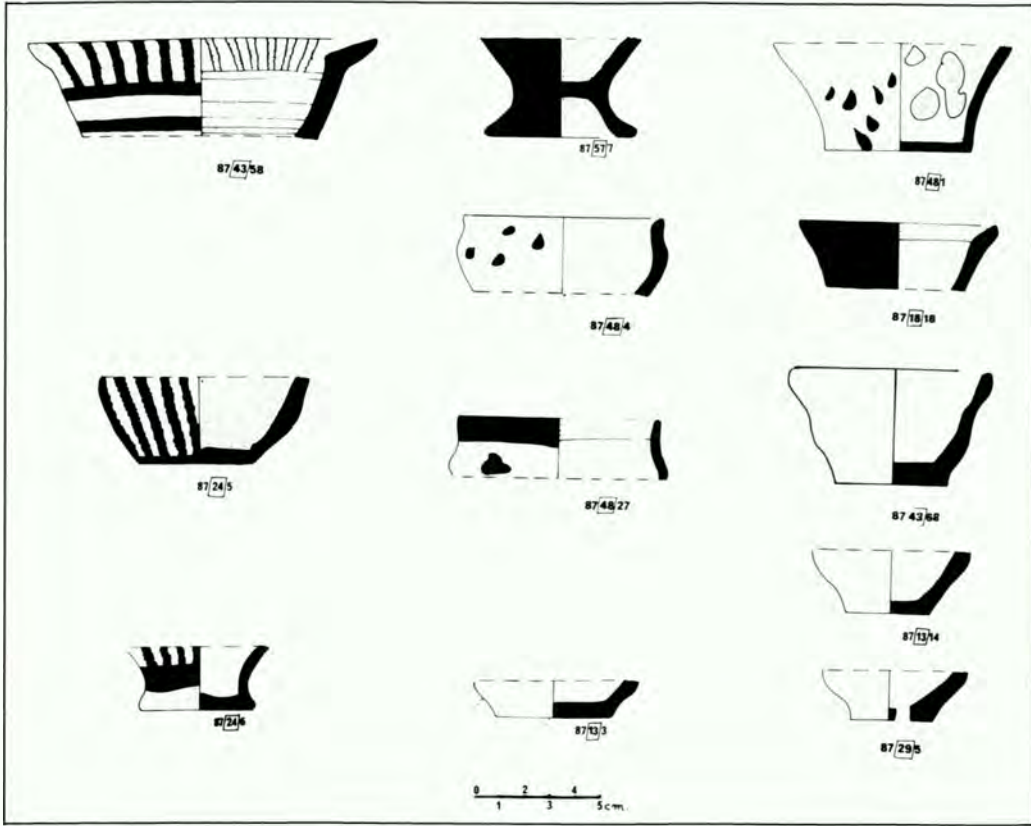
4. Το νεοανακτορικό κεραμικό εργαστήριο του Πετρά θα αποτελέσει αντικείμενο χωριστής παρουσίασης, όταν ολοκληρωθούν οι αναλύσεις και συγκολληθεί η κεραμική. Πάντως, αξίζει να σημειωθεί ότι, τόσο από τη μακροσκοπική, όσο και από τη μικροσκοπική εξέταση, φαίνεται ότι αυτό είχε τη δυνατότητα να εξάγει προϊόντα του και σε άλλες σημαντικές θέσεις, όπως το Παλαίκαστρο και η Ζάκρος.

5. Συγγενικό στο σχήμα: H. W. Catling et al., Knossos 1975: Middle Minoan III and Late Minoan I Houses by the Acropolis, BSA 74 (1979), εικ. 28, αριθ. 199, σ. 42.

6. Ό.π., εικ. 17, αριθ. 45, σ. 23.

7. Για τις σπές σε βάσεις κωνικών κύπελλων, που είναι γενικά αρκετά κοινές, πρβλ. ό.π., εικ. 36, αριθ. 244-248, σ. 50-51. Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι τα δείγματα της Κνωσού είχαν χρησιμοποιηθεί ως υφαντικά βάρη.

8. Πιθανότητα ένα ανοικτό αγγείο, πρβλ. J. L. Davis, Keos V, Ayia Irini, Period V, Mainz on Rhine 1986, πίν. 23, αριθ. 12, σ. 24.

Εικ. 8. Νεοανακτορικά όστρακα και μετανακτορικό τμήμα κύλικας.

ξεις. 0,045×0,059×0,009 μ. ΥΜ Ι⁹ (ε ι κ. 9).

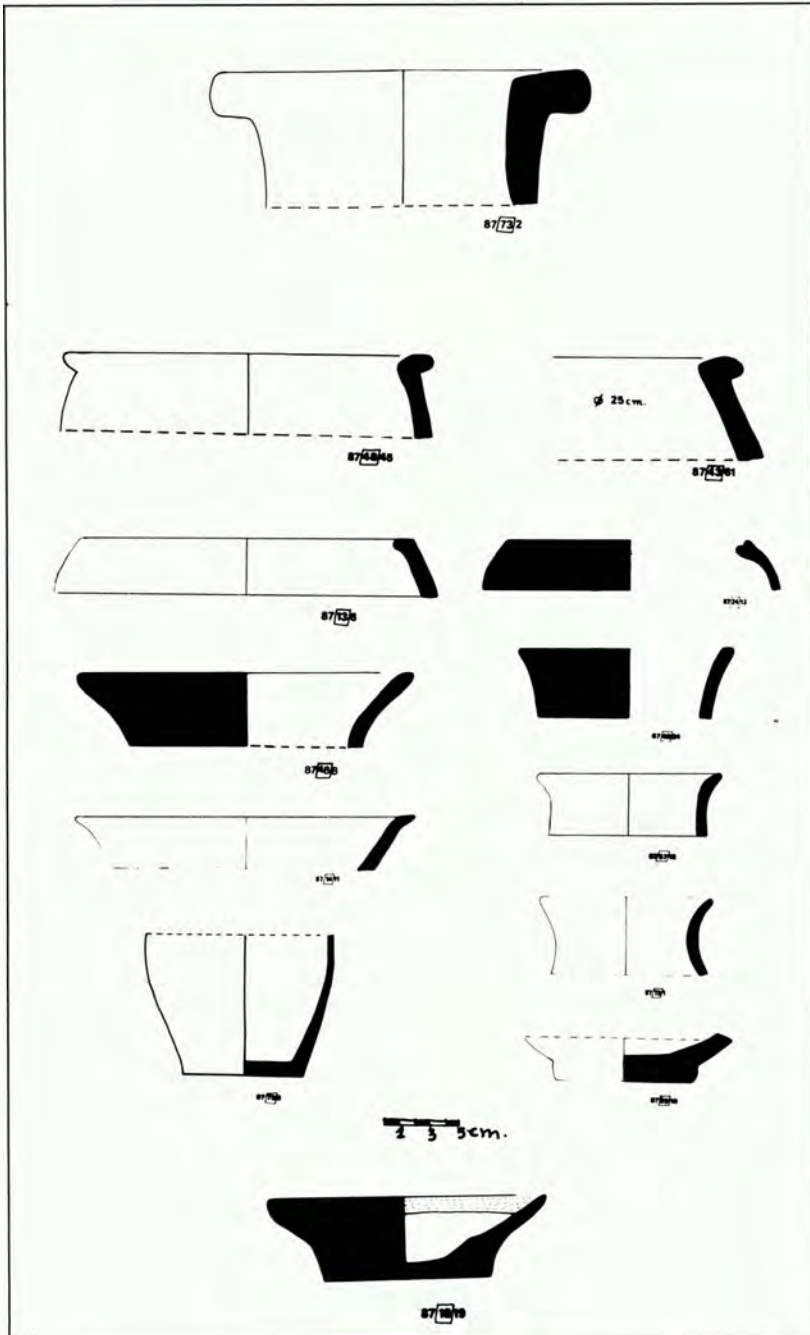
Τείχος

6. 87/24/5. Δύο τμήματα από τη βάση και το σώμα κύπελλου. Μικρός ομφαλός στη βάση. Πηλός: πορτοκαλής, λεπτός, με καστανορόδινο πυρήνα. Αλείφωμα: καστανό ανοικτό, στιλπνό. Βαφή: καστανή, κυμαινόμενη προς πορτοκαλιά, ανομοιόμορφα απλωμένη και ψημένη, κάπως εξίτηλη. 0,029×0,05×0,006 μ. ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι¹⁰ (ε ι κ. 8).

7. 87/24/6. Τμήμα από τη βάση και το κάτω μέρος του σώματος μικρού ημίκλειστου αγγείου. Ομφαλός εσωτερικά. Πηλός: καστανός ανοικτός, λε-

9. Πρβλ. ό.π., πίν. 27, αριθ. 28, σ. 41.

10. Για το σχήμα πρβλ. ένα ακόσμητο δείγμα: W. W. Cummer - E. Scofield, Keos III, Ayia Irini: House A, Mainz on Rhine 1984, πίν. 65, αριθ. 844, σ. 86.

Εικ. 9. Νεοανακτορικά όστρακα.

πτός. Αλείφωμα: στο χρώμα του πηλού. Βαφή: καστανή σκούρα, κυμαινόμενη προς κοκκινωπή και επίθετη λευκή. $0,029 \times 0,043 \times 0,004$ μ. ΥΜ Ια¹¹ (ε ι κ. 8).

8. 87/24/13. Τμήμα από το χείλος και το άνω μέρος του σώματος πυξίδας. Πηλός: πορτοκαλής, σχετικά χονδρός, με προσμείξεις. Βαφή: κοκκινωπή, αρκετά εξίτηλη. $0,039 \times 0,073 \times 0,011$ μ. ΥΜ Ι¹² (ε ι κ. 9).

9. 87/13/3. Τμήμα από τη βάση και ελάχιστο από το κάτω μέρος του σώματος τριποδικού κύπελλου. Ίχνη πυράς στο εσωτερικό. Πηλός: καστανοκόκκινος, χονδρός και ακάθαρτος, με χονδρό γκρίζο πυρήνα. Αλείφωμα: στο χρώμα του πηλού. $0,023 \times 0,05 \times 0,07$ μ. ΥΜ Ι¹³ (ε ι κ. 8).

10. 87/13/6. Τμήμα από το χείλος και το άνω μέρος του σώματος σύστομου αγγείου. Πηλός: καστανοκόκκινος, χονδρός, με χονδρό γκρίζο πυρήνα. Η εσωτερική επιφάνεια καστανοκόκκινη, η εξωτερική μαύρη. $0,039 \times 0,072 \times 0,007$ μ. ΥΜ Ι¹⁴ (ε ι κ. 9).

11. 87/13/14. Βάση και κάτω μέρος του σώματος κωνικού κύπελλου. Η βάση με ανώμαλη επιφάνεια. Πολλές δακτυλιές στο σώμα. Καμένο. Πηλός: γκρίζος, λεπτός, με λίγες προσμείξεις. Αραιό ομοιόχρωμο αλείφωμα. Σωζ. ύψος 0,025, διάμ. βάσ. 0,035, μέγ. σωζ. διάμ. 0,058 μ. ΥΜ Ι¹⁵ (ε ι κ. 8).

Ορθογώνιο κτίριο

12. 87/48/1. Τμήμα από τη βάση και το σώμα κωνικού κύπελλου. Πηλός: καστανός-πορτοκαλής, λεπτός, με λίγες προσμείξεις. Ομοιόχρωμο αλείφωμα.

Βαφή: κοκκινωπή. Σωζ. ύψος 0,032, πλάτος 0,07, πάχος 0,006 μ. ΥΜ Ι¹⁶ (ε ι κ. 8).

13. 87/48/4. Τμήμα από το χείλος κύπελλου. Πηλός: ανοικτός καστανός, λεπτός, με λίγες προσμείξεις. Κακή διατήρηση. $0,036 \times 0,029 \times 0,005$ μ. ΥΜ Ι¹⁷ (ε ι κ. 8).

14. 87/48/8. Τμήμα από το χείλος και το σώμα ανοικτού κωνικού αγγείου. Πηλός: πορτοκαλής, χονδρός και ακάθαρτος. Βαφή: πορτοκαλιά, πολύ εξί-

11. Για την πολύ κοινή αυτή ΥΜ Ια διακόσμηση βλ. για παράδειγμα: J. N. Coldstream - G. L. Huxley (εκδ.), *Kythera, Excavations and Studies conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens, London 1972*, πίν. 31, αριθ. 8, 12, 20. Στο παράδειγμά μας συνδυάζεται το στολιδωτό μοτίβο με επίθετη λευκή βαφή. Για το σχήμα πρβλ. W. W. Cummer E. Schofield, *ό.π.*, πίν. 30, αριθ. 408, σ. 70.

12. Για ένα χείλος με υποδοχή για το καπάκι, πρβλ. J. N. Coldstream - G. L. Huxley, *ό.π.*, εικ. 40, αριθ. 149-150.

13. Πρβλ. ένα διακοσμημένο ανάλογο αγγείο από τα Μάλια, O. Pelon, *Fouilles exécutées à Mallia, Exploration des maisons et quartiers d'habitation, Paris 1970*, πίν. XIII, αριθ. 2.

14. Πρβλ. P. Demargne - H. Gallet de Santerre, *Fouilles exécutées à Mallia, Exploration des maisons et quartiers d'habitation, I, Paris 1953*, πίν. XXXI, αριθ. 5.

15. Πολύ συγγενικό στο σχήμα: O. Pelon, *ό.π.*, πίν. XXXVII, αριθ. 7.

16. Πρβλ. για το σχήμα: H. W. Catling et al., *ό.π.*, εικ. 18, αριθ. 103, σ. 28.

17. Πρβλ. για το σχήμα: J. N. Coldstream - G. L. Huxley, *ό.π.*, εικ. 41, αριθ. 22.

τηλη. $0,055 \times 0,031 \times 0,008$ μ. ΥΜ Ι¹⁸ (ε ι κ. 9).

15. 87/48/24. Τμήμα από το χείλος και το λαιμό κλειστού αγγείου. Πηλός: καστανός-πορτοκαλής, σχετικά λεπτός, με αρκετές προσμείξεις. Βαφή: κοκκινωπή, αρκετά εξίτηλη. $0,045 \times 0,056 \times 0,007$ μ. ΥΜ Ι¹⁹ (ε ι κ. 9).

16. 87/48/27. Τμήμα από το χείλος και το άνω μέρος του σώματος κύπελλου. Πηλός: κιτρινωπός, λεπτός. Ομοίochρωμο αλείφωμα, στιλπνό. Βαφή: μαύρη, θαμπή και κάπως εξίτηλη. $0,023 \times 0,033 \times 0,004$ μ. ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι²⁰ (ε ι κ. 8).

17. 87/48/33. Τμήμα από το χείλος και το άνω μέρος του σώματος κωνικού κύπελλου. Πηλός: πορτοκαλής, πολύ λεπτός. Βαφή: καστανόμαυρη και επίθετη λευκή. $0,025 \times 0,035 \times 0,002$ μ. ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι²¹ (ε ι κ. 10).

18. 87/48/45. Τμήμα από το χείλος και το σώμα ημίκλειστού αγγείου. Πηλός: πορτοκαλής, χονδρός, με πολλές προσμείξεις και γκρίζο πυρήνα. Ανομοιόμορφο ψήσιμο. Αλείφωμα: πορτοκαλί. $0,05 \times 0,058 \times 0,024$ μ. ΥΜ Ι²² (ε ι κ. 9).

Δοκιμαστικές τομές

Τομή 2

19. 87/43/57. Τμήμα από το χείλος και το σώμα κύπελλου. Πηλός: καστανός. Βαφή: μαύρη, κόκκινη και λευκή. Σωζ. ύψος $0,052$, διάμ. $0,08$, πάχος $0,003$ μ. ΜΜ Ι²³ (ε ι κ. 10).

20. 87/43/58. Τμήμα από το χείλος και το σώμα ανοικτού κωνικού αγγείου. Πηλός: κιτρινωπός, μάλλον λεπτός. Βαφή: καστανή-πορτοκαλιά. $0,033 \times 0,14 \times 0,005$ μ. ΥΜ Ια²⁴ (ε ι κ. 8).

21. 87/43/61. Τμήμα από το χείλος και το άνω μέρος του σώματος πιθοειδούς. Πηλός: καστανός-πορτοκαλής, χονδρός. Αραιό ομοίochρωμο αλείφωμα. $0,067 \times 0,25 \times 0,03$ μ. ΥΜ Ι²⁵ (ε ι κ. 9).

22. 87/43/68. Τμήμα από το χείλος, το σώμα και τη βάση κωνικού κύπελλου. Πηλός: κιτρινωπός, λεπτός. Ίχνη τροχού. $0,046 \times 0,08 \times 0,005$ μ. ΜΜ Ι-ΙΙΙ²⁶ (ε ι κ. 8).

Τομή 7

23. 87/57/7. Τμήμα από το κάτω μέρος του σώματος κύλικας. Πηλός:

18. Πρβλ. για το σχήμα τα άβαφα δείγματα: Ο. Pelon, ό.π., XXXVII, αριθ. 1, 2.

19. Πρβλ. για το σχήμα: Η. W. Catling et al., ό.π., εικ. 24, αριθ. 156, σ. 35.

20. Πρβλ. για το περίγραμμα του σώματος: ό.π., εικ. 37, αριθ. 254, σ. 51.

21. Πολύ συγγενικό στο σχήμα και με ανάλογη διακόσμηση: P. P. Betancourt, Minoan Objects excavated from Vasilike, Pseira, Sphoungaras, Priniatikos Pyrgos, and other Sites, Pennsylvania 1983, εικ. 19, αριθ. 240, σ. 70.

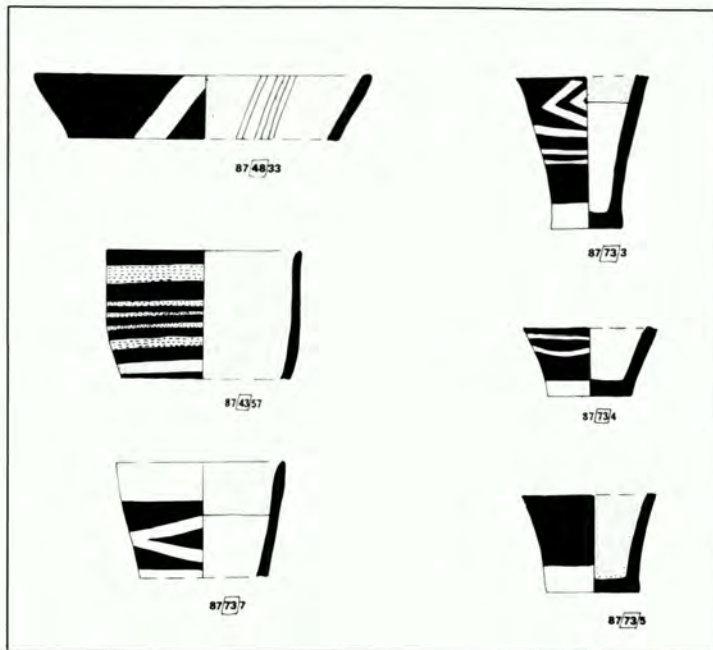
22. Πρβλ. Η. W. Catling et al., ό.π., εικ. 40, αριθ. 274, σ. 56.

23. Πρβλ. για τη διακόσμηση: Η. et M. Van Effenterre (εκδ.), Fouilles exécutées à Mallia, Etude du site et explorations des nécropoles, Paris 1963, πίν. VII. Για το σχήμα πρβλ. R. C. Bosanquet-R.M. Dawkins, The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavation, London 1923, πίν. IV, d.

24. Για τη διακόσμηση βλ. παραπάνω, υποσημ. 11.

25. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 14.

26. Πρβλ. Η. W. Catling et al., ό.π., εικ. 19, αριθ. 123, σ. 30.

Εικ. 10. Προανακτορικά και παλαιοανακτορικά όστρακα.

πορτοκαλής, λεπτός. Ομοιόχρωμο αλείφωμα. Βαφή: πορτοκαλιά στο εξωτερικό, καστανή στο εσωτερικό, ανομοιόμορφα απλωμένη. $0,022 \times 0,049 \times 0,006$ μ. ΥΜ ΙΙΑ 1²⁷ (ε ι κ. 8).

24. 87/57/13. Τμήμα από το χείλος και το λαιμό αμφορέα. Πηλός: καστανοκίτρινος, σχετικά λεπτός. $0,043 \times 0,047 \times 0,008$ μ. ΥΜ Ι²⁸ (ε ι κ. 9).

Τομή 9

25. 87/73/1. Τμήμα από το χείλος και το λαιμό αμφορέα. Πηλός: πορτοκαλής, αρκετά χονδρός και ακάθαρτος. $0,062 \times 0,052 \times 0,006$ μ. ΥΜ Ι²⁹ (ε ι κ. 9).

26. 87/73/2. Τμήμα από το χείλος και

λίγο από το άνω μέρος του σώματος πίθου. Πηλός: καστανός σκούρος, πολύ χονδρός και ακάθαρτος. Εξωτερικά λεια-

27. Για τις πρώιμες ΥΜ ΙΙΑ κύλικες, ακόμα πολύ κοντά στο σχήμα των εφυραϊκών δειγμάτων, βλ. Α. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, Göteborg 1980, σ. 263.

28. Πρβλ. για το σχήμα Η. W. Catling et al., ό.π., εικ. 24, αριθ. 156, σ. 35.

29. Πρβλ. για το σχήμα ό.π., εικ. 24, αριθ. 157, σ. 35.

σμένη επιφάνεια. $0,078 \times 0,076 \times 0,044$ μ. ΥΜ Ι³⁰ (ε ι κ. 9).

27. 87/73/3. Η βάση και το κάτω μέρος του σώματος υψηλού κωνικού κύπελλου. Πηλός: πορτοκαλής, λεπτός. Βαφή: μαύρη και επίθετη λευκή. Σωζ. ύψος 0,061, πλάτος 0,033, πάχος 0,004 μ. ΠΜΙΙΙ/ΜΜ³¹ (ε ι κ. 10).

28. 87/73/5. Η βάση και το κάτω μέρος του σώματος υψηλού κωνικού κύπελλου. Πηλός: πορτοκαλής, λεπτός, με γκρίζο πυρήνα. Βαφή: μαύρη και επίθετη λευκή. Σωζ. ύψος 0,044, διάμ. βάσ. 0,042, πάχος: 0,004 μ. ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι³² (ε ι κ. 10).

29. 87/73/4. Τμήμα από τη βάση και το κάτω μέρος του σώματος υψηλού κωνικού κύπελλου. Πηλός: πορτοκαλής,

με γκρίζο πυρήνα, λεπτός. Βαφή: μαύρη θαμπή και επίθετη λευκή. Σωζ. ύψος 0,031, διάμ. βάσ. 0,038, πάχος 0,005 μ. ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι³³ (ε ι κ. 10).

30. 87/73/7. Τμήμα από το χείλος και το σώμα υψηλού κωνικού κύπελλου. Πηλός: πορτοκαλής, λεπτός. Ομοιόχρωμο αλείφωμα. Βαφή: μαύρη και επίθετη λευκή. $0,055 \times 0,03 \times 0,003$ μ. ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι³⁴ (ε ι κ. 10).

31. 87/73/8. Τμήμα από τη βάση και το κάτω μέρος του σώματος κλειστού αγγείου. Πηλός: λευκός, μάλλον λεπτός, με προσμείξεις. Αραιό αλείφωμα ομοιόχρωμο. Σωζ. ύψος 0,093, διάμ. βάσ. 0,107, πάχος 0,003 μ. ΜΜ Ι³⁵ (ε ι κ. 9).

Ιανουάριος 1989

30. Πρβλ. ένα συγγενικό χείλος πιθοειδούς J. N. Coldstream - G. L. Huxley, ό.π., εικ. 40, αριθ. 138.

31. Για μια ανάλογη διακόσμηση πρβλ. P. P. Betancourt, East Cretan White-on-Dark Ware, Pennsylvania 1984, εικ. 2, αριθ. 6. Για το σχήμα: S. Andreou, Pottery Groups of the Old Palace Period in Crete (ιδι. διατριβή, Πανεπιστήμιο Cincinnati 1978), εικ. 11, αριθ. 12.

32. Πρβλ. για το σχήμα, ό.π., εικ. 11, αριθ. 11.

33. Συγγενικό στο σχήμα: P. P. Betancourt, ό.π. (υποσημ. 21), εικ. 19, αριθ. 242, σ. 70.

34. S. Andreou, ό.π., εικ. 11, αριθ. 11.

35. Μάλλον μια μικρή πρόχους. Πρβλ. για το σχήμα: P. P. Betancourt, ό.π., εικ. 8, αριθ. 43, σ. 26.

EXCAVATIONS AT PETRAS, SITEIA, 1987

M. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

1987 was the third year of work at Petras, the Minoan settlement at the town of Siteia; it was carried out at the following places on the site:

1. The large retaining wall that girdles the extensive plateau on the summit of the hill. The wall is dated to the Neopalatial period (fig. 1).

2. The north side of the plateau on the summit, where a half-destroyed rectangular building was uncovered, also of the Neopalatial period. The natural rock had been used for the floor; the depressions in the rock were levelled up with earth containing numerous Prepalatial sherds that had evidently come from the destruction of earlier buildings.

3. Various points on the hill: 14 trial trenches were excavated (figs 3-5), in a number of which Neopalatial walls were found.

4. The rock-cut path on the east slope of the hill.

5. The massive wall at the foot of the hill on the NW (figs 6-7). The wall is preserved to a height of 2.5 m. and has large, nearly square towers. Trenches opened at its foundation showed that this was also built in the Neopalatial period.

An attempt was also made to locate the spots where excavations had been carried out in 1900 by R. C. Bosanquet.

Finally, in the course of the continuing surface survey of the Gulf of Siteia, Minoan remains, probably LM I, were noted in the locality of Aspourgias, 1500 m. E. of Petras. A large bed of yellowish white clay was preserved there, which was probably used by a local pottery workshop, chiefly in the Neopalatial period.

The preliminary report ends with a select catalogue of the pottery (figs 8-10).

January 1989

ΞΕΡΟΠΟΤΑΜΟΣ. ΜΙΑ ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΣΗ ΣΤΑ ΑΝΤΙΚΥΘΗΡΑ*

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ

Μέχρι την προτελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα τα Αντικύθηρα¹, το μικρό ανεμοδαρμένο νησί που βρίσκεται στο θαλάσσιο χώρο μεταξύ Κυθήρων και Κρήτης —τα Αίγυλα² των αρχαίων— ήταν σχεδόν άγνωστα αρχαιολογικά. Πληροφορίες αρχαιολογικού χαρακτήρα από τους αρχαίους συγγραφείς³ δεν έχουμε στη διάθεσή μας, γιατί το νησί Αίγυλα *οὐκ ἤξιώται πολλοῦ λόγου τοῖς παλαιοῖς*, όπως παρατηρεῖ ένας σχολιαστής του Μεσαίωνα⁴. Αλλά και στα νεότερα χρόνια οι αρχαιότητες των Αντικυθήρων έμειναν, φαίνεται, απαρατήρητες και δεν μνημονεύονται σε κανένα κείμενο Ευρωπαίου περιηγητή: από την περιγραφή του Φλωρεντινού ιερωμένου Cristoforo Buondelmonti (15ος αι.)⁵ ως το ημερολόγιο του Leake (1806)⁶.

Μοναδικός ίσως από τους παλιότερους, ο κρητικός λόγιος Ιωάννης Μικέλης, συγγραφέας ενός ιστορικού μελετήματος για τα Κύθηρα, γύρω στα 1825, αναφέρει μεταξύ άλλων ότι στις μέρες του φαίνονταν ακόμη στα Αντικύθηρα «τὰ ἐρείπια ἑνὸς ἑλληνικοῦ φρουρίου καὶ τινὰ ἀγάλματα ἐφεστίων θεῶν»⁷.

Τη μαρτυρία του Μικέλη ήλθε να επιβεβαιώσει μερικές δεκαετίες αργότερα, το 1889, ένα σημαντικό εύρημα που αποκαλύφθηκε κατά τύχη σε αγρόκτημα κοντά στο Κάστρο, στο βόρειο τμήμα του νησιού. Πρόκειται για το μαρμάρينو άγαλμα του Απόλλωνα κιθαρωδού⁸, ένα από τα παλιότερα αποκτήματα της Συλλογής Γλυπτών του Εθνι-

* Στον Έφορο Αρχαιοτήτων Β. Χ. Πετράκο, προϊστάμενο της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, οφείλω θερμότατες ευχαριστίες για την άδεια δημοσίευσης των αρχαιολογικών λειψάνων από τα Αντικύθηρα. Επίσης, ευχαριστώ το σχεδιαστή Γ. Διαμαντόπουλο για την εκπόνηση των σχεδίων.

1. Τη φυσική γεωγραφία του νησιού σχολιάζει στην περισπούδαστη μελέτη του ο R. Leonhard, *Die Insel Kythera. Eine geographische Monographie*, 1899, σ. 43-47. Βλ. και Α. Philippson - E. Kirsten, *Die griechischen Landschaften*, III, 2: *Der Peloponnes*, 1959, σ. 518-519.

2. Στις φιλολογικές πηγές παραδίδονται και οι τύποι: *Αίγυλία* (η) και *Αίγυλία* (η). Μεταξύ των παραλλαγών αυτών ο Ιω. Α. Ρωμανός, *Νήσος Αίγυλα*, Πανδώρα 18 (1867), σ. 118-120, θεωρεί επικρατέστερη την ονομασία *Αίγυλα* (τα). Συμπληρωματικά αναφέρω εδώ ότι η ονομασία αυτή είναι και επιγραφικά μαρτυρημένη. Απαντά σε τιμητικό ψήφισμα των ελληνιστικών χρόνων (3ος αι. π.Χ.) από τη Ρόδο, βλ. Clara Rhodos, II (1932), σ. 169-170.

3. Τις σχετικές παραπομπές συγκεντρώνουν οι H. Waterhouse-R. Hope Simpson, *BSA* 56 (1961), σ. 160, σημ. 268.

4. Ευσταθίου διακόνου, Έπιστολή επί ταῖς Διονυσίου περιηγητοῦ παρεκβολαῖς, 498 (Müller, *Geogr. Gr. Minores* II, 310).

5. Στο έργο του *Librum Insularum Archipelagi* (βλ. έκδοση G. R. de Sinner, 1824, σ. 65-66), ο Buondelmonti περιγράφει τα Αντικύθηρα υπό την ονομασία *Sichilum*, η οποία αποτελεί μεταγραφή στα λατινικά της έκφρασης «σ' Αιγυλιό». Πρβλ. R. Leonhard, *ό.π.*, σ. 45.

6. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, III, 1835, σ. 69 κ.ε.

7. Τη μελέτη του Ιω. Μικέλη, *Ιστορία φυσική και πολιτική της νήσου Κυθήρων*, κοινώς Τσερίγον, βλ. στο βιβλίο των Δ. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη και Μ. Κ. Πετρόχειλου (εκδ.), *Κυθηραϊκά Μελετήματα*, 1982, σ. 145 κ.ε.

κού Αρχαιολογικού Μουσείου (αριθ. ευρ. 230), εκτεθειμένο σήμερα στη λεγόμενη αίθουσα του Βωμού (ε ι κ. 1)⁹.

Μετά την ανεύρεση του αγάλματος η Αρχαιολογική Υπηρεσία—Γενική Εφορεία τότε— έστειλε στα Αντικύθηρα, την ίδια χρονιά, τον Έφορο Αρχαιοτήτων Βαλέριο Στάη και του ανέθεσε τη διενέργεια μικρών ανασκαφικών ερευνών¹⁰.

Όπως διαπιστώνουμε από τη σύντομη έκθεσή του, το αγρόκτημα που διερευνήθηκε εν μέρει ανασκαφικά, αν και δεν απέχει πολύ από το ύψωμα του Κάστρου με τη βραχώδη κορυφή και τα αξιόλογα λείψανα των τειχών του αρχαίου οικισμού¹¹ (ε ι κ. 2), αποτελεί ωστόσο ξεχωριστή αρχαία θέση. Επειδή όμως σε

8. Π. Καββαδίας, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου (1890-92), σ. 185. Σ. Καρούζου, Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Συλλογή Γλυπτών. Περιγραφικός Κατάλογος, 1967, σ. 91. Ο. Palagia, *Euphranor, Monumenta Graeca et Romana*, III (1980), σ. 19 (αριθ. 3) με βιβλιογραφία.

9. Η φωτογραφία του αγάλματος που απεικονίζεται εδώ προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, το οποίο ευχαριστώ θερμότατα για την ευγενική προσφορά του.

10. Ο Στάης είναι ο πρώτος Έλληνας αρχαιολόγος που επισκέφθηκε τα Αντικύθηρα και επισήμανε, πριν από εκατό χρόνια, ότι «έν τῇ παρηγκωνισμένη ἐκείνῃ νήσῳ ὑπάρχουσι λείψανα τοῦ παλαιοῦ κόσμου παντάπασιν οὐχί καταφρονητέα». Τα αποτελέσματα των «αποπειρατηρίων» ανασκαφών του στο μέρος όπου βρέθηκε το μαρμάρινο άγαλμα, μαζί με άλλες ενδιαφέρουσες ειδήσεις, εκθέτει στο άρθρο του: *Ανασκαφαί και έρευναι εν Αιγιλία (Αντικυθήροις)*, *ΑΔ* 5 (1889), σ. 237-242. (Στο εξής: Στάης, *Ανασκαφαί*).

Εικ. 1. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Άγαλμα Απόλλωνα και ενεπίγραφη βάση (IG V. 1 948) από τον Ξεροπόταμο Αντικυθήρων.

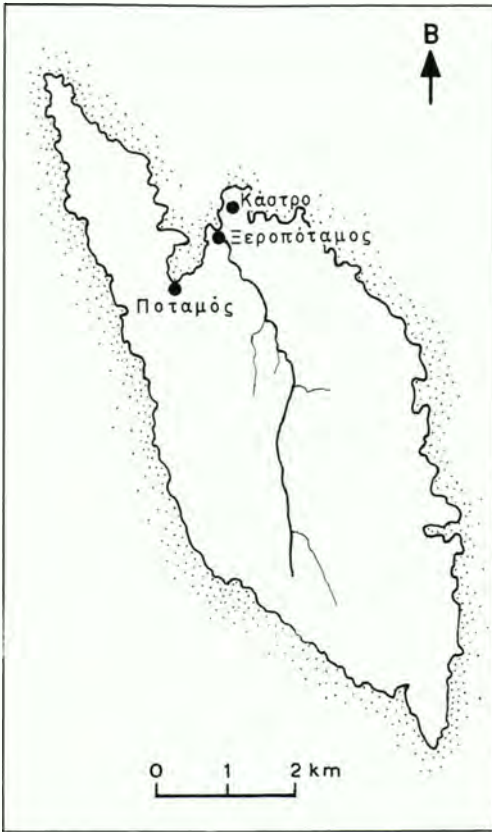
Εικ. 2. Αντικύθηρα. Άποψη του Κάστρου από ΝΑ.

ό,τι αφορά τον ακριβή προσδιορισμό της οι τοπογραφικές ενδείξεις, οι οποίες περιέχονται στην έκθεση του Στάη, είναι οπωσδήποτε ελλιπείς, κρίθηκε χρήσιμη από τον υπογράφοντα η συγγραφή του παρόντος άρθρου, προκειμένου να δοθούν ορισμένα συμπληρωματικά στοιχεία σχετικά με την τοπογραφία και τα επιφανειακά αρχαιολογικά λείψανα, όσα είναι σήμερα ορατά σ' αυτή την τοποθεσία.

Η αρχαία θέση βρίσκεται κοντά στη θάλασσα μέσα σ' ένα φαράγγι, σχετικά βαθύ, που ονομάζεται Ξεροπόταμος από τον ομώνυμο χείμαρρο, ο οποίος, ακολουθώντας την πορεία του φαραγγιού, διέρχεται νότια από το Κάστρο και εκβάλλει στον όρμο του Ποταμού (ε ι κ. 3-4). Το ανάγλυφο της περιοχής γύρω

από την αρχαία θέση είναι εξαιρετικά τραχύ και άδενδρο με απότομες πλαγιές, ιδίως προς το μέρος του Κάστρου, όπου επικρατούν μεγάλες κλίσεις, οφειλόμενες κυρίως σε τεκτονικούς παράγοντες. Το τοπωνύμιο, γνωστό από τον περα-

11. Την ύπαρξη του αρχαίου οικισμού στο βραχώδες ύψωμα της ανατολικής πλευράς του όρμου του Ποταμού μνημονεύει ήδη πριν από τον Στάη ο R. Weil, *Kythera*, AM 5 (1880), σ. 243. Σύντομη περιγραφή της περιοχής και των τειχών του Κάστρου βλ. H. Waterhouse - R. Hope Simpson, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 160 κ.ε. με σκαρίφημα. Για τα τείχη βλ. ακόμη A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, 1979, σ. 183-184. Ο τελευταίος παρατηρεί ότι η οχύρωση ανήκει στον 3ο αι. π.Χ., όταν οι στόλοι των Σελευκιδών και των Πτολεμαίων ασκούσαν έλεγχο στο Αιγαίο.

Εικ. 3. Χάρτης Αντικυθήρων.

σμένο αιώνα, το αναφέρει στη «Γεωγραφία» του ο Αντώνιος Μηλιαράκης, δίνοντας την ακόλουθη περιγραφή: «Ἡ νῆσος ἔχει πρὸς Β. λιμένα ἀσφαλῆ παρὰ τὸν ὅποιον κεῖται κώμιον καλούμενον Ποταμός· ἐν ἀριστερᾷ δὲ τῷ εἰσιόντι εἰς τὸν πρόκολπον λιμένος ὑπέρκειται ἐφ' ὕψηλῆς ἄκρας βραχῶδους φρούριον, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἄκρα καλεῖται Κάστρον· μεταξὺ τῆς ἄκρας ταύτης καὶ ἐτέρας πρὸς Α. τῆς Βλυχάδας σχηματίζεται κόλπος ἀναπεπταμένος μετὰ ὀρμίσκου καλούμενος Ξηροπόταμον»¹².

Σε απόσταση 100 μ. περίπου νοτιοανατολικά από την αμμώδη ακτή του ὀρμίσκου υπάρχει μικρὸ πλάτωμα συνολικῆς ἔκτασης πάνω ἀπὸ 1.000 τ.μ. Ἐνα τμήμα αὐτοῦ τοῦ πλατώματος, ποῦ περικλείεται ἀπὸ ἀναλημματικὰ τοιχάρια (ξηρολιθιές), χτισμένα γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων, ταυτίζεται με τὸ ἀγρόκτημα, στο ὁποῖο βρέθηκε τὸ ἀγάλμα τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀρχαίας θέσης. Τὸ κτῆμα ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Πλουμίδη, ἣ ὁποία πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια τὸ καλλιεργούσε ὡς ἀμπελώνα¹³. Σήμερα διακρίνονται σποραδικὰ υπολείμματα ἀπὸ τὰ ξηραμένα κλήματα καὶ ἡ ὅλη ἔκταση παραμένει χέρσα καὶ ἀκαλλιέργητη.

Στὸ χτίσιμο τῶν χωραφότοιχων, ἀναλημματικῶν καὶ διαχωριστικῶν, καθὼς καὶ στα στόμια τῶν τριῶν πηγαδιῶν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μεγάλοι καλοδουλεμένοι ἀρχαῖοι πωρόλιθοι, ἐνῶ ἄλλοι ὅμοιοι βρῖσκονται κοντὰ ἀχρησιμοποίητοι. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω δύο, ἰσομεγέθεις περίπου, ἀρχαίους πωρόλιθους με ὀρθογώνιους ἀγκώνες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους

12. Ἀντ. Μηλιαράκης, Γεωγραφία πολιτικῆ, νῆα καὶ ἀρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας, 1886, σ. 268-269.

13. Πρβλ. τὴν περιγραφή τοῦ Ἰω. Ρωμανοῦ στο Λεξικὸν Ἐγκυκλοπαιδικόν, ἐκδ. Ν. Πολίτου (1889-1890), λ. Αἴγιλα: «Καίτοι συγεραν παρέχουσα θέαν ἀπὸ θαλάσσης θεωρουμένη, ἔνεκα τῶν περιστεφόντων αὐτὴν μελανωπῶν καὶ ἀποτόμων βράχων, ἡ νῆσος πρὸς τὰ ἐνδότερα ἀρδευομένη ὑπὸ τινῶν ἐκ τῶν λοφίσκων αὐτῆς καταρρεόντων ρυακίων παρουσιάζει σιτοφόρους ἀγρούς καὶ ἀμπελώνας...».

Εικ. 4. Αντικύθηρα, όρμος Ποταμού: α. Κάστρο, β. Ξεροπόταμος.

ο ένας, τοποθετημένος στο βόρειο αναλημματικό τοίχο προς την κοίτη του χειμάρρου, έχει διαστάσεις στην ορατή επιφάνειά του $0,45 \times 0,32$ μ. και το σωζόμενο πάχος του φθάνει τα $0,40$ μ. (ε ι κ. 5).

Είναι πολύ πιθανό ένα μέρος από τους αρχαίους πωρόλιθους να προέρχεται από το οικοδόμημα «ελληνικών χρόνων», που αποκαλύφθηκε σε βάθος $0,50$ μ. κατά την ανασκαφική διερεύνηση του 1889¹⁴. Με το «κτίσμα» αυτό πρέπει να ταυτίζεται μια σειρά πωρόλιθων υποκίτρινου χρώματος, μόλις ορατή στην επιφάνεια του εδάφους. Η σειρά των λίθων, ορατού μήκους 3 μ. περίπου, ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., παράλληλη με το νότιο τοίχο του χωραφιού (ε ι κ. 6). Στον ίδιο χώρο βλέπει κανείς ένα δεύτερο τμήμα

τοίχου από μεγάλες πελεκημένες πέτρες σε μία σειρά, μήκους $3,55$ μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που υπερέχουν λίγα εκατοστά από την επιφάνεια του εδάφους (ε ι κ. 7-8). Οι «φαιοκύανοι» λίθοι αυτού του τοίχου, από ντόπιο σκληρό ασβεστολιθικό πέτρωμα, έχουν σχήμα ακανόνιστο, γιατί είναι διαβρωμένοι. Ένας ακόμη ορθογώνιος λίθος από το ίδιο υλικό με δουλεμένη την ορατή επιφάνειά του και λαξευμένους αρμούς διακρίνεται στο νότιο τοίχο (ξερολιθιά) του αγροκτήματος (ε ι κ. 9).

Αξιοσημείωτη είναι, εξάλλου, η παρουσία λιθόπλινθων από λευκό μάρ-

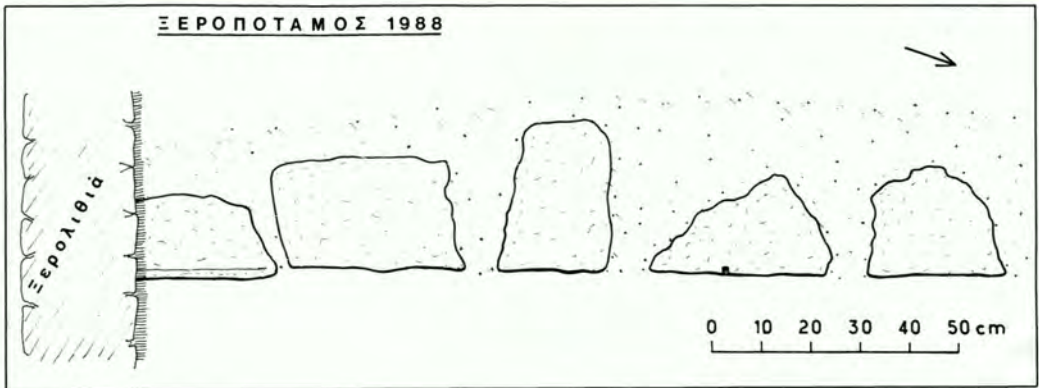
14. Στάης, Ανασκαφαί, σ. 241.

Εικ. 5. Ξεροπόταμος. Αρχαίος πωρόλιθος.

Εικ. 6. Ξεροπόταμος. Πωρόλιθος στο αγρόκτημα Πλουμίδη.

Εικ. 7-8. Ξεροπόταμος. Τμήμα τοίχου στο αγρόκτημα Πλουμίδα και η σχεδιαστική του αποτύπωση.

μαρο, υλικό όχι συνηθισμένο στα Αντικύθηρα. Κοντά στο στόμιο ενός πηγαδιού βρίσκεται ευμεγέθης μαρμάρινη λιθόπλινθος, σχήματος ακανόνιστου παραλληλεπίπεδου, με έντονες αποκρούσεις σε όλες τις πλευρές, εκτός από μία στενή πλευρά (διαστάσεων 0,54×0,24 μ.)

με λεία επεξεργασία, η οποία αποτελούσε πιθανώς την κύρια όψη. Έχει μέγιστο μήκος 1,12 μ. και στην επάνω οριζόντια επιφάνειά της υπάρχει λάξευμα, σχεδόν τετράγωνο, διαστάσεων 0,15×0,17 μ., το οποίο συνδέεται πιθανώς με μια δεύτερη χρήση του λίθου

Εικ. 9. Ξεροπόταμος. Αρχαίος λίθος σε ξερολιθιά.

(ε ι κ. 10-11). Έναν άλλο μαρμάρινο κυβόλιθο, διαστάσεων 0,64×0,51μ., με λειασμένες τις ορατές επιφάνειες, εντοπίσαμε έξω από το αγρόκτημα και σε επαφή με το βόρειο αναλημματικό τοίχο, κοντά στην κοίτη του χειμάρρου (ε ι κ. 12).

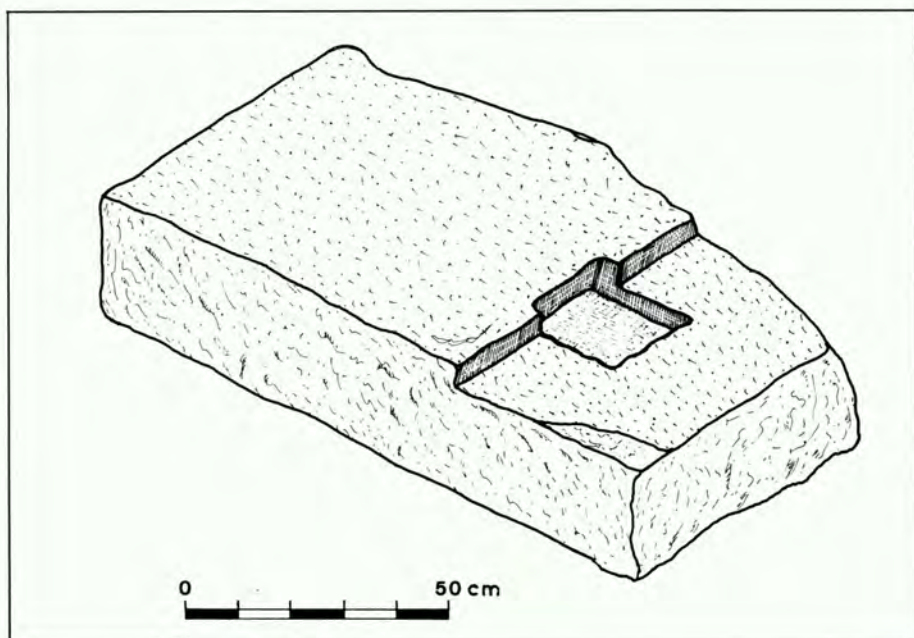
Επιφανειακά όστρακα, πολύ διαβρωμένα, υπάρχουν όχι μόνο μέσα στο αγρόκτημα, αλλά και έξω από αυτό στη μικρή ισόπεδη έκταση προς την παραλία. Ενδεικτικά αναφέρω κομμάτια από λαβές και χείλη αμφορέων, μία δίδυμη λαβή από αμφορέα της Κω, καθώς και ένα απότμημα κεραμίδας κορινθιακού τύπου. Στο ίδιο αγρόκτημα διακρίνονται ακόμη τμήματα από το ψηφοθέτημα που είχε αποκαλύψει ο Στάης¹⁵. Οι ψηφίδες είναι από λευκή υαλόμαζα

και έχουν στερεωθεί σε υπόστρωμα κονιάματος.

Από τοπογραφική άποψη ο φυσικός ορμίσκος του Ξεροπόταμου πιθανόν να χρησίμευε στην αρχαιότητα ως ορμητήριο για μικρά σκάφη, όπως υποθέτουν οι ερευνητές¹⁶. Όμως, τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της αρχαίας θέσης υποδηλώνουν τα σημαντικά ευρήματα του 1889: το άγαλμα του Απόλλωνα και η

15. Ό.π., σ. 239-240.

16. Ό.π., σ. 239: «πὸ στενὸν τοῦτο μέρος, ἔνθα σχηματίζεται ὀρμίσκος, ἐχρησίμευεν ὡς λιμὴν τῆς παλαιᾶς πόλεως ἄτε ὑπερκειμένης». Βλ. D. J. Blackman (εκδ.), *Marine Archaeology*, 1973, σ. 11-12.

Εικ. 10-11. Ξεροπόταμος. Μαρμάρινος κυβόλιθος και η σχεδιαστική του αποτύπωση.

Εικ. 12. Ξεροπόταμος. Μαρμάρινος κυβόλιθος.

πώρινη ενεπίγραφη βάση με την αφιερωματική επιγραφή IG V.1. 948 (ε ι κ. 1), τα οποία χρονολογούνται στον ύστερο 4ο αι. π.Χ. Η σημασία της αφιερωματικής επιγραφής οφείλεται στο ότι για πρώτη φορά έγινε γνωστή στην έρευνα η προσωνομία *Αίγιλεύς*, με την οποία είχε, ως φαίνεται, καθιερωθεί στην αρχαιότητα η λατρεία του Απόλλωνα ως προστάτη θεού των αρχαίων Αιγίλων. Τα κινητά ευρήματα σε συνδυασμό με τα οικοδομικά λείψανα οδήγησαν τον Στάη στο συμπέρασμα ότι στη θέση αυτή υπήρχε ιερό του Απόλλωνα Αιγιλέα, άγνωστο από τις γραπτές πηγές. Οι H. Waterhouse και R. Hope Simpson, στη σύντομη περιγραφή τους, προσδιορίζουν τη θέση, χρησιμοποιώντας αντί για το τοπωνύμιο τη φράση

«Temple of Apollo», και σχολιάζουν τις παρατηρήσεις του Στάη, γράφοντας τα εξής: «Stais assumed that he had found here the site of the Temple of Apollo. The remains are not now visible, but the lack of architectural fragments in the immediate area suggests that this is not quite so certain»¹⁷.

Φαίνεται, όμως, ότι η άποψη που διατύπωσε ο Στάης ερμηνεύτηκε λανθασμένα από τους παραπάνω ερευνητές, γιατί ο Στάης στην έκθεσή του καταλήγει στη διαπίστωση ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα ορίζουν τη θέση ιερού

17. H. Waterhouse - R. Hope Simpson, ό.π., σ. 162.

(sanctuary), όχι ναού (temple). Όσο για την απουσία αρχιτεκτονικών μελών, την οποία επισημαίνει ο ίδιος ο Στάης, νομίζω ότι θα μπορούσε να οφείλεται σε τυχαία σύμπτωση, δεδομένου ότι η έρευνα του 1889 ήταν πολύ περιορισμένη. Βέβαια, με τα υπάρχοντα δεδομένα κάθε ερμηνεία, τόσο για τα κτιριακά λείψανα, όσο και για τα μαρμάρια μέλη, τα οποία δεν είχαν επισημάνει οι παλαιότεροι, είναι οπωσδήποτε επισφαλής.

Πάντως η πρόταση του Στάη για την ύπαρξη ιερού του Απόλλωνα Αιγιλέα συνεπικουρείται και από την ιδιομορφία του τόπου, διότι «δεν πάει οποιοσδήποτε θεός σ' οποιονδήποτε τόπο»¹⁸. Το άγριο τοπίο του Ξεροπόταμου, ένα τραχύ, στενό φαράγγι με απότομους μελανωπούς βράχους, οι οποίοι περιβάλλουν τον αρχαίο χώρο σαν να κρέμονται από πάνω του, συνδυάζει στοιχεία που ταιριάζουν στο χαρακτήρα του Απόλλωνα και του είναι αρεστά, σύμφωνα με τον «ομηρικό» ύμνο¹⁹.

Δεν αποκλείεται η λατρευτική παράδοση αυτού του τόπου να συνεχίστηκε και στους μεταχριστιανικούς αιώνες—άγνωστο μέχρι τότε ακριβώς. Στη σκέψη αυτή, η οποία με τα υπάρχοντα δεδομένα δεν ξεπερνά τα όρια μιας απλής υπόθεσης, με οδηγούν κάποιες πληροφορίες από τον ιδιοκτήτη του αγροκτήματος ότι, δηλαδή, στο σημείο, όπου σώζονται ακόμη τα υπολείμματα του δαπέδου με το ψηφοθέτημα, υπήρχε κατά τις αφηγήσεις των προγόνων του μία εκκλησία, και πως το μέρος εκείνο το ονόμαζαν Αγία Ειρήνη.

Αρχαιολογικά λείψανα της όψιμης

αρχαιότητας δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα στα Αντικύθηρα²⁰. Και τα επιφανειακά όστρακα από περισυλλογές δεν προσφέρουν καμιά ένδειξη για την κατοίκηση του νησιού μετά τον 1ο αι. μ.Χ.²¹. Όμως, κατά την πρόσφατη επίσκεψή μου στην περιοχή του Ξεροπόταμου (Αύγουστος 1988), συνάντησα και όστρακα της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Στη βόρεια απότομη πλαγιά του φαραγγιού, συγκεκριμένα απέναντι από το αγρόκτημα με τα διάσπαρτα οικοδομικά λείψανα και σε απόσταση λίγων μέτρων πάνω από την κοίτη του χειμάρ-

18. Πρβλ. Χ. Καρούζος, Ο ελληνικός τόπος και η ελληνική τέχνη, Αρχαία Τέχνη, 1981², σ. 3 κ.ε.

19. Ομηρικός ύμνος στον Απόλλωνα, 20-24. Ο Απόλλωνας λατρεύτηκε και στα νησιά και στις ακτές, όπως βεβαιώνουν τα πολυάριθμα παραθαλάσσια ιερά του, από τα οποία αναφέρω ενδεικτικά εκείνο της Ερέτριας στη ναυσικλειτή Εύβοια (βλ. σχετικά Ρ. Auberson - Κ. Schefold, Führer durch Eretria, 1972, σ. 27).

20. Στην όψιμη αρχαιότητα λαξεύτηκαν ενδεχομένως, οι —συλημένοι σήμερα— ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι στην περιοχή του οικισμού Ποταμός, αμέσως νοτιοανατολικά από την εκκλησία της Παναγίας. Πρόκειται αναμφίβολα για τους τάφους που αναφέρει στη μελέτη του ο R. Leonhard, ό.π., σ. 45, και τους οποίους δεν μπόρεσαν να εντοπίσουν οι μεταγενέστεροι ερευνητές, Η. Waterhouse - R. Hope Simpson, ό.π., σ. 162. Πολυάριθμα επιφανειακά όστρακα γύρω από τους τάφους επιτρέπουν την εικασία ότι οι κατασκευές αυτές χρησιμοποιήθηκαν κατά την περίοδο που προαναφέρθηκε.

21. Βλ. σχετικά Η. Waterhouse - R. Hope Simpson, ό.π., σ. 163. Πρβλ. την παρατήρηση του A.W. Lawrence, ό.π., σ. 183.

ρου, υπάρχει μικρό φυσικό σπηλαιώδες άνοιγμα, στραμμένο κατά το νότο. Έξω από αυτή τη σπηλιά, όπου το έδαφος είναι αρκετά επικλινές, παρατήρησα πολλά άβαφα όστρακα από αμφορείς κυρίως, με ραβδωτή επιφάνεια (κοινώς «χτένια»)²², τα οποία δηλώνουν την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή κατά τον 6ο-7ο αι. μ.Χ.

Οι παραπάνω ενδείξεις υπαγορεύουν, νομίζω, την επανεξέταση του προβλήματος σχετικά με τον προορισμό του κτιρίου, στο οποίο ανήκει το αποσπασματικά σωζόμενο δάπεδο με το ψηφοθέτημα. Πρόκειται άραγε για ρωμαϊκή

ιδιωτική οικοδομή, όπως υπέθεσε ο Στάης²³ ή για χριστιανικό μνημείο που «διαδέχθηκε», ενδεχομένως, σ' αυτή τη θέση την απολλώνεια λατρεία;

Δεκέμβρης 1988

22. Κεραμική αυτής της κατηγορίας, χρονολογημένη στον 6ο-7ο αι. μ.Χ., βρέθηκε και στη θέση Καστρί των γειτονικών Κυθήρων: Βλ. J. N. Coldstream - G. L. Huxley (εκδ.), *Kythera. Excavations and Studies*, 1972, σ. 172 (φ 49-53), πίν. 49.

23. Βλ. σχετικά παραπάνω υποσημ. 15.

AN ANCIENT SITE ON ANTIKYTHIRA

I.E. PETROCHEILOS

The statue of Apollo in the National Museum (inv. no. 230) and the poros base with the dedicatory inscription IG V.1.948 were discovered a century ago on a piece of land on the island of Antikythira (ancient Aigila). The piece of land is in a gully south of the hill of Kastro at a place on the seashore known as Xeropotamos. It is a distinct ancient site, unknown to archaeological topography. Today archeological remains are visible on the surface: parts of walls of ancient buildings, shaped poros blocks, marble blocks and traces of ruined mosaic work.

These remains, in conjunction with the objects found, point to the existence here of a sanctuary of Apollo Aigileus as early as the late 4th c. BC; its existence had already been postulated by the first archaeologist to explore the district, V. Stais (see *ADelt* 5 (1889), p. 237 ff). Sherds of the First Byzantine period have also been found there recently, showing that the island was inhabited in about the 7th c. AD, and also raising certain questions concerning the use of the ancient site in late antiquity.

December 1988

ΕΚΘΕΣΗ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΟ ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟ

Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Από παλαιότερες έρευνες ήταν γνωστό ότι στην οδό Αθηνάς στο Διδυμότειχο υπήρχαν λείψανα παλαιών κτιρίων κάτω από το οδόστρωμα. Το 1988 ο Δήμος Διδυμοτείχου προγραμματίισε την κατασκευή νέων οδοστρωμάτων και εν όψει της εργασίας αυτής κρίθηκε απαραίτητο να διερευνηθεί προηγουμένως ο χώρος. Ακολούθησε καθαρισμός και ανασκαφική έρευνα (Ιούνιος 1988), η οποία πραγματοποιήθηκε με δαπάνη του Δήμου Διδυμοτείχου (πρόγραμμα ανάδειξης ιστορικής και λαογραφικής φυσιογνωμίας Διδυμοτείχου - ΜΟΠ Ν. Έβρου) και επίβλεψη της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Τα αποτελέσματα της έρευνας εκτίθενται παρακάτω.

I

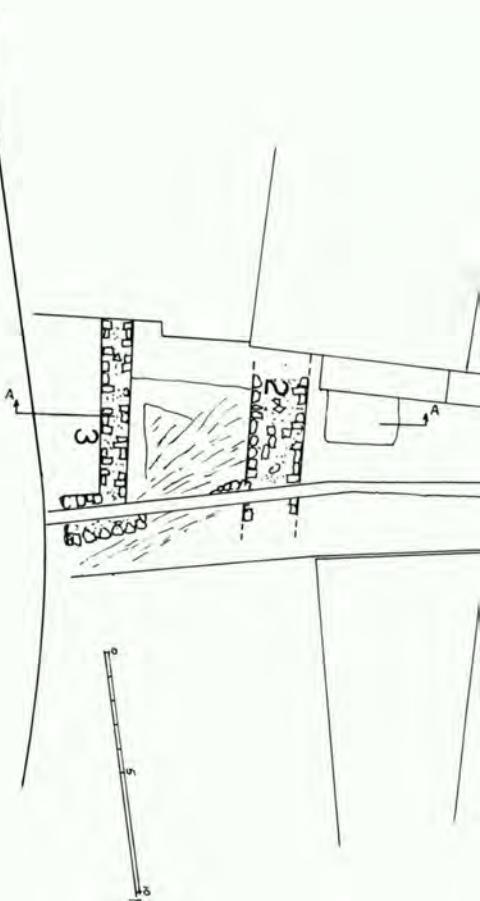
Κατά τη διάρκεια της έρευνας βρέθηκαν τρεις τοίχοι (ε ι κ. 1). Ο τοίχος 1 είναι θεμελιωμένος κατ' ευθείαν πάνω στο βράχο, χωρίς να έχει προηγηθεί κάποια διαμόρφωση· βαίνει κατά το μήκος της οδού και σώζεται σε μήκος 6,80 μ. (ε ι κ. 2). Σε απόσταση 2 μ. από αυτόν αποκαλύφθηκε τμήμα του ίδιου τοίχου, μήκους 1,50 μ. Συνολικά δηλαδή ο τοίχος είχε μήκος τουλάχιστον 10,30 μ. Από τον τοίχο 1 σώζεται μόνον η μία παρειά, ενώ το πάχος του υπολογίζεται ότι ήταν τουλάχιστον 1,80 μ. Διατηρούνται μόνον μία ή δύο στρώσεις λίθων, ύψους 0,25 μ. περίπου. Χρησιμοποιούνται χο-

ντροδουλεμένες πέτρες και συνδετικό ασβεστοκονίαμα.

Ο τοίχος 2 είναι θεμελιωμένος εν μέρει στο βράχο και εν μέρει στο χώμα (ε ι κ. 1, 3, 4). Τέμνει την οδό Αθηνάς κατά το πλάτος της. Έχει πάχος 2,40 μ., σώζεται σε μήκος 6,30 μ. και ύψος που ποικίλλει από 0,25 μέχρι 1,10 μ. Η τοιχοδομία του είναι όμοια με αυτήν του τοίχου 1. Η συνέχειά του καταστράφηκε από τα σπίτια που κτίστηκαν στις δύο πλευρές του δρόμου. Τοιχοποιία, που δεν διασώζει καμιά παρειά, πάχους περίπου 0,30 μ., που χωρεί σε μήκος 1,50 μ. σχεδόν κάθετα προς τον τοίχο 2, επιτρέπει να υποθέσουμε ή ότι από κάποιο σημείο ο τοίχος 2 σχημάτιζε γωνία, άλλαζε κατεύθυνση και κατευθυνόταν πλέον προς την παρακείμενη οδό Δημοκρατίας ή ότι υπήρχε εδώ ένας άλλος τοίχος κάθετος προς τον 2, ο οποίος 2 συνεχιζόταν κανονικά σε ευθεία γραμμή προς τα ψηλότερα μέρη του υψώματος.

Ο τοίχος 3 διατηρεί δύο σκέλη (ε ι κ. 1, 4). Θεμελιώνεται εν μέρει στο βράχο και εν μέρει στο χώμα. Το μακρύ σκέλος του (ε ι κ. 5) τέμνει την οδό Αθηνάς κατά το πλάτος της· αποκαλύφθηκε σε μήκος 8 μ., έχει πάχος 1,30 μ. στο υπέργειο (ορατό) τμήμα του, ενώ η θεμελίωσή του (;) είναι λίγο στενότερη. Στο μεγαλύτερο μέρος του σώζεται σε ύψος 2,10 μ. Η τοιχοδομία του είναι ίδια με την τοιχοδομία των τοίχων 1 και

ΟΔΟΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

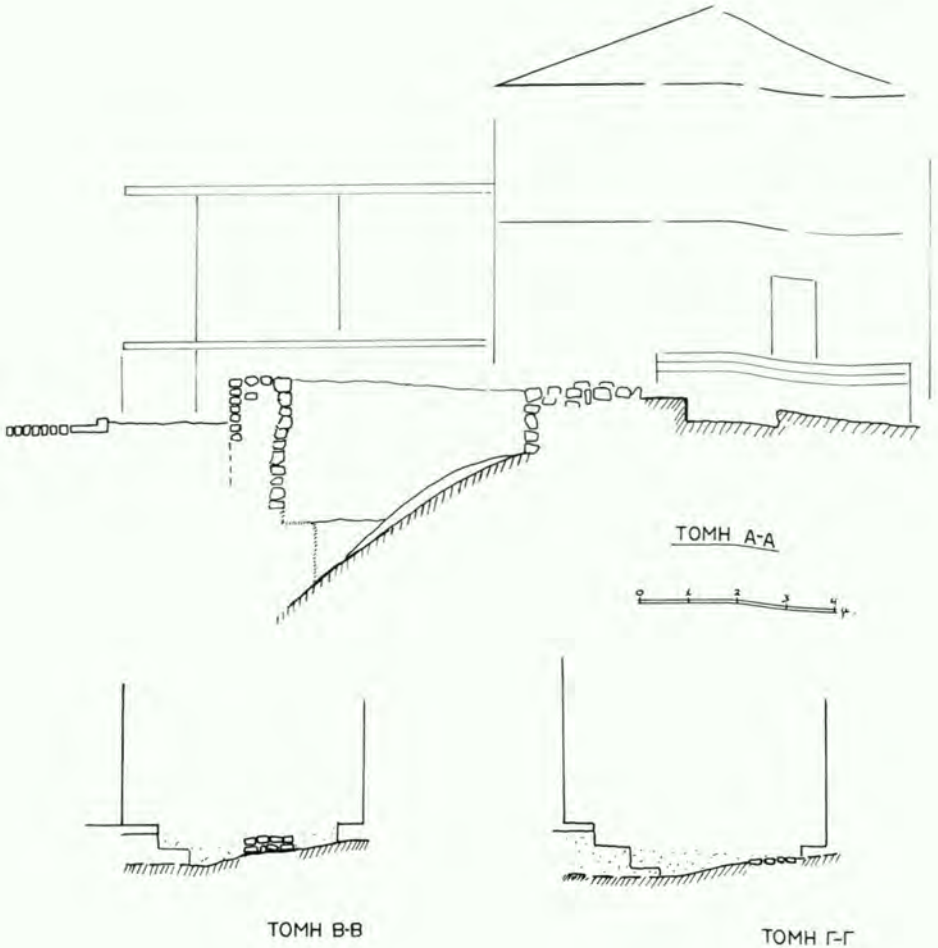
Εικ. 1. Διευρύτερο, οδός Αθηνάς, Κάτωη.

Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Εικ. 2-3. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Τοίχοι 1 και 2.

Εικ. 4. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Τομές.

2. Επί πλέον εδώ παρατηρούνται λιγοστά κομμάτια πλίνθων σε οριζόντιους ή κατακόρυφους αρμούς. Η μορφή αυτής της τοιχοδομίας παρουσιάζεται στην πλευρά του τοίχου που είναι ορατή από την οδό Δημοκρατίας, ενώ η άλλη πλευρά είναι κατασκευασμένη αρνητικά (δεν την έβλεπε ο τεχνίτης που έκτιζε

τον τοίχο ή εν πάση περιπτώσει αδιαφορούσε για τη μορφή της): η πλευρά αυτή του τοίχου προοριζόταν να μείνει κάτω από την επιφάνεια του εδάφους (ε ι κ. 6).

Το άλλο σκέλος, σχεδόν κάθετο προς το προηγούμενο, χωρεί κάθετα προς την οδό Δημοκρατίας· σώζεται σε μήκος

Εικ. 5-6. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Τοίχος 3. Άποψη από την οδό Δημοκρατίας και Αθηνάς, αντίστοιχα.

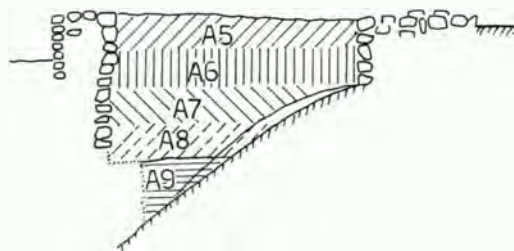
3,20 μ., έχει πάχος τουλάχιστον 2 μ. (διατηρεί μόνον τη μία παρειά), ενώ μικρό τμήμα της τοιχοποιίας, το οποίο δεν διατηρεί καμιά παρειά, εκτείνεται σε μήκος 0,60 μ. προς τον τοίχο 2. Το σκέλος αυτό ερευνήθηκε σε ύψος 0,80 μ.

II

Υποθέτω ότι οι τοίχοι της οδού Αθηνάς ανήκουν χρονικά στην ίδια περίοδο: η τοιχοδομία τους είναι λίγο-πολύ όμοια, είναι όλοι θεμελιωμένοι στο βράχο ή εν μέρει σ' αυτόν και έχουν όλοι την ίδια σχέση με τη σημερινή διάταξη του οικισμού στο σημείο αυτό. Η θέση των τοίχων προϋποθέτει ότι τουλάχιστον το τμήμα της οδού Αθηνάς που είναι κάθετο προς την οδό Δημοκρατίας δεν είχε διανοιγεί. Αν δεν συνέβαινε το ίδιο και με το άλλο τμήμα της οδού, πάντως το τελευταίο αυτό είχε μορφή πολύ διαφορετική από τη σημερινή. Ο βράχος στο σημείο αυτό (ανάμεσα στην οδό Αθηνάς και στην οδό Γεφύρας) παρουσιάζει μεγάλη υψομετρική διαφορά και έτσι δεν υπάρχει περιθώριο για την κατασκευή δρόμου στα νότια του τοίχου 1.

Η διάταξη των σπιτιών στην οδό Αθηνάς έλαβε τη σημερινή της μορφή μάλλον κατά τον περασμένο αιώνα. Συνεπώς οι τοίχοι που βρέθηκαν εδώ είναι παλαιότεροι από το 19ο αι.

Ανασκαφικά δεδομένα τα οποία να στηρίζουν ακριβή χρονολόγηση των τοίχων 1 και 2, που ερευνήθηκαν στην οδό Αθηνάς, δεν υπάρχουν. Η επίχωση που τους κάλυπτε ήταν ελάχιστη και ο βράχος βρισκόταν σχεδόν αμέσως κάτω από το οδόστρωμα. Οι αλλεπάλληλες

Εικ. 7. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Ανασκαφική τομή μεταξύ των τοίχων 2 και 3. Στρωματογραφία.

επισκευές του οδοστρώματος διατάραξαν την ελάχιστη επίχωση και έτσι τα ευρήματα δεν θεωρούνται τεκμήρια χρονολόγησης. Στην περίπτωση του τοίχου 3 τα πράγματα αλλάζουν. Ο βράχος που υπάρχει ανάμεσα στους τοίχους 2 και 3 με την απότομη διαμόρφωσή του επέτρεψε το σχηματισμό επίχωσης σε μεγάλο βάθος (ε ι κ. 7).

Η έρευνα στον τομέα αυτό επέτρεψε τις ακόλουθες παρατηρήσεις:

1. Το στρώμα της επίχωσης κάτω από το επίπεδο έδρασης της θεμελίωσης έδωσε βυζαντινή κεραμική (A9), κυρίως ύστερων βυζαντινών χρόνων (ε ι κ. 8 η).

2. Το στρώμα μέσα στο οποίο ανοίχτηκε η κοίτη της θεμελίωσης έδωσε επίσης βυζαντινή κεραμική (A8), κυρίως ύστερων βυζαντινών χρόνων (ε ι κ. 8 ι γ, 9 β, δ¹, στ). Η υπόλοιπη επίχωση μέχρι την επιφάνεια του εδάφους διαιρείται σε τρία στρώματα. Στο κατώτερο (A7) βρέθηκαν κατ' εξοχήν όστρακα αγγείων υστεροβυζαντινών χρόνων (ε ι κ. 8 θ, ι, ια, 9α, γ, δ², ε) και ελάχιστα όστρακα πιθανώς μεταβυζαντινών χρόνων. Από κει και πάνω βρέθηκαν

όστρακα αποκλειστικά μεταβυζαντινών χρόνων (Α6 και 5), κυρίως 18ου-19ου αι. (ε ι κ. 10, 11). Τα στοιχεία αυτά δείχνουν, κατά τη γνώμη μου, πως ο τοίχος 3 κτίστηκε πιθανότατα κατά τη διάρκεια των υστεροβυζαντινών χρόνων, χωρίς όμως να αποκλείεται κατηγορηματικά μια κάπως πιο όψιμη χρονολόγηση.

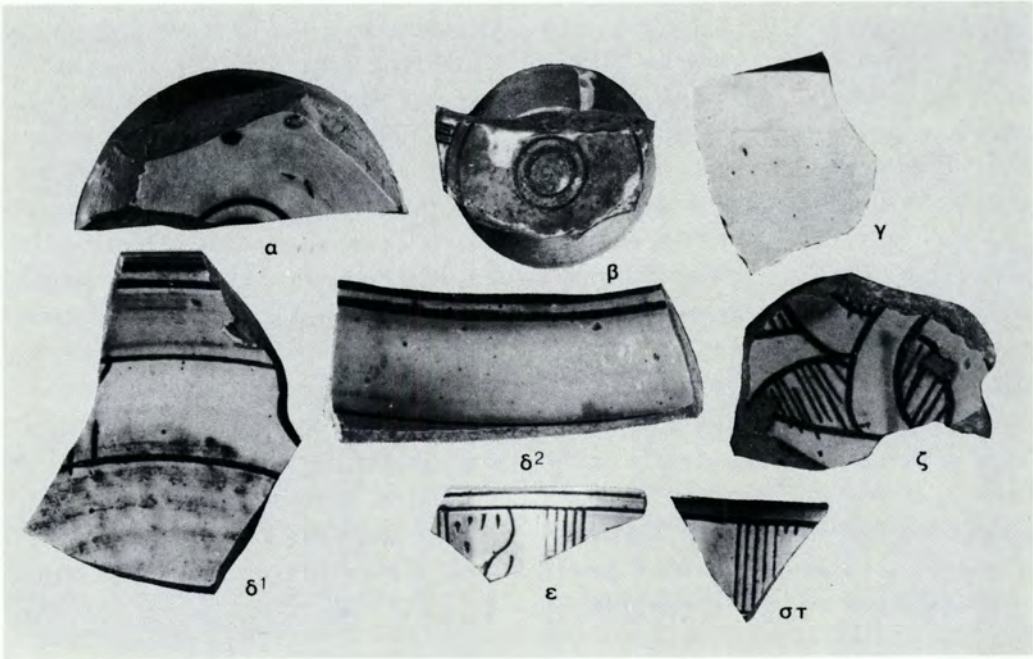
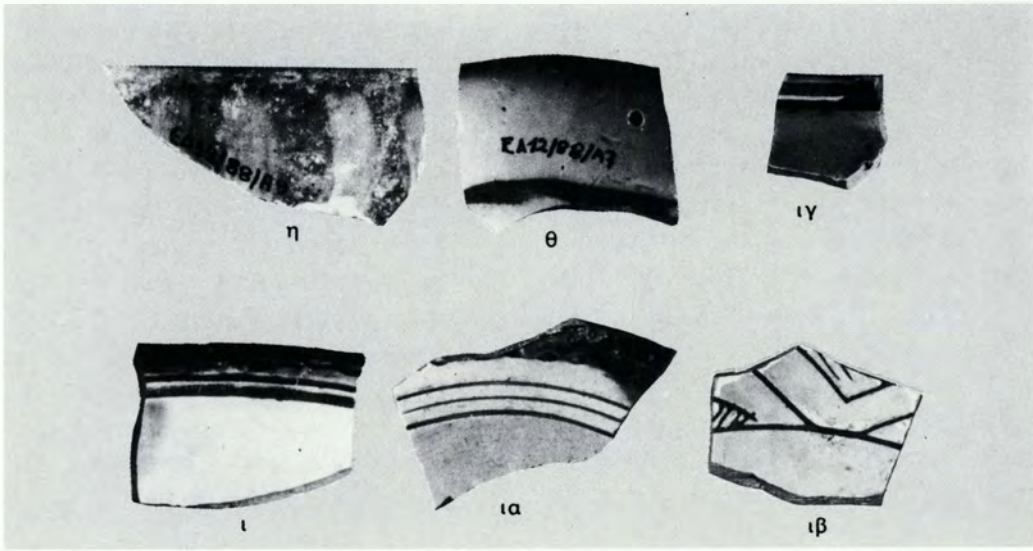
III

Σε τι είδους κτίσματα ανήκαν οι τρεις τοίχοι της οδού Αθηνάς και ποια σχέση είχαν μεταξύ τους; Κατ' αρχήν διαπιστώνεται ότι δεν πρόκειται για κοινές κατασκευές: δεν έχουμε να κάνουμε με ιδιωτικά κτίρια, ενώ φαίνεται πιθανότερο ότι πρόκειται για δημόσια κτίσματα. Στη συνέχεια σημειώνεται ότι δεν ανήκουν σε ένα μόνον κτίσμα γιατί αυτό θα έπρεπε να ήταν πάρα πολύ μεγάλο: οι τοίχοι 1 και 3 απέχουν 31 μ. ο ένας από τον άλλο. Ο τοίχος 3 καθώς είναι κτισμένος αρνητικά στη μία του πλευρά, θα μπορούσε να θεωρηθεί ανάλημμα. Μια τέτοια όμως υπόθεση δεν φαίνεται να ερμηνεύει τον προορισμό του σκέλους του ίδιου τοίχου που χωρεί κάθετα προς την οδό Δημοκρατίας. Το πάχος των τοίχων, κυρίως των 1 και 2 και κατόπιν του 3, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ίσως πρόκειται για οχυρωματικές κατασκευές. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι, ανεξάρτητα από τον προορισμό τους, οι τοίχοι 2 και 3 φαίνεται πως είχαν κάποια άμεση σχέση μεταξύ τους: διαφορετικά δεν εξηγούνται τα τμήματα τοιχοποιίας που ξεκινούν από τον καθένα και κατευθύνονται προς τον άλλο.

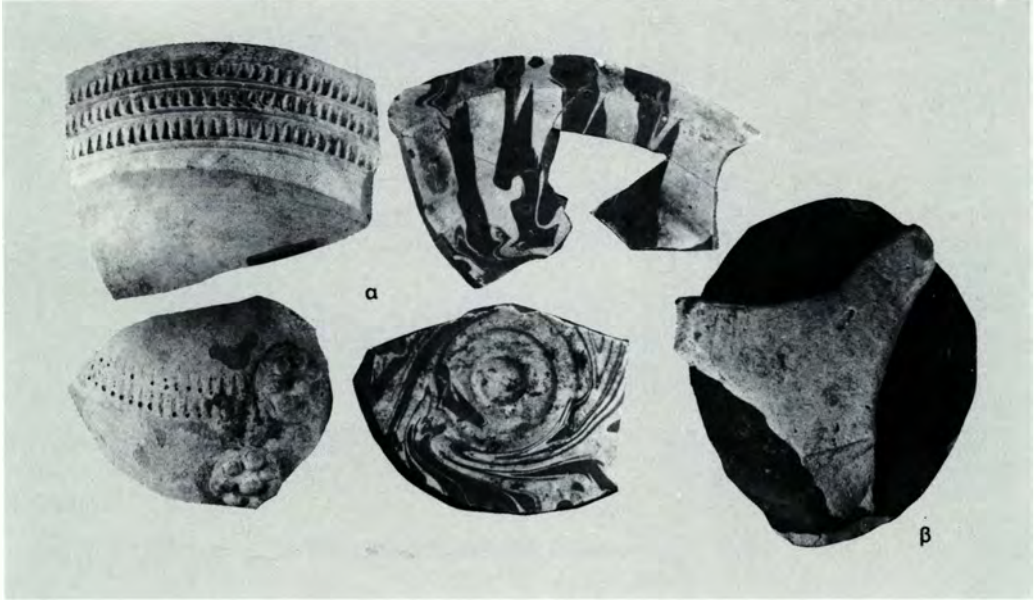
Πριν προχωρήσουμε στη διατύπωση κάποιων λιγότερο αόριστων υποθέσεων, πρώτον θα αναφερθούμε εδώ σε ένα παλαιότερο εύρημα και δεύτερον θα ασχοληθούμε με ορισμένα προβλήματα της οχύρωσης του Διδυμοτείχου.

Κατά τη διάνοιξη θεμελίων στο παρακείμενο οικοπέδο της Αρμενικής Κοινότητας, το 1981, βρέθηκε τοίχος μήκους 9 μ. περίπου και πάχους 0,90 μ. (ε ι κ. 12). Σύμφωνα με τα στοιχεία της μελέτης που υπέβαλε η Αρμενική Κοινότητα Διδυμοτείχου στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας, ο τοίχος αυτός δεν φαίνεται να αποτελεί συνέχεια του τοίχου 3, αλλά είναι παράλληλός του (ε ι κ. 13). Ωστόσο, ερευνώντας περισσότερο το θέμα, έλαβα την πληροφορία ότι η αποτύπωση δεν είναι ακριβής, ότι έγινε «περίπου με το μάτι», δεδομένου ότι σκοπός της δεν ήταν να τοποθετηθεί ο τοίχος σε ένα τοπογραφικό διάγραμμα, αλλά μόνον να φανεί η σχέση του με την πεδίλωση της υπό ανέγερση, τότε, οικοδομής. Έτσι το περιθώριο λάθους μπορεί να φθάνει ακόμη και τα 0,50 μ. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με την ύπαρξη του τοίχου 3, μου επιτρέπουν να υποθέσω ότι η αποτύπωση της αρχιτεκτονικής μελέτης είναι εσφαλμένη και στην πραγματικότητα ο τοίχος του οικοπέδου της Αρμενικής Κοινότητας αποτελεί συνέχεια του τοίχου 3 (ε ι κ. 14). Έτσι ο τοίχος 3 φαίνεται ότι εκτεινόταν σε μήκος όχι μικρότερο από 18 μ. Οι διαστάσεις αυτές ενισχύουν την άποψη ότι οι τοίχοι ανήκουν σε κάποιο είδος οχυρωματικού έργου.

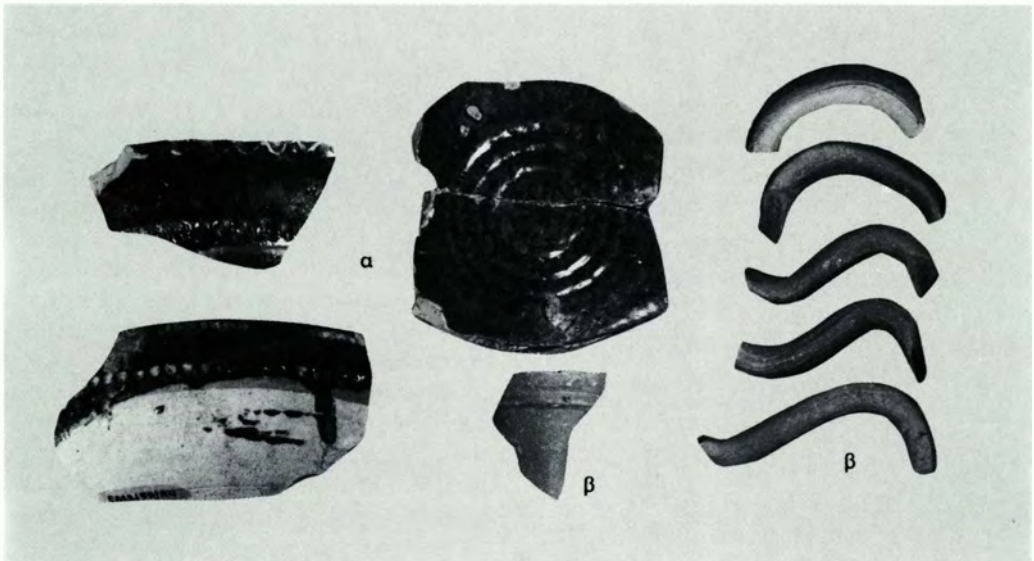
Λίγο ψηλότερα από την οδό Αθηνάς

Εικ. 8-9. Λιδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Εφραλωμένη κεραμική 13ου-14ου αι.

Εικ. 10. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς: α. Ημιτελή αγγεία (αρχές 19ου αι.), β. Αγγείο κολλημένο με τριποδίσκο (αρχές 19ου αι.).

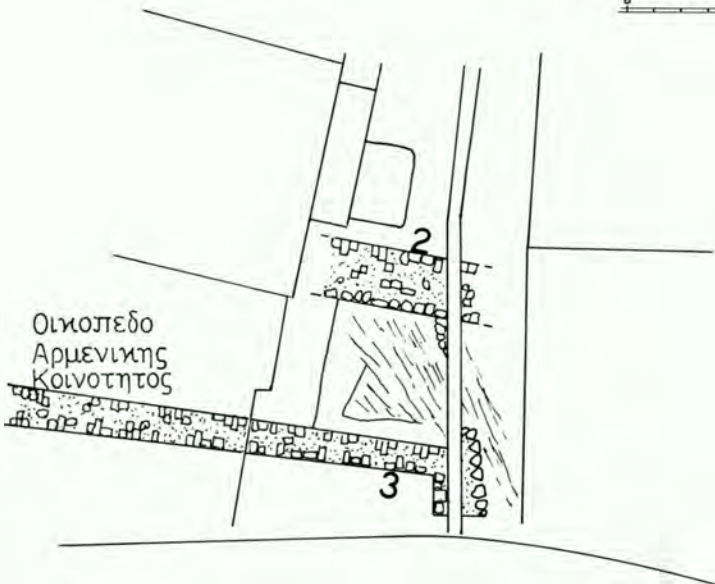
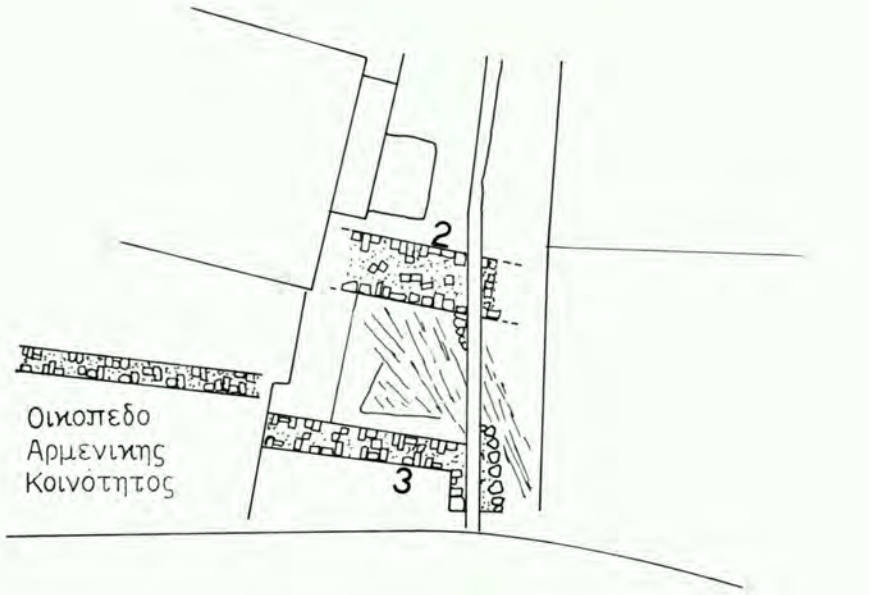
Εικ. 11. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς: α. Εφυσλωμένη κεραμική (αρχές 19ου αι.), β. Λαβές και λαιμός με βαθυκόκκινο χρώμα (μεταβυζαντινής περιόδου).

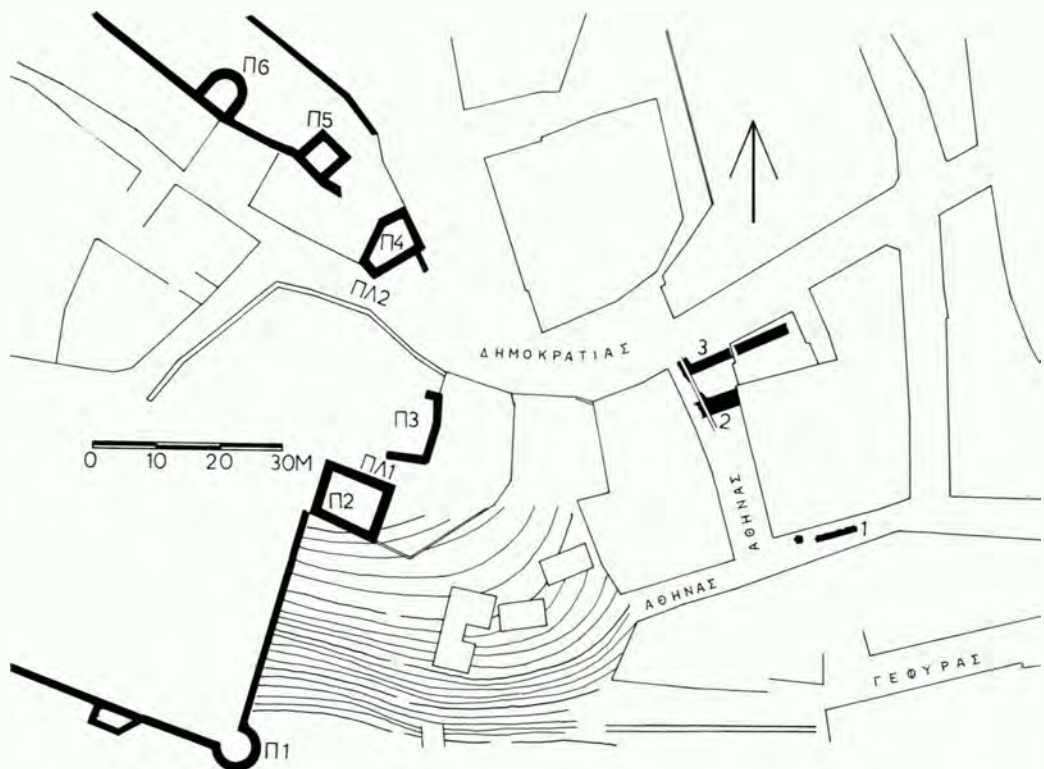
Εικ. 12. Διδυμότειχο, γωνία οδών Δημοκρατίας και Αθηνάς. Οικόπεδο Αρμενικής Κοινότητας. Τοίχος.

ανοίγονταν άλλοτε δύο πύλες της πόλης (ε ι κ. 15). Η μία (ΠΛ1), ανάμεσα στους πύργους 2 και 3, ήταν η κύρια πύλη της πόλης, χρονολογούμενη στην περίοδο από τα τέλη του 13ου αι. μέχρι τα μέσα του 14ου¹. Η άλλη (ΠΛ2), ανάμεσα στους πύργους 3 και 4 και δίπλα ακριβώς στον τελευταίο, χρονολογείται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στη δεύτερη πύλη οδηγεί η οδός Δημοκρατίας αλλά δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς διαμορφώθηκε η πρόσβαση αυτή. Στη βυζαντινή πύλη υποθέτω ότι οδηγούσε δρόμος που χωρούσε ανάμεσα στους τοίχους 1 και 2. Στα παραπάνω

1. Για την οχύρωση του Διδυμοτείχου: Δ. Μανάκας, Συλλογή αφηγήσεων, θρύλων, παραδόσεων και ιστορικών γεγονότων Διδυμοτείχου, Θρακικά 37 (1963), σ. 16 κ.ε. Χ. Μπακιρτζής, Η αρχαιολογική έρευνα των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων στη Θράκη: Συμπεράσματα και προοπτικές, Πρακτικά συμποσίου «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη», Θεσσαλονίκη 1988, σ. 184. Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη, Αθήνα 1988, σ. 70-71. Ch. Bakirtzis, Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods: Results of Archaeological Research and the Prospects, 1973-87, Byzantinische Forschungen XIV, 1 (1989) (1st International Symposium for Thracian Studies, «Byzantine Thrace», Image and Character, Κομοτηνή 1987), σ. 50-51.

Εικ. 13-14. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Κάτοψη της ανασκαφής και του τοίχου (του οικοπέδου της Αρμενικής Κοινότητας) σύμφωνα με την υποβληθείσα μελέτη θεμελίωσης και σύμφωνα με την υπόθεση Κ. Τσουρή.

Εικ. 15. Διδυμοτείχο. Η ΝΑ. γωνία της οχύρωσης και οι τοίχοι της οδού Αθηνάς.

δεδομένα πρέπει να προστεθούν και τα σχετικά με το προτείχισμα του Διδυμοτείχου στην περιοχή αυτή. Στο μεγαλύτερο μέρος του μήκους του το τείχος του Διδυμοτείχου περιβάλλεται από προτείχισμα· τείχος και προτείχισμα, στη σημερινή του μορφή, είναι έργα σύγχρονα (τέλη 13ου-μέσα 14ου αι.), ενώ κατά τόπους επισημαίνονται περιορισμένης έκτασης επισκευές ή διαρρυθμίσεις της Τουρκοκρατίας. Για το τμήμα του τείχους από τον πύργο 1 μέχρι τον πύργο 4 δεν είναι διευκρινισμένη η

πορεία του προτειχίσματος. Σε πλευρά του πύργου 4 σώζονται λείψανα τοίχου που ίσως σχετίζεται με το προτείχισμα· πάντως, δεν υπάρχει καμιά ασφαλής ένδειξη για τον προορισμό του και τη χρονολόγησή του.

Συνδυάζοντας όλα όσα έχουν εκτεθεί μέχρι εδώ σχετικά με τους τοίχους της οδού Αθηνάς και του οικοπέδου της Αρμενικής Κοινότητας, καθώς και με την οχύρωση της πλευράς αυτής του βυζαντινού οικισμού, καταλήγω στην ακόλουθη υπόθεση: οι τοίχοι της οδού

Αθηνάς ανήκουν σε κάποιο είδος οχυρωματικού έργου άμεσα σχετιζόμενου με την ύπαρξη της κύριας πύλης του κάστρου λίγο ψηλότερα. Η υπόθεση αυτή ενισχύει τη χρονολόγηση των τοίχων στα υστεροβυζαντινά χρόνια.

Αντίθετες προς έναν οχυρωματικό προορισμό των τοίχων φαίνεται κατ' αρχήν να είναι η αμέλεια και η προχειρότητα της κατασκευής τους. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσω εδώ ότι η έρευνα που πραγματοποιώ από το 1986 σε διάφορα σημεία της οχύρωσης του Διδυμοτείχου έδωσε μια παρόμοια εικόνα για την υστεροβυζαντινή φάση της. Τη φάση αυτή εκπροσωπούν κυρίως επισκευές της προγενέστερης. Το παλαιότερο, κατεστραμμένο κατά το 13ο αι., τείχος επενδύθηκε εξωτερικά με έναν υστεροβυζαντινό «μανδύα». Δεν ελήφθη πρόνοια για την ικανοποιητική συνάφεια μεταξύ των δύο φάσεων. Ο «μανδύας» αυτός σε αρκετά σημεία δεν επένδυσε και την επίσης κατεστραμμένη θεμελίωση, αλλά σταμάτησε στο ύψος στο οποίο κατά το 13ο αι. βρισκόταν η επιφάνεια του εδάφους. Τέλος, είναι φανερή η προσπάθεια να διατηρηθούν όσο το δυνατόν περισσότερα τμήματα της παλαιότερης φάσης, ώστε να μειωθεί η έκταση των επισκευών. Ο αξιωματούχος της αυτοκρατορίας που φρόντισε να απαθανάτισει το όνομά του σε όλους τους πύργους που αυτός «ανοικοδόμησε»², μάλλον δεν θα έπρεπε να είναι και τόσο περήφανος για το έργο του: παντού επιλέγονται οι εύκολες, οικονομικές και πρόχειρες λύσεις. Με την εικόνα αυτή συμβαδίζει και η εικόνα των

τοιχών της οδού Αθηνάς.

Λεπτομέρειες για τον ακριβή προορισμό των τοίχων δεν μπορούμε να γνωρίζουμε. Πρόκειται για κάποιο προτείχισμα που προστάτευε την κύρια πύλη του κάστρου και άρα είχε πύργους και πύλη; Πρόκειται για συνδυασμό οχυρωματικών κατασκευών και αναλημμάτων; Ή, τέλος, πρόκειται για έργο που είχε προορισμό να προστατεύσει όχι μόνον την πύλη αλλά και την πρόσβαση σ' αυτήν, ένα είδος δηλαδή τείχους, το οποίο συνέδεε τον περιτειχισμένο οικισμό με τα κατώτερα μέρη του εκτός των τειχών οικισμού; Τα στοιχεία που υπάρχουν σήμερα στη διάθεση της έρευνας επιβάλλουν σε τελευταία ανάλυση να διατηρεί κανείς επιφυλάξεις για τις προτάσεις που αφορούν τον προορισμό, αλλά και τη χρονολόγηση των τοίχων. Ελπίζω ότι οι συνεχιζόμενες έρευνες στην οχύρωση του Διδυμοτείχου θα δώσουν μια σαφέστερη εικόνα της και επομένως θα επιτρέψουν ασφαλέστερες υποθέσεις (ενδεχομένως και διαφορετικές από αυτές που εξετάθησαν παραπάνω) για τα προβλήματα αυτά.

IV

Α'. ΓΥΑΛΙΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τα γυάλινα ευρήματα της ανασκαφής είναι μία βάση αγγείου και έξι βραχιόλια. Τα βραχιόλια βρέθηκαν κάτω από ένα βυζαντινό στρωτήρα, διαστάσεων

2. ΑΔ 35 (1980): Μελέτες, σ. 268-270.

Εικ. 16. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Βυζαντινή κεραμίδα.

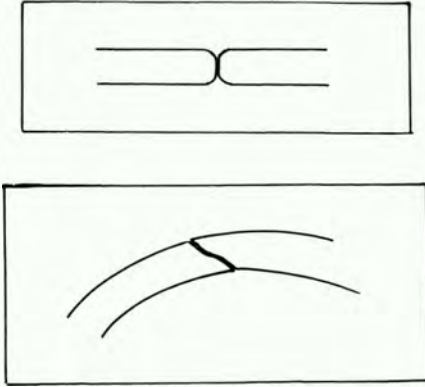
48,5×32 εκ. (ε ι κ. 16). Σημειώνονται εδώ μερικές λεπτομέρειες της κατασκευής και διαμόρφωσης των βραχιολιών:

1. Το κάθε κομμάτι σχηματίζεται από γυάλινη ράβδο, η οποία, ενόσω είναι θερμή και επιδέχεται κατεργασία, παίρνει κυκλικό σχήμα. Για να ενωθούν τα δύο άκρα της ράβδου χρησιμοποιούνται δύο μέθοδοι: α) Τα άκρα σε επαφή. Στην περίπτωση αυτή τα δύο άκρα της ράβδου, που έχει κοπεί με ψαλίδι, έρχονται αντιμέτωπα, ενώνονται χωρίς να κολλούν μεταξύ τους, βρίσκονται δηλαδή σε απλή επαφή (ε ι κ. 17). β) Τα άκρα συγκολλημένα. Εδώ τα άκρα της ράβδου, κομμένα επίσης με ψαλίδι, έρχονται το ένα πάνω στο άλλο και στη συνέχεια πιέζονται ή σφυρηλατούνται ελαφρά. Το αποτέλεσμα είναι ότι πρώτον τα δύο άκρα της ράβδου συγκολλώ-

νται και ο αρμός ανάμεσά τους εξαφανίζεται ή καθίσταται δυσδιάκριτος και δεύτερον ότι στο σημείο της συγκόλλησης το βραχιόλι αποκτά τετράγωνη διατομή (ε ι κ. 17).

2. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά τα στρεπτά βραχιόλια. Εδώ σε ράβδο με τη συνήθη για τα βραχιόλια διατομή (βασικό στοιχείο), ενόσω ακόμη είναι θερμή, προσκολλάται μια πολύ λεπτότερη γυάλινη «ίνα», της οποίας το χρώμα έρχεται σε αντίθεση με το χρώμα της βασικής ράβδου. Το σύνολο, θερμό πάντα, συστρέφεται με αποτέλεσμα η δευτερεύουσα «ίνα» να φαίνεται ότι περιελίσσεται γύρω από τη ράβδο, η οποία αποκτά αυλακωτή επιφάνεια.

3. Η τρίτη παρατήρηση έχει σχέση με τα χρώματα. Λόγω των διατομών των βραχιολιών τα σκούρα χρώματα δημι-

Εικ. 17. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Τα άκρα της ράβδου σε επαφή και συγκολλημένα.

ουργούν την εντύπωση του αδιαφανούς (βαθύ πράσινο ή λαδί). Στην πραγματικότητα αν η υαλόμαζα είχε μικρότερο πάχος, το γυαλί θα φαινόταν διαφανές. Πραγματικά αδιαφανή είναι μόνον τα χρώματα των λεπτών «ινών» (κεραμιδί και γκριζο).

Ευρήματα

1. Βάση κυπέλλου (ε ι κ. 18 ζ). Σωζ. ύψος 2, διάμ. 4,2 εκ. Γυαλί λαδί διαφανές. Παρουσιάζει έντονη απόκλιση προς τα έξω· αναδιπλώνεται στην περιφέρεια. Βρέθηκε σε στρώμα με εφυσωμένη κεραμική υστεροβυζαντινών χρόνων (Α8).

Παρόμοια σχήματα: στην Κόρινθο³ (11ου-12ου αι.)· στην Αθήνα⁴ (6ου αι.)· στο Άργος (6ου αι.)⁵.

Χρονολόγηση: 13ος-14ος αι.

Βραχιόλια

2. Διάμ. 6,5, διάμ. διατομής 0,3-0,5 εκ. (ε ι κ. 19 Β). Γυαλί βαθύ πράσινο, σχεδόν αδιαφανές. Ράβδος κυκλικής διατομής με τα δύο άκρα συγκολλημένα.

3. Διάμ. 6,75, διάμ. διατομής 0,5-0,7 εκ. (ε ι κ. 19 Γ). Γυαλί βαθύ πράσινο, σχεδόν αδιαφανές. Ράβδος κυκλικής - ελλειψοειδούς διατομής με τα δύο άκρα σε επαφή.

4. Διάμ. 6,5, διάμ. διατομής 0,4-0,5 εκ. (ε ι κ. 19 Α). Γυαλί βαθύ πράσινο (;), σχεδόν αδιαφανές. Ράβδος κυκλικής - ελλειψοειδούς διατομής, με τα δύο άκρα συγκολλημένα.

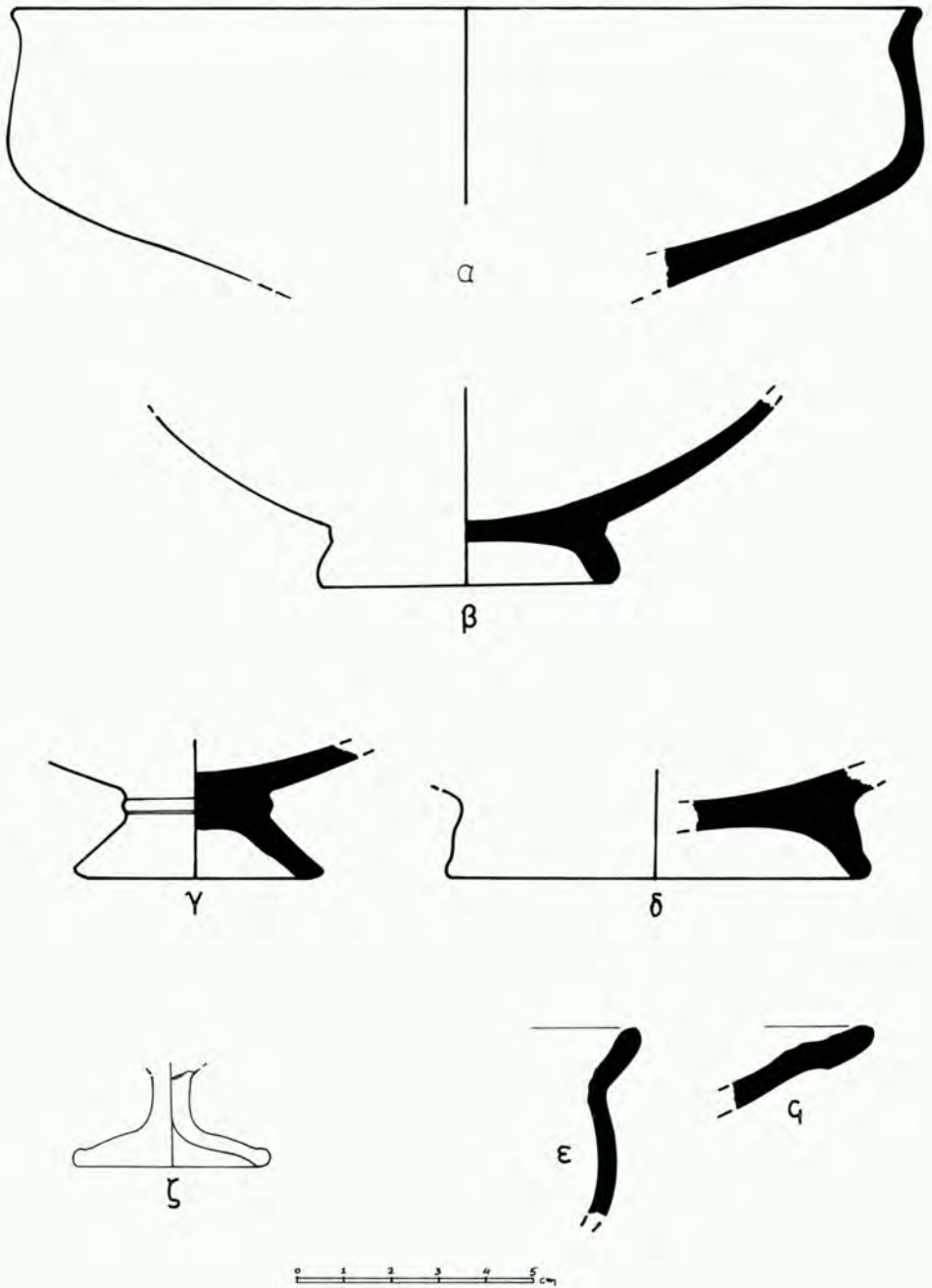
5. Διάμ. 6,75, διάμ. διατομής 0,4-0,6 εκ. (ε ι κ. 19 Δ). Γυαλί βασικό βαθύ λαδί, σχεδόν αδιαφανές και ίνα ανοιχτή κεραμιδί αδιαφανής. Οι δύο υαλόμαζες συστρέφονται και διαμορφώνουν ράβδο κυκλικής διατομής, με τα δύο άκρα της συγκολλημένα.

6. Διάμ. 6,5, διάμ. διατομής 0,4-0,7 εκ. (ε ι κ. 19 ΣΤ). Γυαλί βασικό βαθύ λαδί σχεδόν αδιαφανές και ίνα γκριζο (;) αδιαφανής. Υαλόμαζες συστρεφόμενες σε ράβδο κυκλικής διατομής με τα δύο

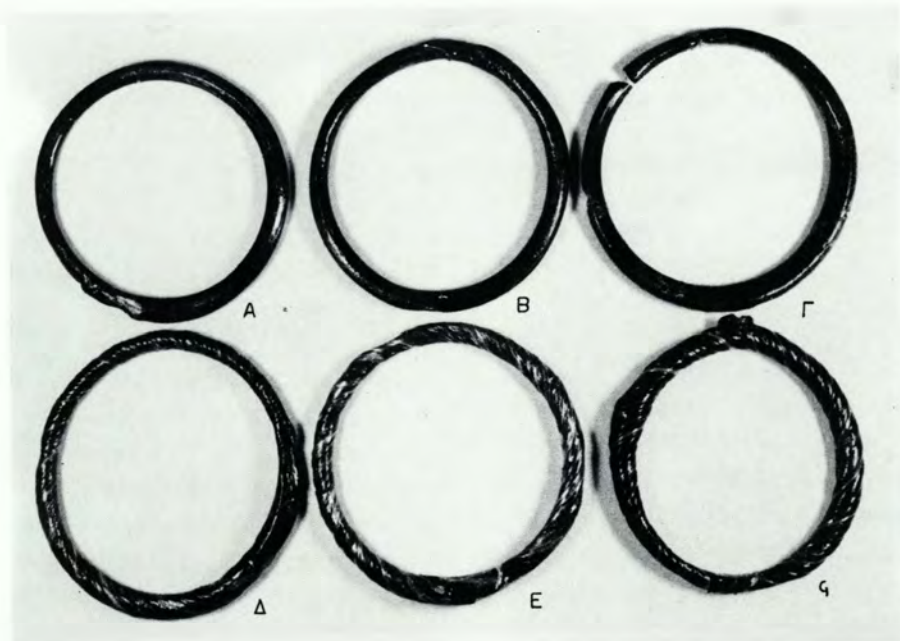
3. Corinth XII, Gl. Davidson, The Minor Objects, Princeton 1952, εικ. 12, αριθ. 720.

4. The Athenian Agora, V.H. Robinson, Pottery of the Roman Period, Princeton, New Jersey 1959, πίν. 54, αριθ. M342.

5. P. Aupert, Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.-C., BCH, Supplément VI, Études Argiennes, Paris 1980, σ. 447-449, εικ. 50, αριθ. 410-4.

Εικ. 18. Διδυμότειχο, Οδός Αθηνάς: α-δ, ε-στ. Τομές εφυσλωμένων αγγείων, ζ. Τομή γυάλινου αγγείου.

Εικ. 19. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Γυάλινα βραχιόλια βυζαντινών χρόνων.

άκρα της συγκολλημένα. Δισκοειδής προσθήκη στην εξωτερική περιφέρεια.

7. Διάμ. 6,5, διάμ. διατομής 0,5-0,6 εκ. (ε ι κ. 19 Ε). Γυαλί βασικό πρασινογάλαζο διαφανές και ίνα ανοιχτή κεραμιδί αδιαφανής. Υαλόμαζες συστρεφόμενες σε ράβδο κυκλικής διατομής με τα δύο άκρα της συγκολλημένα.

Τα βραχιόλια βρέθηκαν σε στρώμα με κεραμική αποκλειστικά όψιμων μεταβυζαντινών χρόνων (Α5). Οι τύποι τους είναι κοινοί στους βυζαντινούς χρόνους και γι' αυτό προτείνω χρονολόγηση στη μέση ή ύστερη βυζαντινή περίοδο. Παρόμοια βραχιόλια έχουν βρεθεί στις Σάρδεις της Μικράς Ασίας⁶ και στην Κόρινθο⁷ χρονολογούμενα στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο·

στα Πάτερμα της Ροδόπης⁸ στην περιοχή της Πρεσλάβας⁹, 9ου-10ου αι. Το γεγονός ότι ήταν όλα μαζί διαφυλαγμένα (κάτω από μια βυζαντινή κεραμίδα) επιτρέπει, κατά τη γνώμη μου, να υποθέσουμε ότι τοποθετήθηκαν εκεί κατά

6. A. von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, London 1980, σ. 98-101.

7. Gl. Davidson, *ό.π.*, σ. 262-264.

8. X. Μπακιρτζής - Ν. Ζήκος, *Ανασκαφή στα Πάτερμα Ροδόπης*, *Θρακική Επετηρίς Β'* (1981), σ. 28, 34.

9. G. Džingov, *Atelier medieval de verrerie de Patleina*, *Investija na Bălgarskija Arheologičeski Institut XXVI* (1963), σ. 69, εικ. 20.

τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, μετά την κατασκευή των τοίχων, και τυχαία μάλλον διέφυγαν τις επανειλημμένες αναστατώσεις των χωμάτων, κατά τις οποίες απορρίφθηκαν εκεί τα προϊόντα των γειτονικών εργαστηρίων.

Β'. METABYZANTINΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Στα ανώτερα στρώματα της τομής, ανάμεσα στους τοίχους 2 και 3, καθώς και στον καθαρισμό του βράχου σε όλο το μήκος της οδού Αθηνάς που ερευνήθηκε μέχρι τώρα, βρέθηκαν πολλοί τριποδίσκοι ψησίματος αγγείων, διαφόρων μεγεθών, με ανάγλυφα διάφορα σύμβολα (ε ι κ. 20)¹⁰. Πιθανώς προέρχονται από παρακείμενα εργαστήρια των οδών Καραϊσκάκη-Λαχαναγοράς, των αρχών 19ου αι.¹¹. Σε έναν από αυτούς υπάρχει εγχάρακτη η χρονολογία 1825.

Βρέθηκαν επίσης πολλά κομμάτια ημιτελών αγγείων με ανάγλυφους ομόκεντρους κύκλους στον πυθμένα, με διάκοσμο που μιμείται νερά μαρμάρου, με πινελιές χωρίς συγκεκριμένο σχήμα, με ανάγλυφο επίθετο διάκοσμο, με εμπέστο διάκοσμο, και τέλος, χωρίς διάκοσμο (ε ι κ. 10). Παρόμοια με όλα αυτά τα αγγεία έχουν βρεθεί στα εργαστήρια των οδών Καραϊσκάκη-Λαχαναγοράς¹². Από τα ίδια εργαστήρια προέρχονται όστρακα αγγείων με πράσινη, λαδοπράσινη και πράσινη ανοιχτή εφυάλωση και διάκοσμο όμοιο με αυτόν των ημιτελών¹³ (ε ι κ. 11α). Πρόκειται για προϊόντα μιας αυξημένης παραγωγής, που βρίσκονται συστηματικά στα ανώτερα στρώματα όλων των ανασκαφών στο Διδυμότειχο.

Τέλος στα ίδια στρώματα βρέθηκαν πολλά όστρακα αγγείων ενός τύπου ιδιαίτερα διαδεδομένου στο Διδυμότειχο: τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της κεραμικής, όπως τα έχει περιγράψει ήδη ο Χ. Μπακιρτζής, είναι η εξαιρετική ποιότητα, τα λεπτά τοιχώματα και το βαθύ κόκκινο χρώμα (ε ι κ. 11 β)¹⁴.

Γ'. ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Τα εφυαλωμένα όστρακα που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας ανήκουν αποκλειστικά σε ανοιχτά αγγεία τα οποία φέρουν εγχάρακτο διάκοσμο και κίτρινη —κατά κανόνα— ή πράσινη —σπανιότερα— εφυάλωση. Διακρίνονται όρθια χείλη που ανήκουν σε κούπες (ε ι κ. 9 δ, ε, στ) και στενά λοξότμητα χείλη που ανήκουν σε πινάκια (ε ι κ. 8 α, 18 στ). Οι βάσεις είναι χαμηλές, λοξές (ε ι κ. 18 β, δ). Μία βάση παρουσιάζει έντονη απόκλιση προς τα έξω (ε ι κ. 18 γ). Εγχάρακτο διάκοσμο φέρουν στο εσωτερικό και σπανιότερα εξωτερικά (ε ι κ. 9 ε, στ). Ο διάκοσμος είναι αποκλειστικά γραμμικός: ομόκεντροι κύκλοι που διαμορφώνουν με-

10. Ch. Bakirtzis, *Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine*, *BalkSt* 21 (1980), σ. 151, εικ. 24-25. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Τριποδίσκοι ψησίματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων*, *Αμητός*, Τιμητικός τόμος για τον καθ. Μ. Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 641-647.

11. Ch. Bakirtzis, *ό.π.*, σ. 150-152.

12. *Ό.π.*, εικ. 21, 26-29.

13. *Ό.π.*, σ. 150-151, εικ. 26-27, 29.

14. *Ό.π.*, σ. 149.

Εικ. 20. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Τριποδίσκοι (πρώτες δεκαετίες 19ου αι.).

τάλλια ή ζώνες, ελικοειδείς ή παράλληλες ευθείες γραμμές. Οι χαραξίες γίνονται άλλοτε με λεπτή και άλλοτε με πλατιά ακίδα. Επίθετο καφέ χρώμα φέρουν σίγουρα τρία όστρακα (ε ι κ. 9 δ, ζ), ίσως και άλλα δύο ακόμη ανήκοντα στο ίδιο αγγείο (ε ι κ. 9 ε, στ). Η εφυάλωση στο εσωτερικό είναι πάντα κίτρινη, ανοιχτόχρωμη ή σκούρα. Σε δύο περιπτώσεις (ε ι κ. 8 ι, ια) βαθυπράσινη εφυάλωση τονίζει το χείλος. Εξωτερικά κίτρινη εφυάλωση φέρουν δύο όστρακα από το ίδιο αγγείο (ε ι κ. 9 ε, στ), ενώ ένα όστρακο φέρει πράσινη εφυάλωση σε άσπρο επίχρισμα σε όλο το σωζό-

μενο τμήμα του σώματος (ε ι κ. 8 θ), δύο άλλα μόνον γύρω από το χείλος και στο άνω μέρος του σώματος (ε ι κ. 8 ι, ια) και ένα τελευταίο σε μια φαρδιά ζώνη γύρω από το χείλος, όπου το επίχρισμα σχηματίζει γλώσσες (ε ι κ. 8 η).

Σε δύο περιπτώσεις (ε ι κ. 9 α, ζ) είναι ευκρινές το ίχνος του τριποδίσκου ψησίματος, ενδεικτικό μιας χρονολόγησης στον 13ο αι. ή μετά από αυτόν¹⁵. Η μέ-

15. Ch. Bakirtzis - D. Papanikola-Bakirtzis, De

θοδος διακόσμησης του εξωτερικού στο αγγείο της ε ι κ. 12 η είναι γνωστή στην κεραμική των υστεροβυζαντινών στρωμάτων των ανασκαφών στο Διδυμότειχο και την περιοχή του (Διδυμότειχο-Πύθιο): τα όστρακα από το Πύθιο χρονολογεί ο Χ. Μπακιρτζής «μετά τις αρχές του 14ου αι.»¹⁶, ενώ για τα όστρακα του Διδυμότειχου μια χρονολόγηση γενικά στο 14ο αι. μπορεί κατ' αρχήν να γίνει αποδεκτή. Το διάκοσμο του αγγείου της ε ι κ. 9 ζ συναντούμε σε αγγείο του 13ου αι., που βρέθηκε στα Πάτερμα Ροδόπης¹⁷. Το σχήμα του αγγείου των ε ι κ. 9, 18 α είναι γνωστό επίσης από υστεροβυζαντινά εφυαλωμένα αγγεία των ανασκαφών του Κάστρου.

Υποθέτω ότι τα βυζαντινά εφυαλωμένα όστρακα της οδού Αθηνάς προέρχονται όλα από την περιοχή της Θράκης και την Κωνσταντινούπολη. Σημειώνεται εδώ ότι ανιχνεύεται υστεροβυζαντινό εργαστήριο κεραμικής στο Διδυμότειχο και την περιοχή του, με βάση τις ενδείξεις που παρέχουν άλλες ανασκαφές στο κάστρο.

Δ'. ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΧΩΡΙΣ ΕΦΥΑΛΩΣΗ

Αναφέρονται λαβές και κομμάτια από χείλη μαγειρικών σκευών και δοχείων μεταφοράς (ε ι κ. 21 α-ε, 22). Διακρίνεται κομμάτι από το λαιμό με τμήμα λαβής μάλλον από λαγήνα¹⁸ (ε ι κ. 21ε, 23α) φέρει γραμμικό διάκοσμο με βαθύ κόκκινο χρώμα πάνω στον πηλό. Δοχεία μεταφοράς με παρόμοιο διάκοσμο έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στη Νότια Ελλάδα¹⁹. Βρέθηκε ακόμη κομμάτι από σώμα μεγάλου πίθου· ο πηλός του έχει

την ίδια σύσταση με τα πιθάρια που βρίσκονται στα υστεροβυζαντινά στρώματα της ανασκαφής του βυζαντινού οικισμού στο Κάστρο Διδυμοτείχου.

Ε'. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Στις ανασκαφές που πραγματοποιούνται στο Κάστρο και στον άμεσο περίγυρό του η παλαιοχριστιανική κεραμική εμφανίζεται, μέχρι σήμερα, σε ασήμαντες ποσότητες αλλά σταθερά. Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην οδό Αθηνάς η παλαιοχριστιανική περίοδος εκπροσωπείται από μία βάση λυχναριού (ε ι κ. 23 β) και μία λαβή με κομμάτι από τον ώμο αμφορέα με αυλακώσεις (ε ι κ. 21 στ, 23 γ)²⁰.

Τα ευρήματα αυτά αποτελούν ενδείξεις εγκατάστασης κατά τους παλαιο-

la céramique byzantine en glaçure à Thessalonique, Byzantino-Bulgarica VII (1981) (1er Symposium International «Bulgaria Pontica Medii Aevi», Nessèbre 1979), σ. 428-429. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, ό.π., σ. 643.

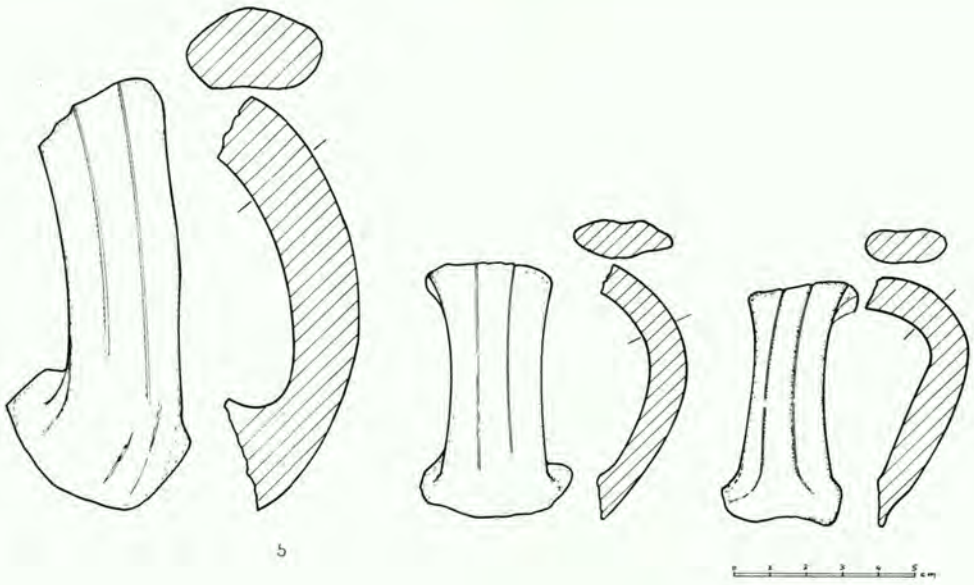
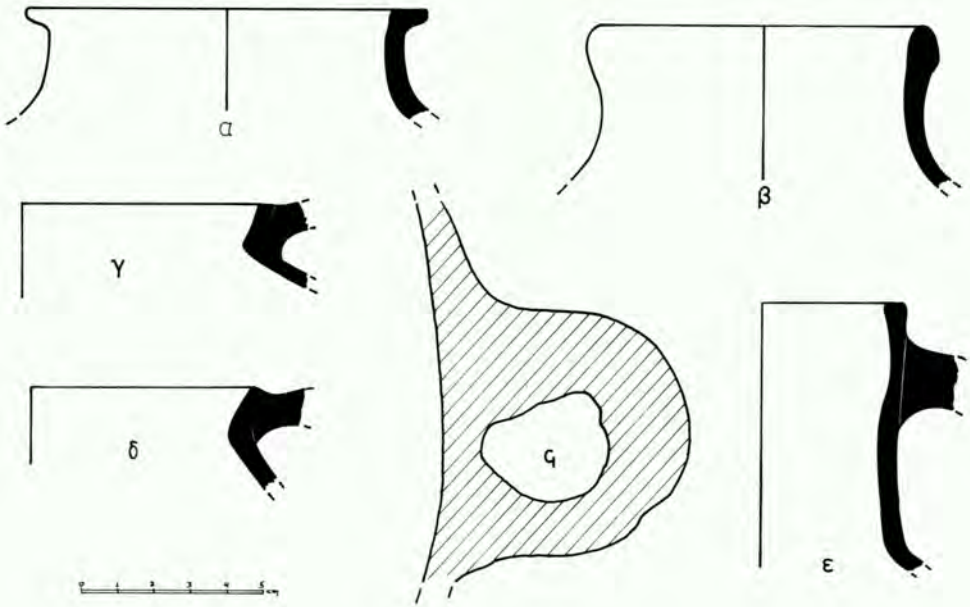
16. Για την ανασκαφή και την κεραμική του Πυθίου, βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 287.

17. Χ. Μπακιρτζής - Ν. Ζήκος, ό.π., σ. 34, φωτ. 6.

18. Για τα σκεύη και δοχεία καθημερινής χρήσης χρησιμοποιώ τους όρους που καθιερώνει ο Χ. Μπακιρτζής, Βυζαντινά τσουκαλολάγνα, Αθήνα 1989. Για τις λαγήνες βλ. σ. 89-94.

19. Ό.π., σ. 91-93.

20. Κάποια ομοιότητα στη διαμόρφωση σημειώνεται με λαβές αμφορέων 6ου αι. από το Άργος (Ρ. Aupert, ό.π., εικ. 45, αριθ. 320α, 321α, σ. 438) και την Αθήνα (Η. Robinson, ό.π., πίν. 32, αριθ. Μ 329-Μ 330).

Εικ. 21-22. Διδυμότειχο, οδός Αθηνάς. Τομές μαγειρικών σκευών, δοχείων μεταφοράς και λαβές.

Εικ. 23. Διδυμοτείχο, οδός Αθηνάς: α. Κομμάτι από λαιμό λαγήνας (:), β. Βάση παλαιοχριστιανικού λυχνариού, γ. κομμάτι από τον ώμο παλαιοχριστιανικού αμφορέα.

χριστιανικούς χρόνους όχι μόνον στα χαμηλότερα μέρη της σημερινής πόλης του Διδυμοτείχου²¹, τα οποία βρίσκονταν σε άμεση γειτονία με την Πλωτινούπολη (λόφος Αγίας Πέτρας) αλλά και στα ψηλότερα, στην περιφέρεια της βυζαντινής του οχύρωσης.

Η συνέχιση της αρχαιολογικής έρευνας στο Κάστρο θα δείξει αν πρόκειται

για μια συστηματική αστική χρήση του λόφου κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους²² ή αν έχουμε να κάνουμε απλώς και μόνον με μια δραστηριότητα συνήθη στην περιφέρεια μιας πόλης, η οποία εν προκειμένω ήταν η υστερορωμαϊκή - παλαιοχριστιανική Πλωτινούπολη.

Καβάλα, 20 Νοεμβρίου 1989

21. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 454-455· 41 (1986): Χρονικά, σ. 191.

22. Χρονολόγηση του πυρήνα του τείχους στα παλαιοχριστιανικά χρόνια προτείνει ο Χ. Μπακιρτζής: ΑΔ, ό.π., σ. 70.

REPORT ON AN EXCAVATION AT DIDYMOTEICHO

K. TSOURIS

Three walls were discovered in the course of resurfacing odos Athinas in Didymoteicho. They are outside the Byzantine fortifications of the Kastro, very close to its main gate and probably on top of the approach leading to it. They are in all probably defensive structures or a combination of walls and retaining walls connected with the main gate of the Kastro.

Stratigraphic evidence suggests that the walls in odos Athinas are 14th c. constructions, but does not preclude a later date for them.

Among the scanty glass finds from the excavation six glass bracelets probably of Late Byzantine date stand out. Much early 19th c. pottery was also found (tri-

pod stilts bore the date 1825), coming from workshops of that period in the vicinity. Typical post-Byzantine pottery of excellent quality was found, deep red in colour; this pottery is usual in excavations at Didymoteicho. To the Late Byzantine period belong sherds of vessels with incised decoration and yellow (or more rarely green) glaze, and a very few sherds had added brown paint. There were also handles and rims from cooking vessels and transport vessels.

A lamp-base and amphora fragment were the only Early Christian finds; they raise once again the question of whether or not there was systematic urban occupation of the hill of the Kastro during the Early Christian period.

Kavala, 20 November 1989

ΝΕΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

YOSHIYUKI SUTO

Το ορεινό χωριό της Αγίας Τριάδας βρίσκεται 6 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά από το λόφο της αρχαίας Κορώνειας ή του Κάστρου, ακριβώς στο βάθος της κοιλάδας, όπου βρίσκονται ο Άγιος Γεώργιος στη βορειοδυτική πλευρά και ο Κουτουμουλάς, η σημερινή Κορώνεια, στη νοτιοανατολική πλευρά (ε ι κ. 1)¹.

Το Δεκέμβριο 1989 πέρασα από αυτό το χωριό. Τότε, κάτω, βόρεια από την κορυφή του χωριού, στην απότομη πλαγιά, παρατήρησα μερικά όστρακα και οστά πάνω στα χώματα, στην άκρη του δρόμου, τα οποία έπεσαν προφανώς από την πλαγιά λόγω της συνεχούς βροχής. Συλλέχθηκαν συνολικά επτά όστρακα από την επιφάνεια του εδάφους και αυτά παρουσιάζονται εδώ.

Μόνο ένα θραύσμα αγγείου έχει διατηρηθεί αρκετά καλά, για να αναγνωρισθεί το σχήμα του, και αυτό είναι το σημαντικότερο. Πρόκειται για το γνωστό πήλινο αγγείο, το δέπας αμφικύπελλον, το οποίο θεωρείται χωρίς καμιά αμφιβολία ως ένα από τα πιο χαρακτηριστικά σχήματα αγγείων στη Μικρά Ασία, στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Σώζεται μόνο το κάτω μέρος του σώματος, ύψους 0,01 μ. περίπου (ε ι κ. 2, 3). Λείπουν οι δύο λαβές, αλλά τα ίχνη τους φαίνονται σαφώς πάνω στο σώμα. Η επιφάνεια του σώματος σκεπάζεται από επίχρισμα κόκκινο και καστανό. Πολύ ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι υπάρχει γραπτή διακόσμηση σε άσπρο

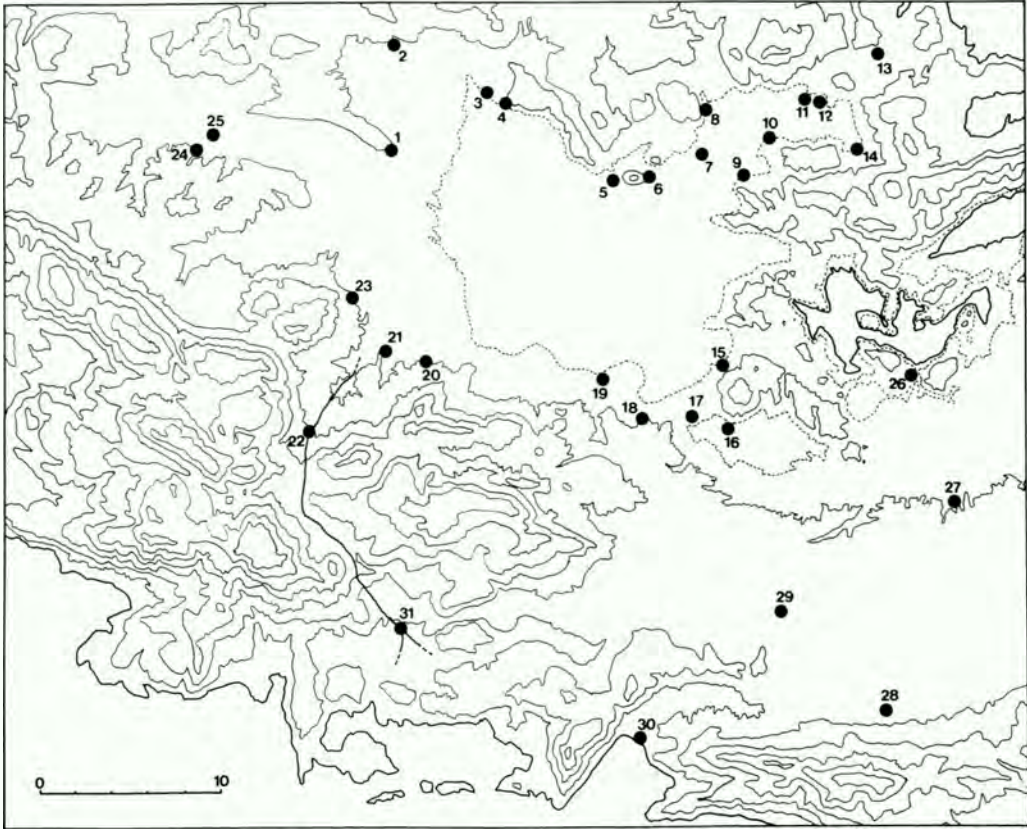
χρώμα, που πιθανώς απλωνόταν κάποτε σε όλη την επιφάνεια του αγγείου, αν και τα περισσότερα μέρη της έχουν ήδη απολεπιστεί. Διατηρούνται μόνο κάθετες παράλληλες γραμμές κοντά στις λαβές και ένα σχέδιο με διαγώνιες γραμμές. Η διακόσμηση αυτή είναι γνωστή στη Βοιωτία στην προχωρημένη φάση της ΠΕ περιόδου (ΠΕ ΙΙΙ στη Βοιωτία) ως ρυθμός Αγίας Μαρίνας².

Για το δέπας αμφικύπελλον έχουν δημοσιευτεί δύο βασικές μελέτες από τον Spanos και τον Podzuweit³. Και στις δύο μελέτες επιχειρήθηκε η υποδιαίρεση των τύπων, αλλά τα αποτελέσματα δεν φαίνονται αρκετά ικανοποιη-

1. Ο χάρτης βασίζεται στο χάρτη νομού Βοιωτίας (1/200.000) που εκδόθηκε από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

2. Ντ. Κόνσολα, Προμυκηναϊκή Θήβα, Χωροταξική και οικιστική διάρθρωση, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1981, σ. 124. Για τη σχέση ανάμεσα στο ρυθμό Αγίας Μαρίνας και του dark-on-light στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, βλ. J. Rutter, Early Helladic III Vasepainting, Ceramic Regionalism and the Influence of Basketry, στο French E.B. and Wardle K.A. (εκδ.) Problems in Greek Prehistory, Bristol Classical Press 1988, σ. 687, σημ. 3.

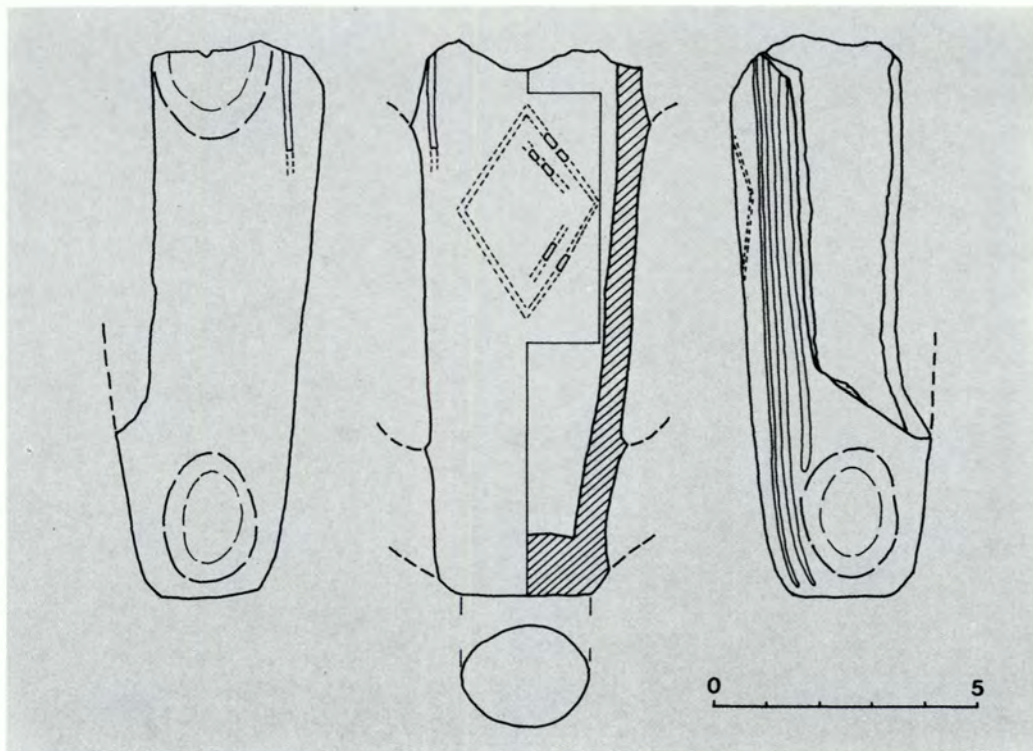
3. P.Z. Spanos, Untersuchung über den bei Homer "Depas Amphikypellon" genannten Gefäßtypus, 1972 Ist. Mitt., Beiheft 6.: C. Podzuweit, Trojanische Gefäßformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägais und angrenzenden Gebieten, Mainz 1979.

Εικ. 1. Προϊστορικές θέσεις στη Βοιωτία.
Υποθετική πορεία στην αρχαιότητα
μέσω Αγίας Τριάδας.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Ορχομενός	17. Καζάρμα
2. Πολυγύρα	18. Αλίαρτος: πύργος
3. Πύργος: Μαγούλα	19. Αλίαρτος: Καστρί
4. Πύργος	20. Δεκέδες: Αγόριανη
5. Στροβίκι	21. Αρχ. Κορώνεια
6. Τυρλογιάννης	22. Αγία Τριάδα
7. Κάστρο	23. Καλάμι
8. Κάστρο: Μαγούλα	24. Χαιρώνεια
9. Γλας	25. Μαγούλα Μπαλομενού
10. Αγία Μαρίνα	26. Λιθαρές
11. Χάντζα	27. Θήβα
12. Άγιος Ιωάννης	28. Πλαταιαί
13. Λάρυμνα	29. Εύτρησις
14. Μεγάλη καταβόθρα	30. Λιβαδόστρα
15. Δαύλωσις: Καστράκι	31. Θίσβη
16. Παναγιά	

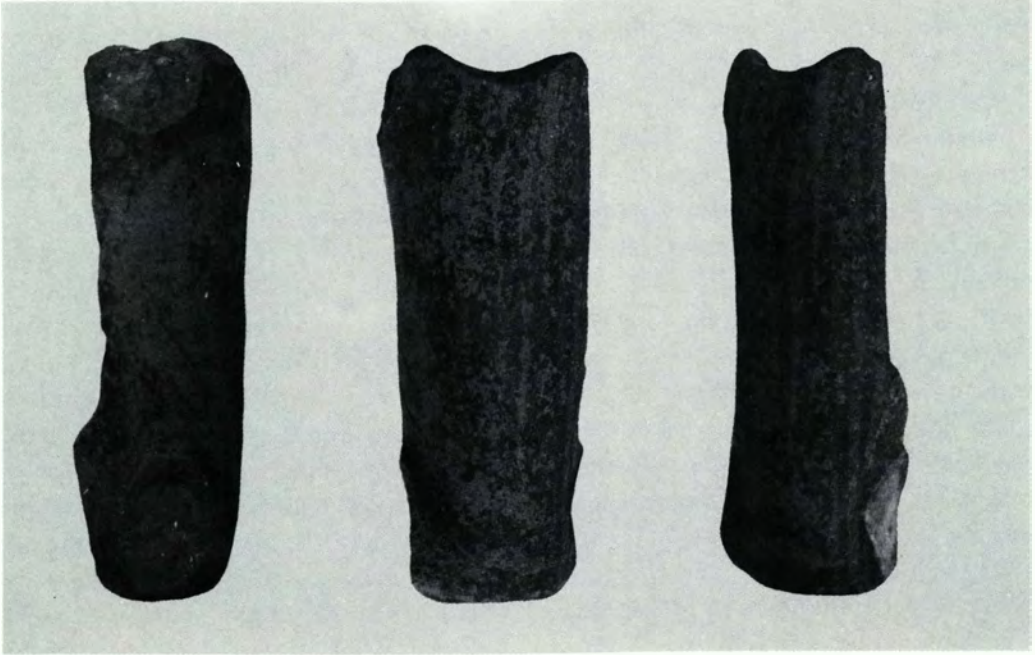
Εικ. 2. Δέπας αμφικύπελλον. Σχεδιαστική αποτύπωση.

τικά, επειδή από αυτές τις υποδιαίρεσεις δεν μπορούμε να προχωρήσουμε στην κατανόηση εξέλιξης του σχήματος. Πάντως το δείγμα μας ανήκει στον πιο κανονικό τύπο, δηλαδή τον D I του Spanos και Typ I Variante a του Rodziewicz.

Προς το παρόν, το δέπας αμφικύπελλον έχει βρεθεί τουλάχιστον σε τρεις θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα, στα Πευκάκια, στον Ορχομενό και στο Θορικό⁴. Τα σπουδαιότερα δείγματα προέρχονται από τον Ορχομενό, που βρί-

σκεται 16 χλμ. περίπου βόρεια από την Αγία Τριάδα. Το τυχαίο εύρημα ενός δέπας αμφικύπελλον, από τον Ορχομενό, που εκτίθεται σήμερα στην προθήκη με ευρήματα του Ορχομενού (αριθ. ΕΑΜ 5853) έχει πιο λεπτό σώμα, αλλά

4. Για το δέπας αμφικύπελλο στο Αιγαίο βλ. Υ. Suto, Kastri Group and the Later Early Bronze Age in the Aegean (τυπώνεται).

Εικ. 3. Δέπας αμφικύπελλον. Όψεις του αγγείου.

φέρει όμοιο επίχρισμα με το δείγμα μας. Για το αγγείο αυτό σημείωσε ο Kunze ότι: «Die Farbe hat alle Eigenschaften der spätfrühhelladischen Glasur. In der echt trojanischen Keramik ist mir Ähnliches nicht bekannt»⁵. Το δεύτερο θραύσμα από τον Ορχομενό είναι τόσο σπουδαίο όσο το πρώτο — αν και είναι πολύ μικρό κομμάτι — αφού έχει όμοια γραπτή διακόσμηση με το δείγμα μας. Η ύπαρξη της γραπτής διακόσμησης οδήγησε τον Kunze να επιμείνει ότι: «Ein zweites Exemplar, — , macht es vollends gewiß, daß es sich um eine locale Nachahmung handelt»⁶.

Πολύ σύντομη περιγραφή χωρίς εικό-

να έχει δοθεί για το εύρημα από το Θεο-
ρικό⁷. Σύμφωνα με την Spitaels, το κομ-
μάτι έχει «brown slipped and burnished
exterior», συνεπώς πρόκειται για όμοιο
αγγείο με αυτά που βρέθηκαν στον Ορ-
χομενό και στην Αγία Τριάδα. Για τα
ευρήματα από την ανασκαφή του 1972

5. E. Kunze, Orchomenos III, Die Keramik der frühen Bronzezeit, München 1934, σ. 56, σημ. 7.

6. E. Kunze, ό.π., πίν. XXX. 5d.

7. P. Spitaels, The Early Helladic Period in Mine No 3. (Theatre sector) στο Mussche et al., Thorikos VIII, 1972/1976, Gent 1984, σ. 151-74.

στα Πευκάκια, που αναφέρονται από τον Podzuweit ως αδημοσίευτα, δεν έχουμε καθόλου πληροφορίες⁸.

Από όλα τα παραπάνω μπορούμε να υποστηρίξουμε με αρκετή βεβαιότητα την άποψη, ότι το δέπας αμφικύπελλον από την Αγία Τριάδα είναι ντόπια απομίμηση. Αυτή η άποψη δε σημαίνει ότι το αγγείο κατασκευάστηκε σε αυτή τη θέση, επειδή δε βρέθηκε άλλο όστρακο που να φέρει όμοιο επίχρισμα και διακόσμηση ούτε στη συλλογή ούτε στα άλλα όστρακα που βρέθηκαν διασκορπισμένα στο χώρο. Ίσως μεταφέρθηκε από άλλη θέση, μάλλον από τον Ορχομενό⁹.

Τι σημαίνει, λοιπόν, το γεγονός ότι κατασκευάστηκαν ντόπιες απομιμήσεις του δέπας αμφικύπελλου στη Βοιωτία; Υπάρχουν τρόποι για να υποδιαιρέσουμε τα προϊστορικά αγγεία σύμφωνα με τη λειτουργία τους, όπως αυτός σε οικιακά, μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη¹⁰. Η πιο σημαντική υποδιαίρεση όμως βασίζεται στη διαφορά ανάμεσα στη συμβολική και στην καθημερινή χρήση. Η διαφορά αυτή γίνεται αρκετά εύκολα αντιληπτή, επειδή τα σχήματα των καθημερινών ή συνηθισμένων αγγείων εμφανίζονται κατ' επανάληψη σε διάφορα μέρη του κόσμου και της περιόδου, ενώ τα σχήματα των συμβολικών αγγείων παρατηρούνται συνήθως σε πολύ συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Με άλλα λόγια, ένα συνηθισμένο αγγείο δεν θα χάσει τη λειτουργικότητά του εάν αποχωριστεί από το περιβάλλον του, ενώ ένα συμβολικό αγγείο θα τη χάσει αμέσως όταν απομακρυνθεί από το δικό του περιβάλλον, επειδή συνδέεται

στενά με την ειδική, συχνά ιεροτελεστική, χρήση του. Στην περίπτωση του δέπας αμφικύπελλου, το μοναδικό σχήμα του δείχνει ασφαλώς ότι δεν είναι κανονικό ποτήρι αλλά ειδικό, αφού πρέπει πάντα να πιούμε το περιεχόμενο μόλις γεμιστεί.

Γι' αυτό, η διαπίστωση της ντόπιας απομίμησης του δέπας αμφικύπελλου στη Βοιωτία και σε άλλες θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα μαρτυρεί όχι μόνο την εισαγωγή των προϊόντων από τη Μικρά Ασία, αλλά και τη μεταφύτευση του ειδικού εθίμου, για το οποίο χρειάστηκε το αγγείο αυτό. Πρόκειται, δηλαδή, για την εισαγωγή της ιδέας. Η επικοινωνία αυτή, όπως ανέφερα σε άλλο σημείο, πραγματοποιήθηκε πιθανώς από τους Κυκλαδίτες, οι οποίοι άφησαν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που ονομάζονται σήμερα Ομάδα του Καστριού¹¹. Σχετικά με αυτή την άποψη, θέλω να σημειώσω το γεγονός ότι και στα Πευκάκια και στο Θορικό βρέθηκαν κι άλλα στοιχεία της Ομάδας του Καστριού.

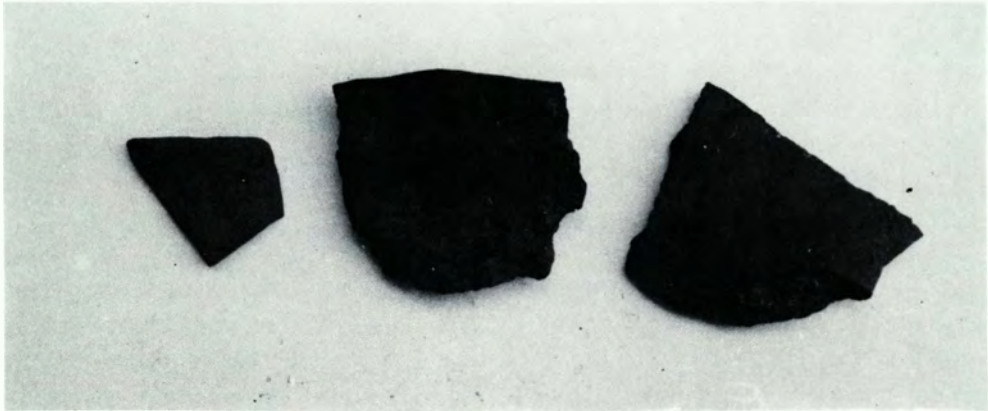
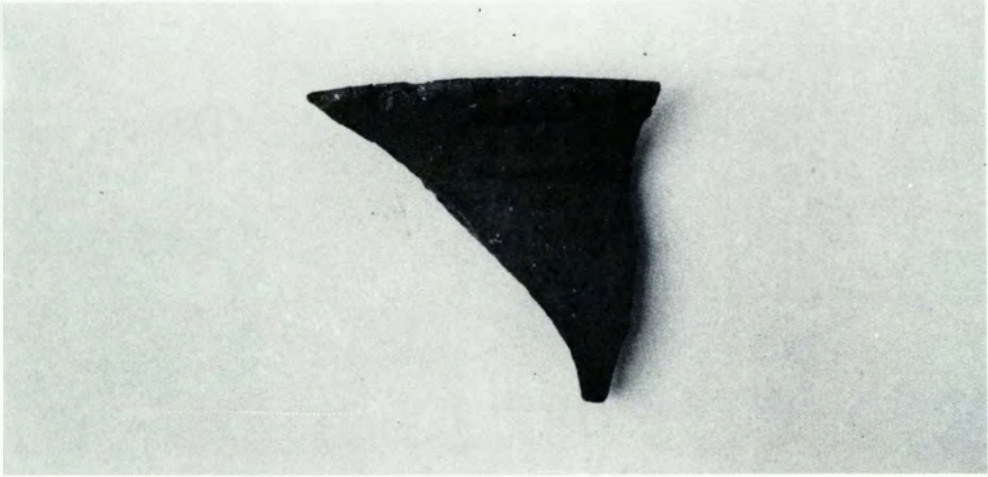
Ας γυρίσουμε τώρα στην Αγία Τριάδα και ας σκεφτούμε τη σημασία της θέσης αυτής. Ανάμεσα στα όστρακα

8. C. Podzuweit, *ό.π.*, σ. 151-153.

9. Για όμοιο επίχρισμα, βλ. E. Kunze, *ό.π.*, πίν. XXII-5 κ.ά.

10. Αυτή η υποδιαίρεση χρησιμοποιήθηκε από τον Rutter στο Διεθνές Συνέδριο, που έγινε στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, στην Αθήνα το Δεκέμβριο 1989.

11. Y. Suto, *ό.π.*

Εικ. 4-5. Επιφανειακά όστρακα από την Αγία Τριάδα.

που παρατήρησα στο χώρο, δεν υπήρχε κανένα όστρακο γκρίζου μιννακού αγγείου. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, επειδή σε αρκετές προϊστορικές θέσεις γύρω από την Κωπαΐδα, αυτή η κατηγορία της κεραμικής είναι πολυπληθής και εύκολα διακρίνεται. Μέσα στη μικρή συλλογή υπάρχουν δύο όστρακα που προέρχονται πιθανώς από κύπελλο με χείλος που κλίνει προς τα έξω (ε ι κ. 4,5

αριστερά), όπως αυτά που έχουν δημοσιευθεί από άλλες θέσεις στη Βοιωτία, μόνο το χείλος σκεπάζεται με βερνίκι¹².

12. Εύτρησις, H. Goldman, Excavations at Eutresis in Boeotia, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1931, εικ. 153-2. Θήβα, Ντ. Κόνσολα, ό.π., σχέδ. 4-α· Ορχομενός, E. Kunze, ό " πίν. XIX-2,4.

Εικ. 6-7. Επιφανειακά όστρακα από την Αγία Τριάδα.

Η οριζόντια λαβή ανήκει σε μεγάλο πύθο της προχωρημένης φάσης της ΠΕ περιόδου (ε ι κ. 6,7)¹³.

Τα δεδομένα αυτά δείχνουν ότι το σύνολο των οστράκων ανήκουν στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο της Βοιωτίας, και μάλιστα στην πρώιμη φάση της¹⁴. Ο χώρος πρέπει να είναι μικρός οικισμός — αν και υπάρχουν πολλά οστά μέσα στα χώματα — επειδή στο Αιγαίο ποτέ δεν έχει βρεθεί το δέπας αμφικύπελλον σε νεκροταφεία¹⁵. Τότε τι ρόλο έπαιζε αυτός ο οικισμός σε αυτή την περίοδο;

Σήμερα ο κύριος δρόμος από την Κωπαίδα προς τον Κορινθιακό κόλπο περνάει από τις Θεσπιές στην ανατολική πλευρά του Ελικώνα ή από το Δίστομο προς την Αντίκυρα ή από τους

Δελφούς προς την Κίρρα στα δυτικά. Στην αρχαιότητα όμως υπήρχε πιθανώς μια άλλη δίοδος που περνούσε από την Αγία Τριάδα και την Αγία Άννα προς τη Θίσβη¹⁶. Μόνο με αυτή την έννοια η

13. E. Kunze, ό.π., πίν. XVII.

14. Ο ρυθμός Αγίας Μαρίνας ακόμη δεν φαίνεται να γίνεται κοινός και το μινυακό αγγείο δεν εμφανίζεται καθόλου.

15. Βλ. Υ. Suto, ό.π.

16. Στην ΥΕ περίοδο, τουλάχιστον, υπήρχε ένας αρκετά σημαντικός οικισμός στη Θίσβη. Βλ. H. Simpson and O.T.P.K. Dickinson, *A gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age*, Göteborg 1979, G-35.

θέση της Αγίας Τριάδας έχει σημασία.

Τέλος, θέλω να επισημάνω την άποψη ότι ο εντοπισμός του οικισμού σ' αυτήν ακριβώς τη θέση, πλεονεκτική από την άποψη της συγκοινωνίας, αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των χώρων, όπως δείχνουν τα στοιχεία της ομάδας του Καστριού¹⁷.

17. Βλ. C. Doumas, EBA in the Cyclades: Continuity or discontinuity στο French and Wardle (εκδ.) Problems in Greek Prehistory, 1988, σ. 27. Υ. Suto, ό.π. Σχετικά με την άποψη αυτή, θέλω να αναφέρω το ενδιαφέρον όστρακο που εκτίθεται στο Μουσείο Χαιρώνειας (E. Kunze, ό.π., πίν. XXIX-3), που φέρει εγχάρκτη διακόσμηση πλοίου, το οποίο, όπως είναι γνωστό, εμφανίζεται πολύ συχνά στα τηγανόσχημα σκεύη από τη Χαλανδριανή στη Σύρο.

AN EARLY HELLADIC SETTLEMENT AT AYIA TRIADA IN BOIOTIA

YOSHIYUKI SUTO

The remote village of Ayia Triada lies on a small rocky spur at the innermost corner of the SW bay of Copais plain, c. 6 km SW of the ancient site of Koroneia. In December 1989 some Early Helladic sherds were collected on the north slope of the village. Among them there is a fragment of the pottery called Depas Amphikypellon, whose Anatolian origin has long been established. This piece is of great interest since it has pattern-painted ornament with matt white lines on dark-slipped surface, i.e. Ayia Marina style of EH III Boiotia. So this is the first example of Depas Amphikypellon with such feature which clearly indicates the

local production of this characteristic pottery on the Greek mainland. The presence of the local imitation of Depas Amphikypellon in Boiotia is also a strong testimony not only to the importation of material culture from Asia Minor but also to the introduction of the ideology which is inherently connected with the use of this distinct pottery.

In the Aegean, Depas Amphikypellon has been considered to be one of the most diagnostic pottery forms of the Kastri group whose chronological position in Cycladic culture sequence is still on dispute. The present piece from Ayia Triada may pose further problem about

the nature of this important culture group, since, as has been argued elsewhere, one-handled cups of Kastri group type have not yet been found from any distinct EH III contexts in Boiotia but almost exclusively from EH II strata (cf. the stratigraphy observed at one site in Thebes, AAA VIII (1975), σ. 194-195).

The site must have been a small set-

tlement since Depas Amphikypellon never occur in cemetery sites in the Aegean. Finally, it should be noted that the highly strategic position of this site, on the route from Copais plain to the Corinthian gulf through Mt. Helicon, is a common feature of the sites which yield Kastri group related materials.

ΕΝΑΛΙΕΣ ΕΛΛΗΝΟΓΑΛΛΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ

Α. ΣΙΜΩΣΙ - J.-Y. EMPEREUR

Α'. ΕΡΕΥΝΑ 1988¹

Συνεχίστηκε φέτος για τέταρτη χρονιά η σωστική υποβρύχια ανασκαφή στο αρχαίο Λιμάνι της Θάσου που διήρκεσε πέντε εβδομάδες².

Τη διεύθυνση της έρευνας είχε ο Προϊστάμενος της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Δημήτρης Καζιάνης. Την επιτόπου διεύθυνση από ελληνικής πλευράς είχε η αρχαιολόγος της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Αγγελική Σίμωσι και από γαλλικής πλευράς ο Γενικός Γραμματέας της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής J.-Y. Empereur.

Για τη διενέργεια της ανασκαφής απαιτήθηκε ο ίδιος τεχνικός εξοπλισμός με αυτόν που χρησιμοποιήθηκε και τις προηγούμενες χρονιές. Δηλαδή 4-5 υδραντλίες που μας επέτρεψαν να δουλέψουμε σε οκτώ θαλάσσιους χώρους κατά μήκος και κοντά στο βόρειο μόλο του λιμανιού της Θάσου.

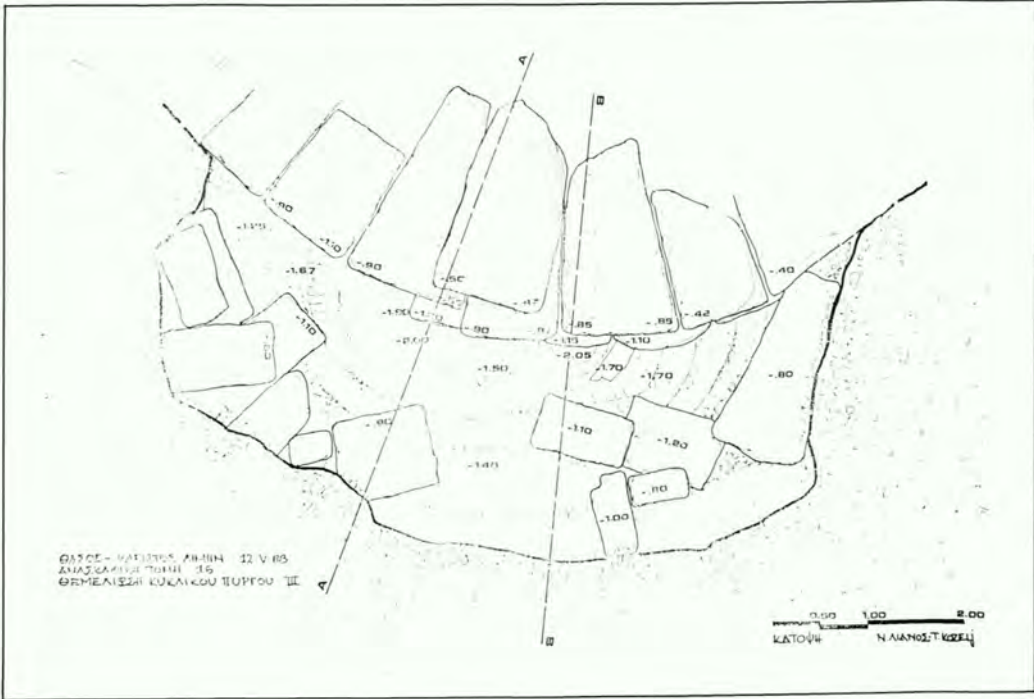
Το 1988 η έρευνα επικεντρώθηκε στο βόρειο τμήμα του λιμανιού, που μέχρι σήμερα παρέμενε τελείως ανεξερεύνητο. Αρχικά ανοίξαμε μία τριγωνική τομή με τόξο κύκλου 4 μ. στο δυτικό τμήμα του κυκλικού πύργου που βρίσκεται εξωτερικά από το σύγχρονο λιμενοβραχίονα και είχε αποκαλυφθεί στην ανασκαφή του 1984 και καθαριστεί στην ανασκαφή του 1985 (ε ι κ. 1).

Αποκαλύφθηκαν τρεις δόμοι αποτελούμενοι από σχιστολιθικούς ογκόλι-

θους πάχους 37,5 εκ. ο καθένας. Η κεραμική που περισυλλέχθηκε από την τομή ανήκει σε διάφορες εποχές (ανακατεμένη). Κυρίως όμως η μεγαλύτερη ποσότητα των οστράκων προέρχεται από αμφορείς, που χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους. Στη θεμελίωση του πύργου μέσα στην επίχωση (γέμισμα) που δημιουργήθηκε για το κτίσιμο του, περισυλλέχθηκαν αρκετά μελαμβαφή όστρακα αττικής κεραμικής που χρονολογούνται στα τέλη των κλασικών χρόνων, καθώς και κομμάτια αμφορέων της ίδιας εποχής που είναι σύγχρονα με το κτίσιμο του πύργου αυτού. Τα κομμάτια αυτά των αμφορέων χρονολογούνται στην ίδια εποχή με εκείνα

1. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι: C. Aubert, για την καταγραφή των αντικειμένων, A. Chele, V. Francois, A. Nagy, οι αρχιτέκτονες N. Λιανός και T. Kojelj και η σχεδιάστρια K. Πολλάτου. Ο φωτογράφος του C.N.R.S. J.-C. Hurteau, οι τεχνικοί βυθού L. Bochaton και K. Κωνσταντόπουλος, οι δύτες Π. Αντωνίου, Λ. Μερσενιέ, Π. Χρονόπουλος και η Ρ. Μανίνου συντηρήτρια της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων.

2. AAA XVIII (1985), σ. 119-136. BCH 111 (1987), σ. 622-626. IJNA 18 (1989), σ. 51-59. Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων, τ. Β' Αθήνα 1987, σ. 73-79.

Εικ. 1. Βορειοανατολική πλευρά του αρχαίου λιμανιού Θάσου. Εξωτερικός κυκλικός πύργος. Τομή 16. Κάτοψη.

του πύργου που είχε ανασκαφεί το 1984 στο νότιο τμήμα του λιμανιού³.

Το γεγονός της ύπαρξης επίχωσης στη θεμελίωση του πύργου σημαίνει ότι αυτός κτίστηκε πάνω σε στέρεο έδαφος.

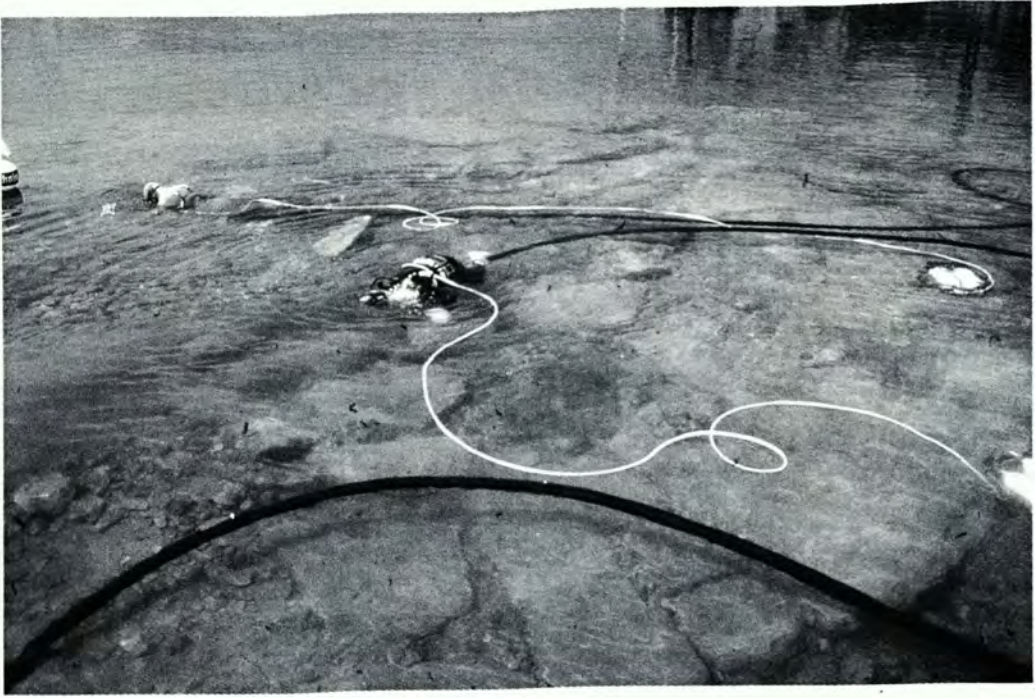
Η έρευνα συνεχίστηκε με τον καθαρισμό ενός δεύτερου κτίσματος που βρίσκεται εσωτερικά του σύγχρονου μόλου, 50 μ. δυτικότερα από τον προαναφερόμενο πύργο. Το κτίσμα αυτό μέχρι σήμερα σημειωνόταν στα σχέδια με διακεκομμένες γραμμές⁴, επειδή δεν είμαστε σίγουροι για τον προσδιορισμό του. Τελικά αποδείχτηκε ότι πρόκειται για ένα τέταρτο κυκλικό πύργο διαμέ-

τρου 11,25 μ. περίπου⁵ (ε ι κ. 2). Αποκαλύφθηκε η σωζόμενη θεμελίωση του πύργου που αποτελείται από σχιστολιθικές πλάκες ορθογώνιου περίπου σχήματος. Στο βορειοανατολικό τμήμα του, εκεί όπου συναντιέται με το βόρειο τεί-

3. BCH 111 (1987), ό.π. Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων, ό.π.

4. Βλ. υποσημ. 2.

5. BCH 111 (1987), σ. 625, πίν. 4, αριθ. 6 στο γενικό τοπογραφικό.

Εικ. 2. Βορειοανατολική πλευρά του αρχαίου λιμανιού Θάσου. Καθαρισμός εσωτερικού κυκλικού πύργου. Τομή 17.

χος-λιμενοβραχίονα, που αποτυπώθηκε στην περυσινή ανασκαφή, ανοίχτηκε τομή η οποία όμως δεν ολοκληρώθηκε λόγω της έλλειψης χρόνου. Στην τομή αυτή αποκαλύφθηκαν προς το παρόν τρεις δόμοι από τη θεμελίωση του κυκλικού πύργου, από τους οποίους ο δεύτερος προεξέχει του πρώτου καθώς και η πρόσοψη του τείχους-λιμενοβραχίονα σε δύο προς το παρόν δόμους. Αποκαλύφθηκαν επίσης στην ίδια τομή κάτω από τη θεμελίωση του σύγχρονου μόλου παράλληλοι και σε σειρά πέντε κίονες από γκριζωπό ασβεστόλιθο και καλυμμένοι με λευκό ασβεστοκονίαμα

βυζαντινών χρόνων. Οι κίονες αυτοί πιθανόν να τοποθετήθηκαν σε δεύτερη χρήση και η λειτουργία τους στο χώρο αυτό δεν μας είναι ακόμη γνωστή. Από την τομή περισυλλέχθηκαν ενσωματωμένα στο τσιμέντο της θάλασσας (beach rock) πολλά όστρακα βυζαντινών χρόνων, χαρακτηριστικά από τις οριζόντιες ραβδώσεις τους. Σε μια τρίτη τομή που σκάφτηκε από την εξωτερική πλευρά του σύγχρονου λιμενοβραχίονα θα μπορούσε να είχε αποκαλυφθεί η συνέχεια των προαναφερόμενων κίωνων επειδή η τομή αυτή βρίσκεται στην ίδια νοητή ευθεία με την πορεία τους, η οποία δεν

Εικ. 4. Κόκκινος φανός λιμανιού Θάσου. Πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη στη βορειοανατολική πλευρά της εισόδου του λιμανιού.

δύσκολο να χρονολογηθεί αν δεν προηγηθεί ανασκαφή. Ανάμεσα στο υλικό αυτό χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη μίας βάσης στην πάνω επιφάνεια της οποίας υπάρχουν τα αποτυπώματα των δύο ποδιών του αγάλματος, που στήριζε.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι κατά τη διάρκεια της έρευνας του 1988 δεν εντοπίστηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του λιμανιού παρόλες τις έντονες προσπάθειες μας και τη διάνοιξη έξι ανασκαφικών τομών η συνέχεια της πορείας του κλασικού τείχους-λιμενοβραχίονα του 4ου αιώνα, πέρα από το τμή-

μα που έχει εντοπιστεί και αποτυπωθεί το 1987 ανάμεσα στους δύο κυκλικούς πύργους. Τελειώνοντας επισημαίνουμε την ύπαρξη πολλών αρχιτεκτονικών μελών, που βρέθηκαν κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του σύγχρονου βορειοανατολικού μόλου. Μερικά από αυτά μπορέσαμε να ανελκύσουμε χάρη στην ευγενή προσφορά του λιμενικού ταμείου Θάσου, που μας διέθεσε ferry-boat και γερανό για την ανέλκυση τους (ε ι κ. 4).

Με βάση μετρήσεις που έγιναν τα μέλη αυτά ανήκαν σε βάσεις μνημείων της αρχαίας αγοράς, ενώ σημειώνουμε

Εικ. 5. Βάση αγάλματος με ανεπίγραφο τιμητικό ψήφισμα που ανεκλύστηκε από τον κόκκινο φανό.

την ύπαρξη δύο τμημάτων κυκλικών βάσεων και δύο ακόμη βάσεων που έφεραν επιγραφές με τιμητικά ψηφίσματα.

Σε μία από τις βάσεις μετά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε η επιγραφή (ε ι κ. 5):

*Ο ΔΗΜΟΣ ΕΠΙΚΡΑΤΗΝ ΔΑΙΦΡΩΝΟΣ
ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΡΑΤΟΥΣ ΑΡΕΤΗΣ ΕΝΕΚΑ
ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΠΡΟΣ ΑΥΤΟΝ*

Η επιγραφή από τον τύπο των γραμμά-

των χρονολογείται στις αρχές των αυτοκρατορικών χρόνων.

Τον προσεχή χρόνο θα πρέπει να καθαριστούν συστηματικά και να ανεκκυστούν και τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται εγκατεσπαρμένα κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του σύγχρονου βορειοδυτικού μόλου καθώς και να εντοπίσουμε τη συνέχεια του κλασικού τείχους-λιμενοβραχίονα.

Β'. ΕΡΕΥΝΑ 1989

Η πέμπτη ανασκαφική περίοδος διήρκεσε τέσσερις εβδομάδες, από 8 Μαΐου μέχρι 4 Ιουνίου 1989.

Από την ελληνική πλευρά τη διεύθυνση είχε ο Προϊστάμενος της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Δ. Καζιάνης και την επιτόπου εποπτεία η αρχαιολόγος Α. Σίμωσι, από τη γαλλική ο Γενικός Γραμματέας της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής J.-Y. Empereur¹.

Το 1989, όπως και πέρυσι, εξακολουθήσαμε την έρευνα μας στο βορειοανατολικό τμήμα του λιμανιού, συνεχίζοντας στις δύο τομές 21 και 23 που είχαμε ήδη ανοίξει και ανασκάπτοντας τρεις τομές επιπλέον (ε ι κ. 6).

Η περιγραφή της έρευνας θα γίνει ξεκινώντας από την ξηρά και προχωρώντας προς τον κόκκινο φανό² (ε ι κ. 6).

Τομή 28

Αποκαλύφθηκε μια αποβάθρα δομημένη από μεγάλους σχιστόλιθους με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά που την παρακολουθούμε σε ένα μήκος 12 μ. περίπου, ενώ έχουν εντοπιστεί και άλλοι τέτοιοι λίθοι σε μεγαλύτερη απόσταση προς τα δυτικά που πιθανότατα ανήκουν στη δόμησή της (ε ι κ. 7). Στο ανατολικό της άκρο η αποβάθρα συναντάται γωνιάζοντας με το βορειοανατολικό τμήμα του τείχους που ξεκινά από την ξηρά και προχωρά στη θάλασσα, καταλήγοντας στο βορειοανατολικό πύργο³ του λιμανιού (ε ι κ. 8).

Προκειμένου να αποκαλυφθεί η θεμελίωση της αποβάθρας σε συνδυασμό με το τείχος ανοίξαμε στο σημείο επαφής

τους μια τριγωνική τομή με τις πλάγιες πλευρές μήκους 3 μ. η καθεμία (ε ι κ. 9).

Αποκαλύφθηκαν μέχρι τη θεμελίωση δύο δόμοι αφού αφαιρέθηκαν πολλές πέτρες που είχαν συσσωρευτεί στο χώρο αυτό και περισυλλέχθηκαν όστρακα μόνο από τη θεμελίωση των δύο κτισμάτων.

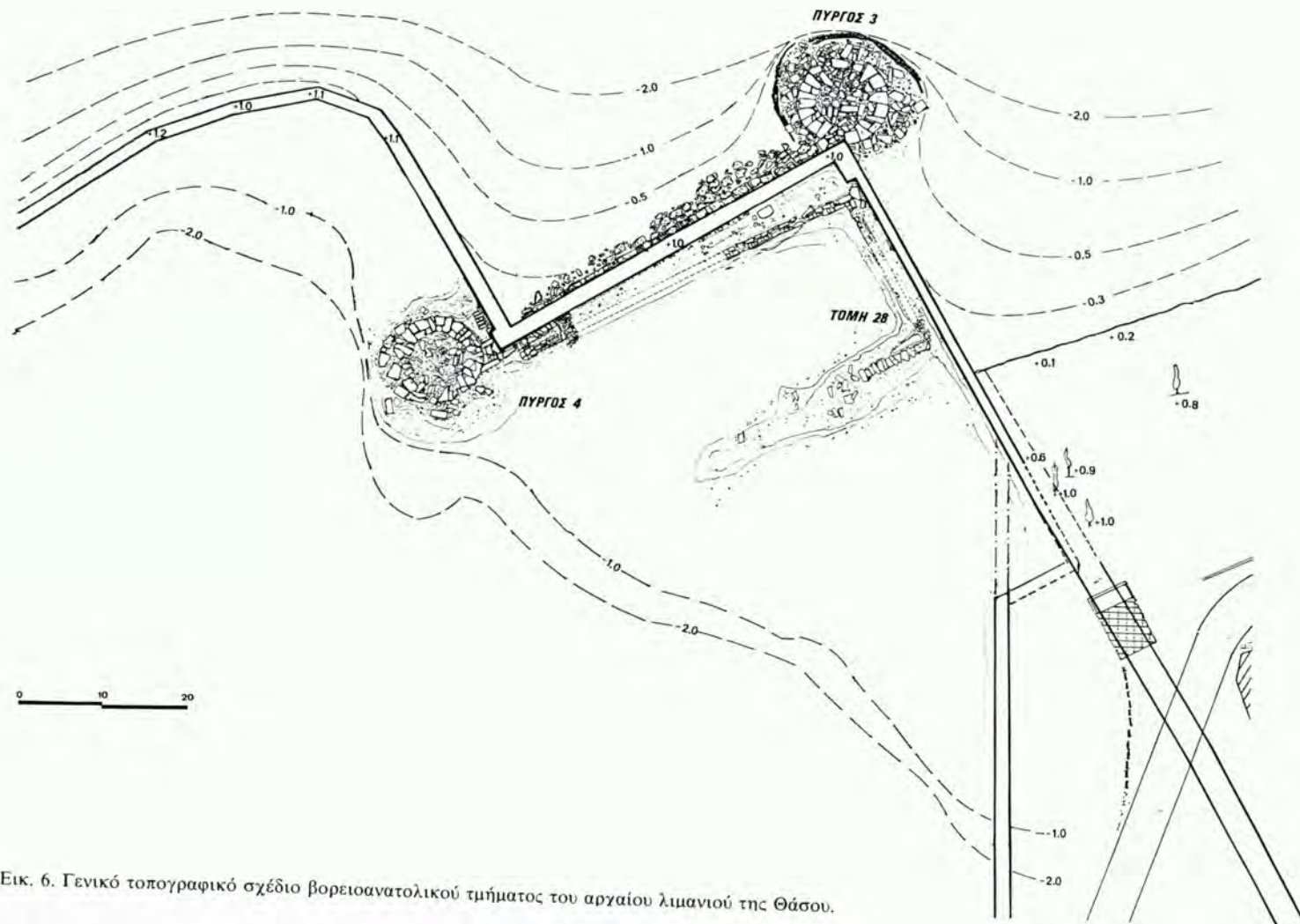
Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη αρκετών οστών ζώων, πολλών κομματιών από αγγεία καθημερινής χρήσης, ικανού αριθμού κομματιών μελαμβωτών αττικών αγγείων του τρίτου τέταρτου του 5ου αι. π.Χ. καθώς και θασιακών αμφορέων του 5ου αι. π.Χ. Αξίζει τέλος να αναφέρουμε την περισυλλογή του επάνω μέρους ενός χιώτικου αμφορέα με φουσκωτό λαιμό που αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα των μέσων του 5ου αι. π.Χ. (ε ι κ. 10).

Βλέπουμε λοιπόν ότι το υλικό έχει

1. Ευχαριστούμε θερμά το προσωπικό που έλαβε μέρος στη διεξαγωγή της έρευνας αυτής, τους δύτες: Κ. Κωνσταντόπουλο, L. Bochaton, Β. Γλέζο, V. Francois, A. Nagy, το φωτογράφο J.-Y. Hurteau, τους αρχιτέκτονες Ν. Λιανό και Τ. Κοζελί και τη συντηρήτρια Ρ. Μανίνου.

2. Βλ. τοπογραφικό: 2α. AAA XVIII (1985), σ. 119-136. BCH 112 (1988), σ. 736-742, όπου δίδονται και προηγούμενες αναφορές στην ανασκαφή. IJNA 18 (1989), σ. 51-59. Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων, Τόμος Β', Αθήνα 1987, σ. 77.

3. V. Grace, Amphoras and the Ancient Wine Trade, 1979, εικ. 44, δεύτερος αμφορέας από αριστερά.

Εικ. 6. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο βορειοανατολικού τμήματος του αρχαίου λιμανιού της Θάσου.

μια απόλυτη ομοιογένεια που το κατατάσσει χρονολογικά στο τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και αποτελεί μια πρώτη ένδειξη για τη χρονολόγηση της αποβάθρας στην εποχή αυτή.

Συνεχίζοντας την περιγραφή σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα έχει αποκαλυφθεί η βορειοανατολική εσωτερική γωνία του τείχους καθώς και το μεγαλύτερο τμήμα της βόρειας πλευράς του (ε ι κ. 11). Συγκεκριμένα σε απόσταση 7 μ. δυτικά από τη βορειοανατολική γωνία έχουμε ανοίξει μια τομή αποκαλύπτοντας σε μήκος 5 μ. την εξωτερική πλευρά του τείχους αποτελούμενη από ογκόλιθους δουλεμένους προς το εξωτερικό βόρειο μέρος και αδούλευτους προς το εσωτερικό. Σύμφωνα με την κάτοψη η κατασκευή του τείχους αποτελείται από δύο σειρές ογκολίθων και έχει πλάτος 1,10 μ.

Το τμήμα αυτό του τείχους, που όπως θα δούμε παρακάτω χρονολογείται στον 5ο αιώνα, είναι ανεξάρτητο από το τείχος-λιμενοβραχίονα που βρίσκεται ανάμεσα στους δύο πύργους, και του οποίου η εξωτερική πλευρά έχει αποτυπωθεί στην ανασκαφική περίοδο του 1987. Το τείχος-λιμενοβραχίονας βρίσκεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του κάτω από το σύγχρονο μόλο και μπορούμε να δούμε το πλάτος του στο σημείο που καταλήγει και ενώνεται με το βορειοδυτικό πύργο (βλ. γενικό τοπογραφικό σχέδιο).

Το τείχος του 5ου αιώνα και το τείχος-λιμενοβραχίονας, ενώ έχουν την ίδια κατεύθυνση, δεν είναι παράλληλα, αλλά φαίνεται να τέμνονται λίγο πριν από το βορειοδυτικό κυκλικό πύργο.

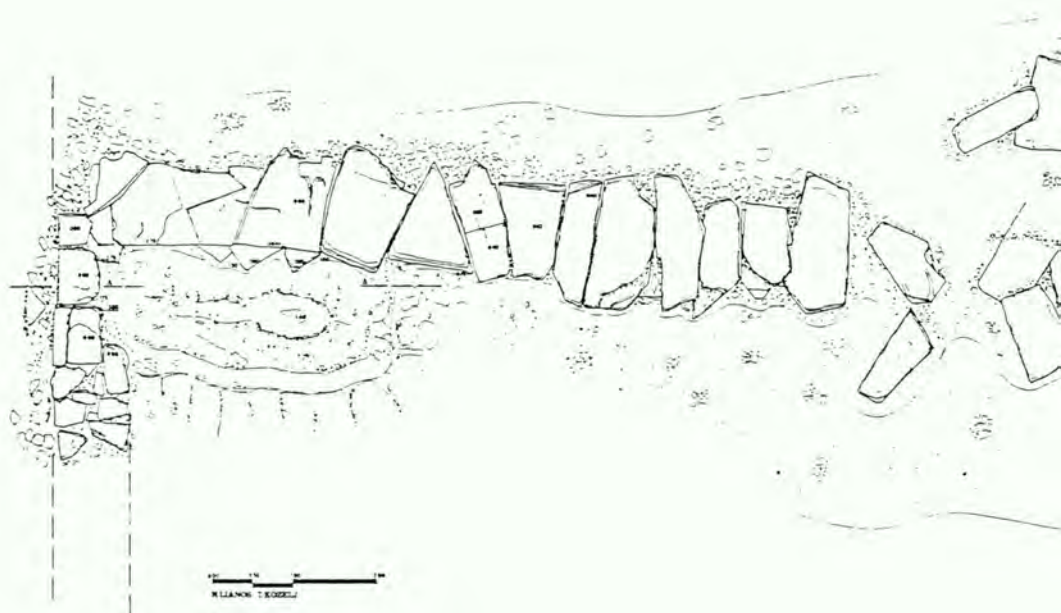
Ανάμεσα στην εξωτερική πλευρά του

τείχους του 5ου αιώνα και στην εσωτερική του τείχους-λιμενοβραχίονα έχει αποκαλυφθεί μια σχιστολιθική πλάκα που πολύ πιθανόν να ανήκει σε κάποια προγενέστερη κατασκευή από το τείχος, ο προσδιορισμός και η χρονολόγηση της οποίας θα ερευνηθούν στη συνέχιση της ανασκαφής κατά το 1990. Τα ευρήματα που περισυλλέχθηκαν από τον επιφανειακό καθαρισμό του τείχους ανήκουν σε διάφορες εποχές και δεν μπορούν να μας βοηθήσουν στη χρονολόγησή του.

Για το λόγο αυτό στην εσωτερική πλευρά του τείχους του 5ου αιώνα ανοίξαμε μια τρίτη ανασκαφική τομή με σκοπό να βρεθεί η θεμελίωσή του. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις σε βάθος δόμοι αποτελούμενοι από ακατέργαστους ογκόλιθους (ε ι κ. 12) και περισυλλέχθηκαν πολλά όστρακα κυρίως από μελαμβραφή αττικά αγγεία των μέσων του 5ου αι. π.Χ. κομμάτια από θασιακούς και δύο σαμιακούς αμφορείς (ε ι κ. 13) των ίδιων χρόνων, αλλά και τρία όστρακα με χαρακτηριστικές διακοσμήσεις του τύπου (*céramique de la Grèce de l'Est*) του τέλους του 6ου αιώνα καθώς και δύο τμήματα από κλαζομενιακούς αμφορείς της ίδιας εποχής.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός της εύρεσης για πρώτη φορά αρχαϊκών οστράκων στην ανασκαφή του αρχαίου λιμανιού, πράγμα που επιβεβαιώνει την αντίληψη μας για την περαιτέρω διερεύνησή του.

Συνεχίζοντας την έρευνά μας στην περιοχή του βορειοδυτικού κυκλικού πύργου IV και συγκεκριμένα στο βορειοδυτικό τμήμα του προς το εσωτε-

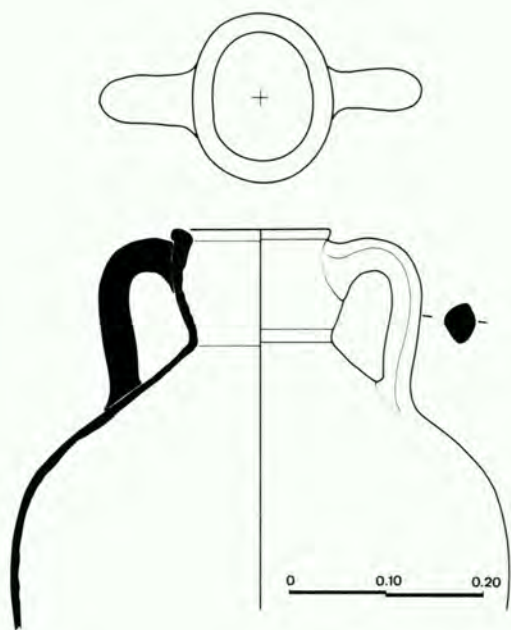
Εικ. 7. Τομή 28. Κάτοψη αποβάθρας.

Εικ. 8. Ανατολικό άκρο αποβάθρας που γωνιάζει με το βορειο-ανατολικό τμήμα του τείχους.

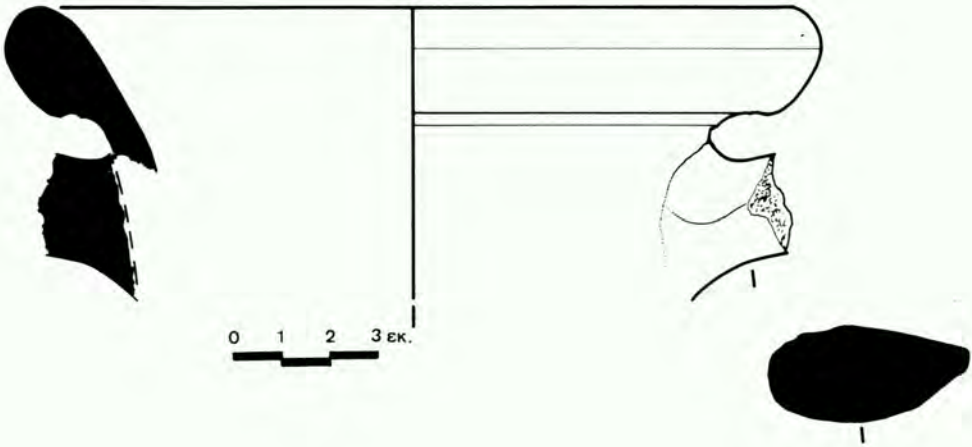
Εικ. 9. Τριγωνική τομή στο σημείο επαφής της αποβάθρας με το βορειοανατολικό τμήμα του τείχους.

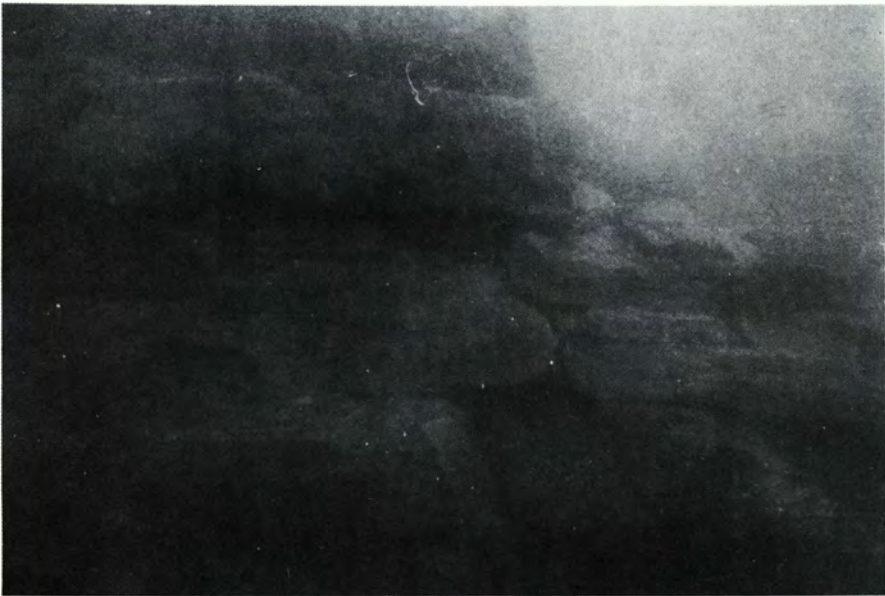
Εικ. 10. Χιώτικος αμφορέας των μέσων του 5ου αι.

Εικ. 11. Κάτοψη βόρειας εξωτερικής πλευράς του τείχους του 5ου αι.

Εικ. 13. Τμήμα λαιμού και το χείλος σαμιακού αμοφρέα των μέσων του 5ου αι.

Εικ. 12. Θεμελίωση βόρειας πλευράς του τείχους του 5ου αι.

Εικ. 14. Η συνέχεια του τείχους του 5ου αι. κοντά στο βορειοδυτικό κυκλικό πύργο 4.

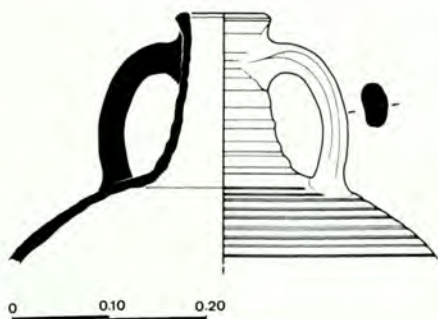
ρικό του λιμανιού αποκαλύφθηκε πιθανόν η συνέχεια του τείχους του 5ου αιώνα, που στην περίπτωση αυτή όμως είναι κτισμένο με δύο σειρές δουλεμένων ογκολίθων από μία στην κάθε όψη του, εσωτερική και εξωτερική, ενώ ανάμεσά τους υπάρχει γέμισμα από ακατέργαστους μικρούς λίθους. Το τείχος στο σημείο αυτό έχει συνολικό πλάτος περίπου 1,10 μ. (ε ι κ. 14). Σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο από το τείχος και κάτω από ένα συμπαγές στρώμα beach rock αποκαλύφθηκαν τέσσερις σε κάτοψη σχιστολιθικοί ογκολίθοι οι οποίοι αποτελούν τμήμα μίας κατασκευής τον προσδιορισμό της οποίας αγνοούμε.

Τα όστρακα που περισυλλέχθηκαν μέσα από το beach rock ανήκουν κυρίως σε αμφορείς τύπου Late Roman 1 (ε ι κ.

15) και Karitān 2 που χρονολογούνται από τον 4ο ως τον 7ο αι. μ.Χ.

Μιλώντας για το χώρο του βορειοδυτικού κυκλικού πύργου δεν παραλείπουμε να μιλήσουμε για την τομή 21 που είχαμε ανοίξει πέρυσι και που τελείωσε φέτος. Η τομή αυτή βρίσκεται απέναντι από την προαναφερόμενη και μας έδωσε τη θεμελίωση του κυκλικού πύργου σε τρεις δόμους, της εξωτερικής πλευράς του τείχους του 4ου αιώνα σε δύο δόμους, καθώς και μια συνεχή σε κάτοψη σειρά 5 κιόνων σε δεύτερη χρήση (ε ι κ. 16).

Στην περιοχή του κόκκινου φανού συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφική έρευνα. Εδώ είχε αποκαλυφθεί από πέρυσι τμήμα κατασκευής που πιθανόν να ανήκει σε μεταγενέστερους χρόνους.

Εικ. 15. Λαιός και τμήμα του σώματος αμοφρέα τύπου LR 1, που χρονολογείται ανάμεσα στους 4ο και 7ο αι. μ.Χ.

Στο γεγονός αυτό συνηγορεί η ύπαρξη μίας εντειχισμένης ξαναχρησιμοποιημένης βάσης αγάλματος καθώς και ο τρόπος δόμησης της κατασκευής αυτής με συνδετικό υλικό (κονίαμα) (ε ι κ. 17). Φέτος συνεχίστηκε ο καθαρισμός προς τον κόκκινο φανό, όπου αποκαλύφθηκε ένας ακόμη δόμος κάτω από το δόμο στον οποίο ήταν εντειχισμένη η βάση του αγάλματος. Για τον προσδιορισμό και τη χρονολόγηση της κατα-

σκευής αυτής δεν μπορούμε όμως ακόμη να εκφέρουμε άποψη, εάν δεν συνεχιστεί η ανασκαφική έρευνα στο χώρο αυτό.

Αποκολλήσαμε όμως από τη θέση της τη βάση του αγάλματος που μας έδωσε μια μεγάλης σημασίας επιγραφή που αναφέρεται στον Σέξτο Πομπήιο και που προσεχώς θα δημοσιευτεί σε ένα ιδιαίτερο άρθρο (ε ι κ. 18).

Φέτος όπως και πέρυσι χάρη στη βοήθεια του Λιμενικού Ταμείου Θάσου, ανελκύστηκαν 30 περίπου αρχιτεκτονικά μέλη που ανήκουν στα μνημεία της αγοράς.

Μεταξύ αυτών έχουμε τρεις βάσεις αγαλμάτων, μία εκ των οποίων έφερε σύμπλεγμα δύο αγαλμάτων καθώς και ημικυκλικά αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από κυκλικές εξέδρες της αγοράς (ε ι κ. 19).

Έχοντας όλα αυτά τα σημαντικά αποτελέσματα θα ευχόμαστε να συνεχιστεί και του χρόνου η έρευνα μας.

FOUILLES SOUS-MARINES FRANCO-GRECQUES DU PORT ANTIQUE DE THASOS

A. SIMOSSI - J.-Y. EMPEREUR

Campagne de fouille de 1988

La quatrième campagne de la fouille du port antique de Thasos, sous la direction d'Angeliki Simossi du Département sous-marin et de Jean-Yves Empereur de l'École Française d'Athènes a occupé un groupe de deux architectes, une dessinatrice, un photographe-plongeur et dix plongeurs.

Cette année nos efforts se sont concen-

trés sur la partie septentrionale du port qui, jusqu'à présent, restait inexplorée. On a ouvert un sondage à la tour III où on a découvert trois assises de gros blocs de schiste. En outre on a découvert une quatrième tour environ cinquante mètres à l'ouest de la tour III, de laquelle on a nettoyé la surface. A l'endroit où cette tour rencontre le môle moderne on a

Εικ. 16. Κάτοψη βορειοδυτικού κυκλικού πύργου 4 και τομές της θεμελίωσής του, της θεμελίωσης της εξωτερικής πλευράς του τείχους του 4ου αι. και των κίωνων σε δεύτερη χρήση.

Εικ. 17. Κόκκινος φανός. Κατασκευή μεταγενέστερων χρόνων. Στο κέντρο της φωτογραφίας διακρίνεται εντειχισμένη βάση αγάλματος.

Εικ. 18. Πάνω επιφάνεια της βάσης του αγάλματος του Σέξτου Πομπηίου.

Εικ. 19. Ανέλκυση γείσου που βρισκόταν βυθισμένο στην είσοδο του λιμανιού της Θάσου.

ouvert un sondage où on a dégagé trois assises de cette tour. Dans ce même sondage, on a trouvé dans les fondations du môle moderne une série de cinq colonnes couchées, remployées sans doute à l'époque byzantine.

Un troisième sondage ouvert à l'extérieur du môle, du côté de la mer, n'a pas donné des résultats significatifs. Trois autres sondages ont été ouverts du côté extérieur du môle moderne, entre la tour IV et le phare rouge, avec un résultat négatif. Du côté intérieur du phare rouge on a commencé le nettoyage d'un tronçon de mur. Ici on a noté l'existence d'une base d'un statue.

D'autre part, nous avons pu remonter à la surface une quarantaine de blocs architecturaux appartenant à des monuments de l'Agora.

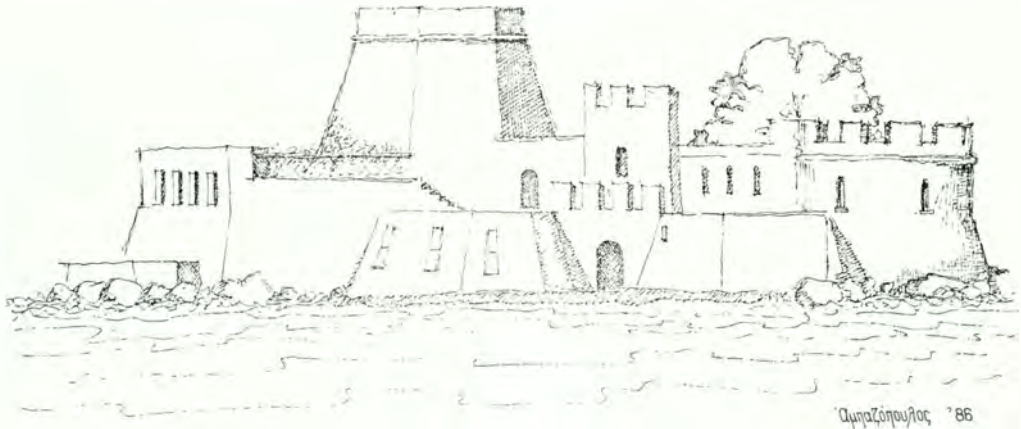
Campagne de fouille de 1989

La cinquième campagne de la fouille du port antique de Thasos, sous la direction

d'Angeliki Simossi (Ephorie sous-marine) et de J.-Y. Empereur (Ecole Française d'Athènes) a occupé 10 plongeurs à la continuation de la fouille de la partie Nord-Est du bassin. On a découvert un nouveau môle (sondage 28, remontant au début du Ve siècle et pratiquement contemporain du môle archaïque de l'angle Nord-Ouest du port. Au Nord de ce nouveau môle, une muraille datant du Ve siècle longe le môle moderne lui-même fondé sur un môle de la fin du IVe siècle. Ces nouvelles données viennent changer fondamentalement notre vision du plan du port antique de Thasos, d'autant que jusqu'à présent, les sondages pratiqués auprès du phare rouge de l'entrée du port n'ont livré aucune trace d'occupation antérieure à l'époque byzantine. Parmi les nombreux blocs épars récupérés cette année encore au large du môle moderne, on notera outre deux inscriptions, plusieurs membres architecturaux appartenant à des monuments de l'Agora.

ΥΠΟΒΡΥΧΙΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΜΠΟΥΡΤΖΙ ΝΑΥΠΛΙΟΥ.
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1985-ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1986.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

Εικ. 1. Σχεδιαστική απόδοση του φρουρίου Μπούρτζι Ναυπλίου.

Στα πλαίσια της μελέτης επισκευής του φρουρίου Μπούρτζι Ναυπλίου (ε ι κ. 1) για τη μετατροπή του αρχικά σε αναψυκτήριο και εστιατόριο από τον Ε.Ο.Τ., είχε προβλεφθεί και η κατασκευή μέσα στη θάλασσα ίσαλου κρηπιδότοιχου, ο οποίος θα περιέβαλλε περιμετρικά το νησί σε απόσταση 50 μ. περίπου από αυτό, με σκοπό την προστασία του από τους κυματισμούς.

Με αφορμή την κατασκευή του έργου, στις 29/8/85 διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία από καταδυτικό κλιμάκιο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, κατά την οποία διαπιστώθηκε η ύπαρξη ύφαλης λιθορριπής (Porporella), που

χρονολογείται στο 16ο ή 17ο αι. «πρώτη φάση τουρκοκρατίας»¹.

Ύστερα από τον εντοπισμό της λιθορριπής αποφασίστηκε στη συνέχεια η διενέργεια υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας, που διήρκεσε από 17 ως 20/

1. K. Andrews, Castles of the Morea, Princeton, New Jersey 1953, σ. 99-100, όπου αναφέρεται στα σχέδια Grimani. G. Dimitrokallis, Castellum, 1967, αριθ. 5. G. Gerola, Le fortificazioni di Napoli di Romania, ASAteene 13-14 (1930-31), σ. 391. C.N. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce, Paris 1882, IV, 213.

12/1985 και από 13 ως 30/1/1986 και στην οποία έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι - δύτες Αγγελική Σίμωσι ως υπεύθυνη της έρευνας, Φλώρος Χανιώτης και Ηλίας Σπονδύλης, ο αρχιτέκτονας-δύτης Παναγιώτης Αμπαζόπουλος, οι τεχνικοί βυθού Ηλίας Κυριακόπουλος και Κώστας Κωνσταντόπουλος και οι δύτες Μανόλης Τζεφρόνης και Βασίλης Γλέζος².

Πρώτη φάση έρευνας

Στην πρώτη φάση, αφού ολοκληρώθηκε η υποβρύχια έρευνα για τον πλήρη εντοπισμό της έκτασης της ύφαλής λιθορριπής, όπως αυτή παρουσιάζεται στα σχέδια και στους χάρτες Grimani (ε ι κ. 2-3) έγινε η αποτύπωση (ε ι κ. 4) και η υποβρύχια φωτογράφησή της.

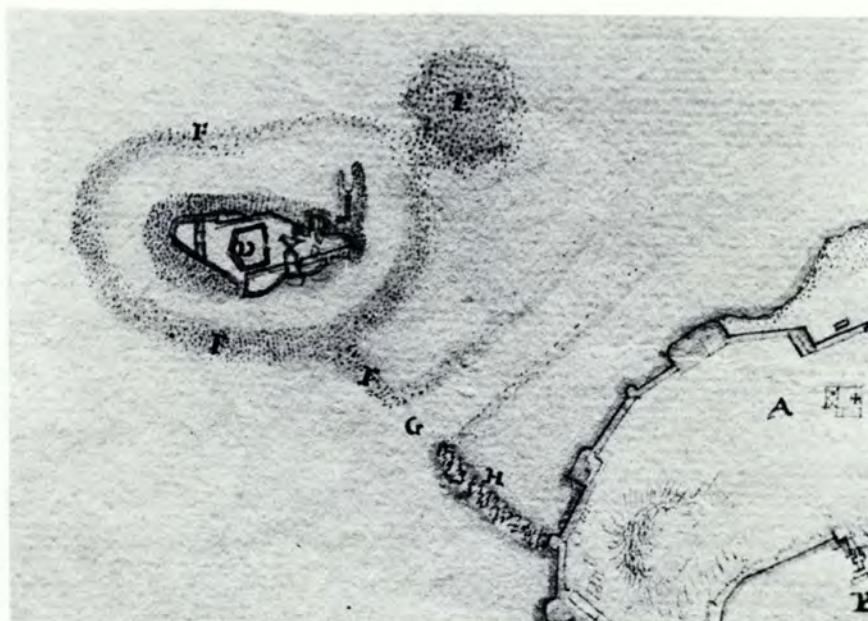
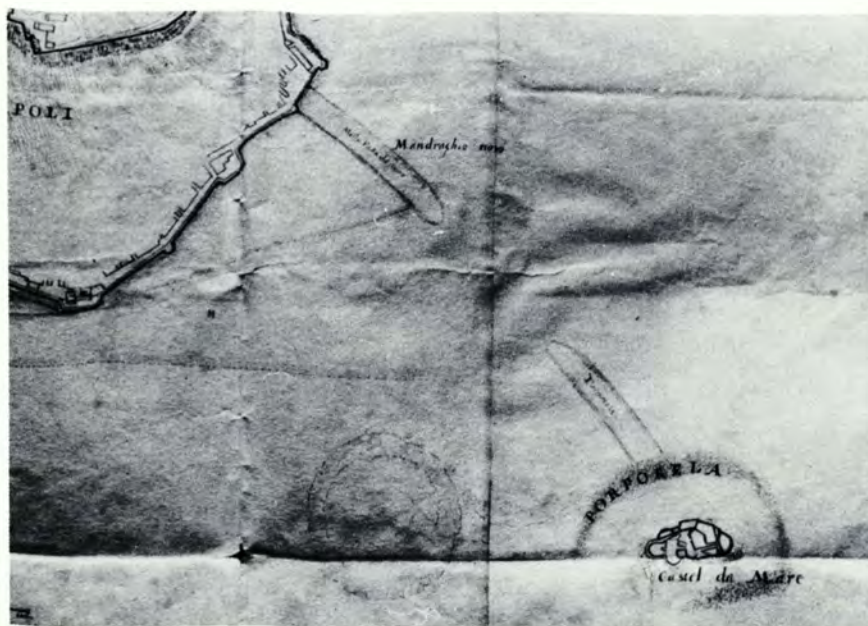
Διαπιστώθηκε ότι η ύφαλη λιθορριπή, που είναι κτισμένη με αργούς λίθους μέτριου μεγέθους, περιβάλλει τη βόρεια, τη δυτική και το μεγαλύτερο μέρος της νότιας πλευράς του νησιού σε απόσταση 44-66,5 μ. από αυτό (σημεία 5 νησί-4 λιθορριπή και 10 νησί-10 λιθορριπή αντίστοιχα). Έχει πλάτος 10 μ. περίπου στα καλύτερα διατηρούμενα σημεία, η πάνω της επιφάνεια βρίσκεται 1,50-2,40 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας και στην εσωτερική πλευρά της η κάτω ορατή επιφάνεια ποικίλλει από 1,80-4,10 μ. (ε ι κ. 5).

Το καλύτερα σωζόμενο σημείο της λιθορριπής βρίσκεται αμέσως νοτιότερα από το σημείο 6 (ε ι κ. 4), η πάνω επιφάνειά του βρίσκεται 1,80 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας και η ορατή

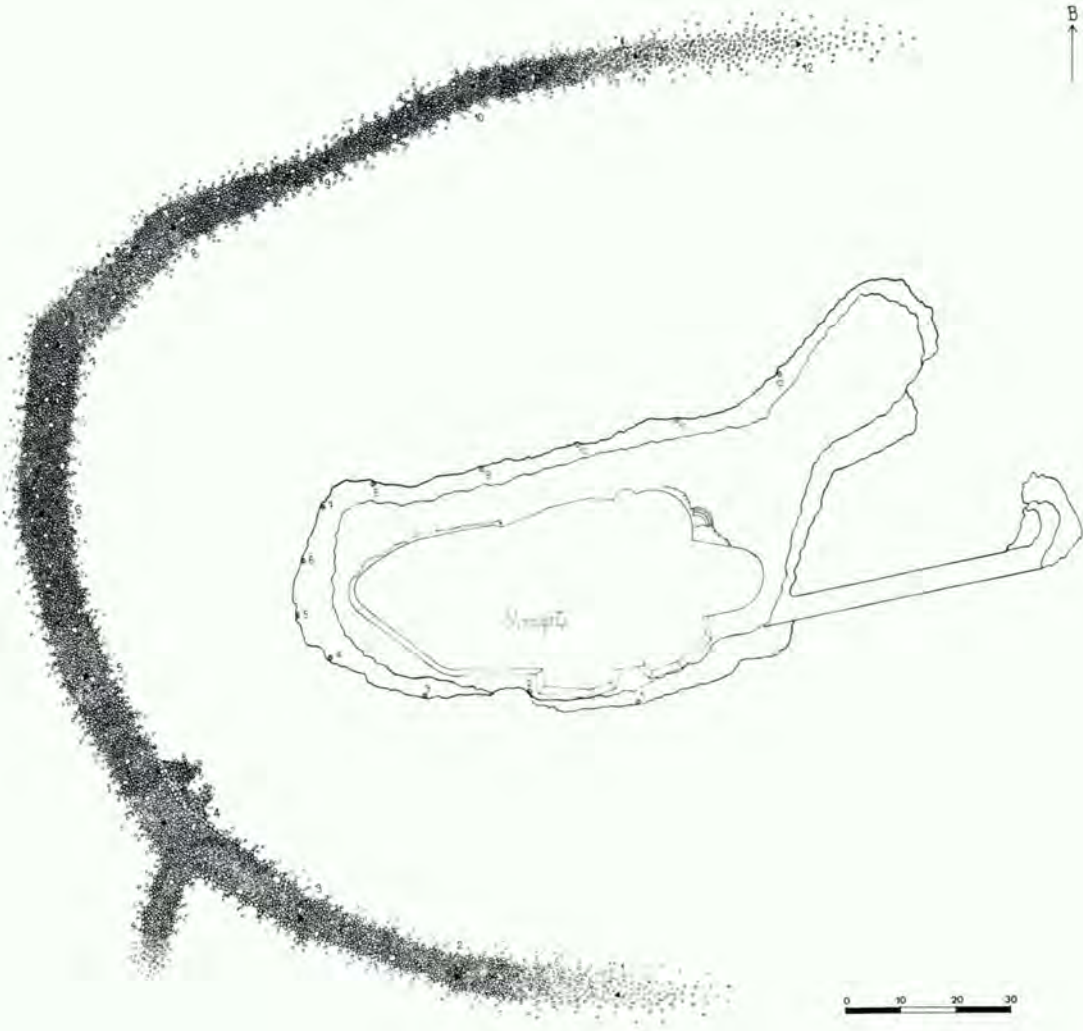
κάτω επιφάνειά της στο σημείο αυτό, βρίσκεται εσωτερικά στα 3,60 μ. και εξωτερικά στα 4,40 μ. Στα νοτιοδυτικά η λιθορριπή συνδέεται εξωτερικά με ένα άλλο κομμάτι λιθορριπής σωζόμενου μήκους 25 μ. περίπου, που όπως φαίνεται και στα σχέδια Grimani κατευθυνόταν νότια προς την παραλία του Ναυπλίου, ενώ ένας μόλος που ξεκινούσε από την περιοχή των Πέντε Αδελφιών με κατεύθυνση προς Β., συναντούσε το προαναφερόμενο τμήμα της λιθορριπής, αφήνοντας όμως μεταξύ τους ένα διάκενο που επέτρεπε την είσοδο των πλοίων (βλ. ε ι κ. 2-3)³. Εσωτερικά της ύφαλής λιθορριπής και στον ίδιο θαλάσσιο χώρο εντοπίστηκαν δύο ακόμη σωροί λίθων (ε ι κ. 4).

2. Ευχαριστώ τον Επίτιμο Έφορο Εναλίων Αρχαιοτήτων Γ. Α. Παπαθανασόπουλο για την παραχώρηση του υλικού για δημοσίευση, το καταδυτικό επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό της ΕΕΑ που έλαβε μέρος στην έρευνα αυτή για τη φιλότιμη προσπάθειά του παρά τις αντίξοες καιρικές συνθήκες, καθώς και τον τελειόφοιτο του Αρχαιολογικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών Β. Μπεξή για τη βοήθειά του στη μετάφραση των ιταλικών κειμένων.

3. Κ. Andrews, ό.π., σ. 100. Μ. Λαμπρινίδης, Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι και των καθ' ημάς, Αθήνα 1950, Κεφ. Δ', Α' Ενετική Κυριαρχία (1389-1540), σ. 144-145 και σημ. 1, όπου αναφέρεται ότι πάνω στις βάσεις του παλιού αυτού μόλου κατασκευάστηκε το 1868 ο υπάρχων λιμενοβραχίονας. Ι. Σφηκόπουλος, Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μοριά, Αθήνα 1968, σ. 96.

Εικ. 2-3. Λεπτομέρειες τοπογραφικού σχεδίου και χάρτη Ναυπλίας. Η λιθορριπή που περιβάλλει το Μπούρτζι και το διάκενο διάστημα μεταξύ λιθορριπής και μόλου για την είσοδο των πλοίων (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Εικ. 4. Αποτύπωση της ύψαλης λιθορριπής.

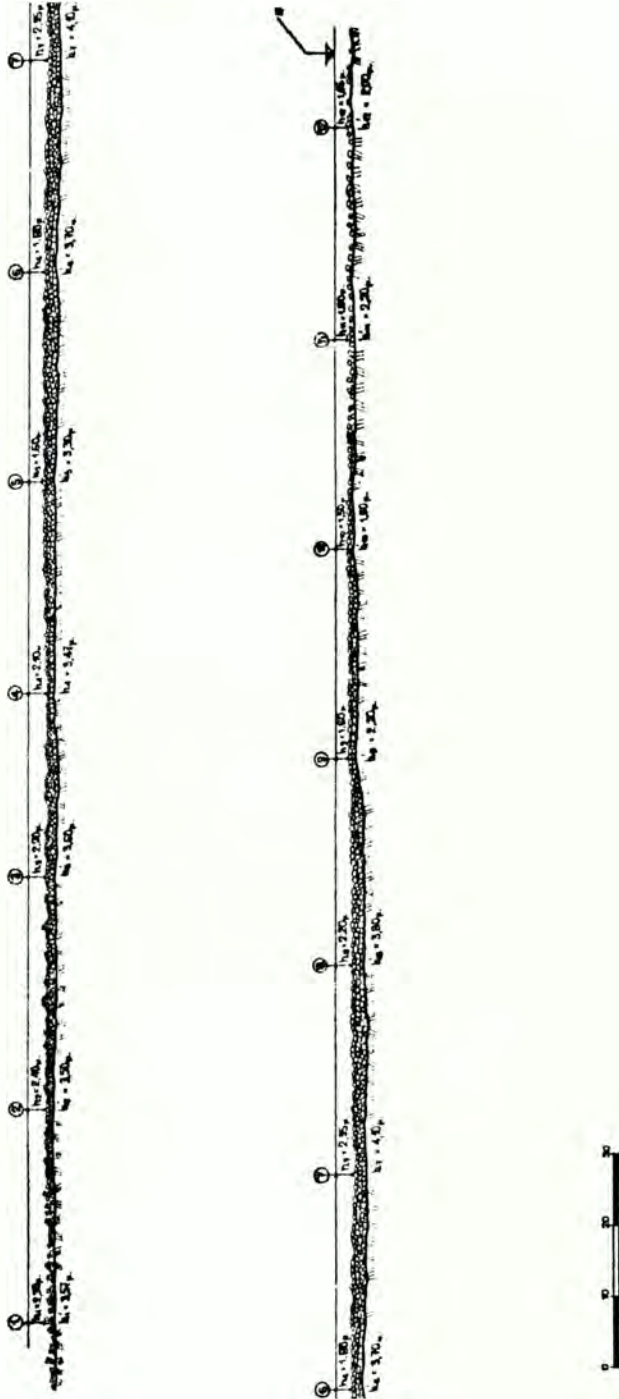
Δεύτερη φάση έρευνας - ανασκαφή

Στη δεύτερη φάση της έρευνας και προκειμένου να προσδιοριστεί η έδραση της ύψαλης λιθορριπής αποφασίστηκε η διενέργεια υποβρύχιας ανασκαφής.

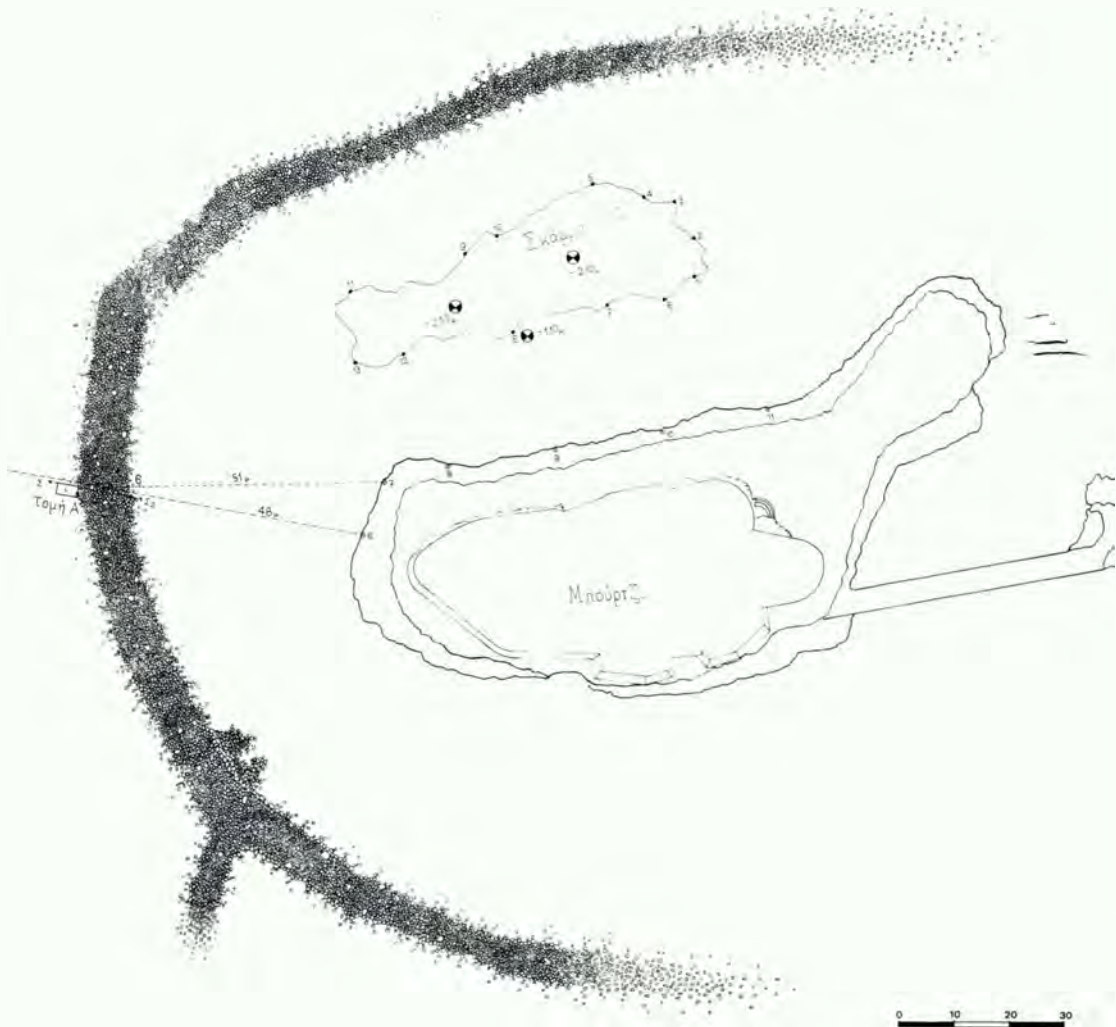
Η ανασκαφή έγινε με σύστημα υδρα-

ντλίας αναρρόφησης της άμμου (υδρολίφτ) που τοποθετήθηκε πάνω σε σκάφος και για τις υποβρύχιας εργασίες χρησιμοποιήσαμε αυτόνομες αναπνευστικές συσκευές (Scuba) καθώς και το σύστημα παροχής αέρα των σφουγγαράδων (ναργιλές).

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι κακές

Εικ. 5. Μήκοτομή της ύψαλης λιθορριπής. Εσωτερική πλευρά.

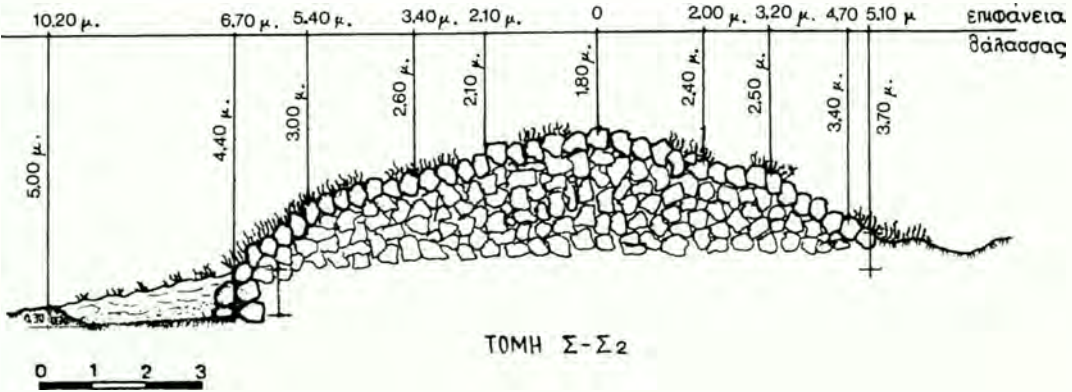
Εικ. 6. Υφαλη λιθορριπή. Τομή Α. Σκάμμα Ε.Ο.Τ.

καιρικές συνθήκες λόγω του χειμώνα δεν ευνόησαν την εκτέλεση όλων των εργασιών που είχαν προγραμματιστεί. Έτσι, ενώ αρχικά είχαμε σκοπό να ανοίξουμε τρεις ανασκαφικές τομές, δηλαδή δύο κάθετες τομές εξωτερικά και εσωτερικά της ύφαλης λιθορριπής και μια τρίτη στο θαλάσσιο χώρο όπου διενεργήθηκαν από τον Ε.Ο.Τ. εκσκαφές

και εντοπίστηκαν αρχαία, περιοριστήκαμε μόνο στη διάνοιξη μιας τομής εξωτερικά της ύφαλης λιθορριπής (ε ι κ. 6).

Ανασκαφική τομή Α-στρωματογραφία

Η τομή ονομάστηκε Α, βρίσκεται αμέσως νοτιότερα του σημείου 6 που εί-

Εικ. 7. Κάθετη τομή Σ-Σ₂ της ύφαλης λιθορριπής και της ανασκαφικής τομής Α.

ναι το καλύτερα διατηρημένο σημείο της ύφαλης λιθορριπής και έχει μήκος 3,50 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. και πλάτος 2 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν.

Η πάνω επιφάνεια της τομής εξαιτίας της κλίσης του πυθμένα δεν ήταν επίπεδη, αλλά κατωφερική και το βάθος της ποίκιλλε μεταξύ των 4,40 μ. σε επαφή με τη λιθορριπή και των 5 μ. σε απόσταση 3,50 μ. από αυτή (ε ι κ. 7).

Από τα 4,40 ως τα 4,80 μ. (ε ι κ. 11) μέσα σε στρώμα λάσπης αποκαλύφθηκαν λίθοι (ε ι κ. 9-10) που ανήκουν στο κτίσιμο της λιθορριπής, ενώ αφαιρέθηκαν δύο ως τρεις από αυτούς που ήταν λογάδες (ε ι κ. 8).

Από τα 4,80 ως τα 5,05 μ. εκτός από τη λάσπη υπάρχει και άμμος, ενώ οι λίθοι της λιθορριπής συνεχίζονται. Τέλος, κάτω από ένα στρώμα πάχους 0,15 μ. περίπου, που αποτελείται από χαλίκια και καθαρή άμμο, αποκαλύφθηκαν ξύλα (ε ι κ. 12).

Διάταξη ξύλων: Κάτω από τη λιθορριπή αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι ξύλα καλοδουλεμένα, που αποτελούν προ-

φανώς τμήμα ξύλινης κατασκευής για την προέλευση της οποίας μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε, αφού δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα (ε ι κ. 13).

1. Δύο ξύλα ορθογώνιας διατομής επαπτόμενα μεταξύ τους τοποθετημένα κατά πλάτος της τομής συνεχίζουν και έξω από τα όριά της. Οι διαστάσεις τους είναι: πάχ. 0,05 και πλ. 0,25 μ. Η εξωτερική σανίδα σώζει οξειδωμένη μάζα σιδήρου, υπόλειμμα καρφιού.

2. Ένα ξύλο τετράγωνης περίπου διατομής πάχους 0,11, πλάτους 0,13 και μήκους 1,80 μ. είναι τοποθετημένο —με ελαφριά κλίση— κάθετα προς τα δύο προηγούμενα. Σώζει οπή τετράγωνης διατομής για καρφί και η πάνω επιφάνειά του είναι κατεστραμμένη, φαγωμένη από το σκουλήκι της θάλασσας (Togido).

3. Ένα ξύλο παράλληλα τοποθετημένο με τα δύο πρώτα έχει τριγωνική διατομή με διαστάσεις: ύψος 0,08 και πλευρά βάσης 0,05 μ. Συνεχίζεται και αυτό έξω από το νότιο όριο της τομής

Εικ. 8. Φωτομωσαϊκό της πάνω επιφάνειας της ύψαλης λιθορριπής.

και το μήκος του μέσα στην τομή φθάνει τα 0,86 μ.

4. Ένα κομμάτι ξύλου ορθογώνιας διατομής μήκους 0,36, πλάτους 0,06 και πάχους 0,02 μ., βρίσκεται θαμμένο ανάμεσα σε δύο λίθους της λιθορριπής.

5. Ένα τελευταίο κομμάτι ξύλου ημικυκλικής διατομής με χορδή του ορατού ημικυκλίου 0,10, με μεσοκάθετο χορδής 0,04 και μήκος 0,32 μ. διακρίνεται θαμμένο κάτω από δύο μεγάλους λίθους της ύψαλης λιθορριπής⁴.

Τα ευρήματα που ανελκύστηκαν από την τομή Α είναι:

α) αρκετά όστρακα που είναι δύσκολο να χρονολογηθούν λόγω της κακής τους διατήρησης και τα οποία φέρουν υπολείμματα καπνιάς, β) λίγα κόκαλα, γ) δύο τμήματα γυάλινων αγγείων, δ) ένα λίθινο βόλι, ε) κομμάτια από οξειδωμένες μάζες σιδήρου, καρφιά, και στ) αρ-

κετά κομμάτια ξύλου φαγωμένα από το σκουλήκι της θάλασσας (Torido) (ε ι κ. 14-15) που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της απομάκρυνσης της λάσπης για την αποκάλυψη της ξύλινης κατασκευής και είναι υπολείμματά της.

Χρονολόγηση και προσδιορισμός ξύλων

Ένα από τα κομμάτια των ξύλων εξετάστηκε από το εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Δημόκριτου για να χρονολογηθεί και σύμφωνα με τα αποτελέσματα

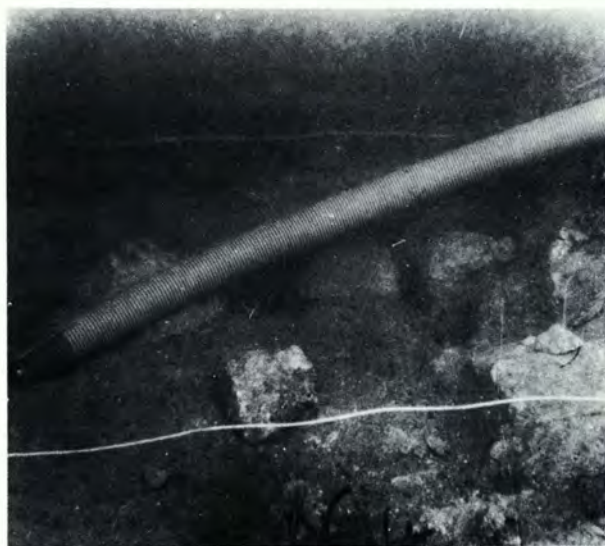
4. Λόγω της μειωμένης ορατότητας στη θαλάσσια περιοχή του Μπούρτζι, εξαιτίας του ρύπου και των θαλασσοταραχών που αναμόχλευαν τον πυθμένα η υποβρύχια φωτογράφιση των ξύλων δεν αποδόθηκε ικανοποιητικά.

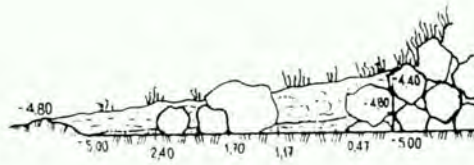

Εικ. 9. Λεπτομέρεια από την πάνω επιφάνεια της ύψαλης λιθορριπής.

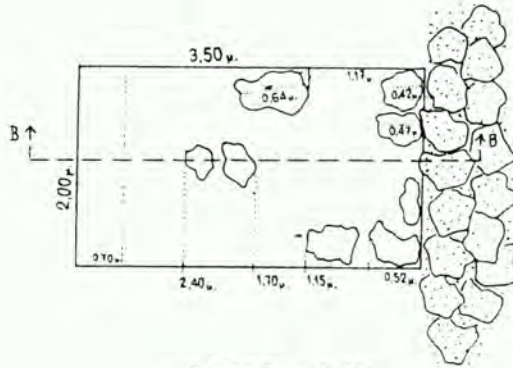

Εικ. 10. Αφαίρεση πρώτου στρώματος ανασκαφικής τομής Α. Λίθοι από το κτίσιμο της ύψαλης λιθορριπής.

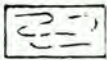
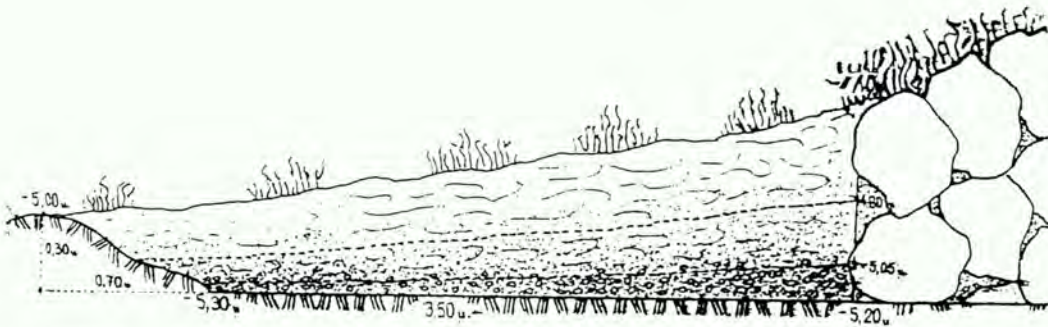

ΤΟΜΗ Β-Β

ΒΑΘΟΣ - 5,00 μ.

ηλαιοπη

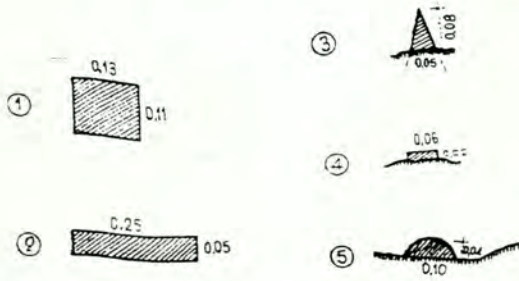
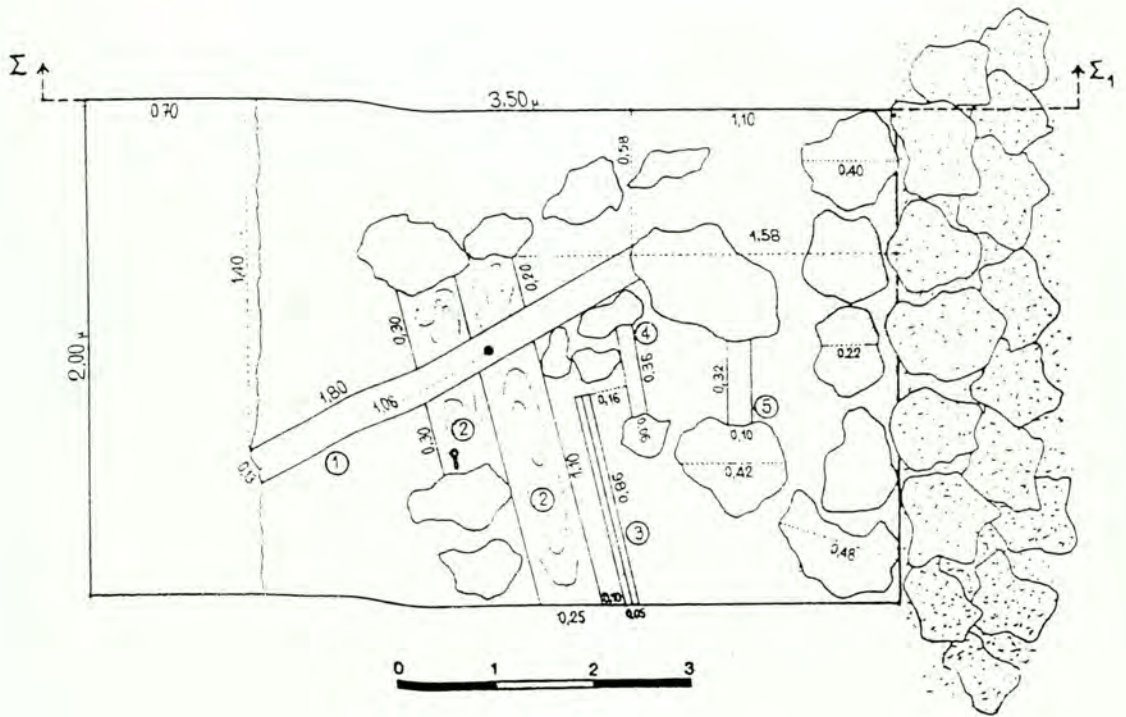

ἄμμος κ' ηλαιοπη

καθαρή ἄμμος κ' χαλίκια
με ἀραιὰ ὄστρακα

Εικ. 11. Κάτοψη και κάθετη τομή ανασκαφικής τομής Α σε βάθος 4,40-4,80 μ.

Εικ. 12. Στρωματογραφία της ανασκαφικής τομής Α μέχρι βάθους 5,20 μ.

Εικ. 13. Κάτοψη ανασκαφικής τομής Α σε βάθος 5,20 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Διάταξη ξύλινης κατασκευής και διατομές ξύλων.

Εικ. 14. Μερικά από τα αποσπασμένα κομμάτια ξύλων (αριθ. Ευρ. ΒΕ 86/1-4, 86/1-3, 86/1-2) που βρέθηκαν σε βάθος 5.30 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Το ΒΕ 86/1-4 σώζει κεφάλι σιδερένιου καρφιού οξειδωμένου.

που δόθηκαν από τον Ι. Μανιάτη της ομάδας Αρχαιομετρίας του Ινστιτούτου Επιστήμης Υλικών το δείγμα τοποθετείται χρονολογικά ανάμεσα στα 1430-1470⁵, δηλαδή συμφωνεί με τη χρονολογία κατασκευής του Φρουρίου που κατ' άλλους μεν κτίστηκε το 1471, κατ' άλλους δε το 1443⁶. Προκειμένου να προσδιοριστεί το είδος του ξύλου το ίδιο δείγμα εξετάστηκε από το Ίδρυμα Δασικών Ερευνών Αθηνών και διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ξύλο πεύκης.

Εικ. 15. Πέτρα πεσμένη από τη λιθορριπή πάνω στην οποία έχει απομείνει κομμάτι κάρβουνου και κομμάτια ξύλου.

5. C-14 Dating of a submerged wood from Bour-tzi. Y. Maniatis, Archaeometry Laboratory Institute of Materials Science, NRCC Demokritos «A sample of wood found in an underwater structure in the sea by the castle of Bourtzi near Nafplio in Peloponnese was dated in the newly set up Garbon-14.»

Laboratory of Demokritos. «The technique employed in the lab is that of gas counting. The sam-

Χρήση ξύλων

Όπως προαναφέρθηκε και επειδή οι ενδείξεις που έχουμε από την ανασκαφική έρευνα στην τομή Α είναι λιγοστές, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε για τη χρήση των ξύλων.

Η μέθοδος της χρήσης ξύλων σε θεμελιώσεις με σκοπό την καλύτερη και αποτελεσματικότερη ενίσχυσή τους συναντάται στο Αιγαίο, στη Συρία και σε όλες τις περιοχές της Ανατολής από τους προϊστορικούς χρόνους⁷.

Επίσης, πολλά από τα ρωμαϊκά φρούρια στη μεγάλη Βρετανία έχουν θεμέλια που ενισχύονται κατά τον ίδιο τρόπο⁸. Ένα τυπικό παράδειγμα είναι το Φρούριο Revensey σε πολλά μέρη του οποίου αποκαλύφθηκαν σειρές από ορθογώνιες αύλακες στη θεμελίωση του οικοδομήματος, οι οποίες αντιπροσωπεύουν τη θέση ξύλινων δοκαριών πριν αποσυντεθούν (ε.ι.κ. 16-17)⁹.

Για την τοποθέτηση των ξύλων αυτών φαίνεται ότι αρχικά σκαβόταν μία αύλακα (τάφος, χαντάκι) που γέμιζε με σκύρα από ασβεστόπετρα και μικρά κομμάτια πυριτόλιθου. Και οι δοκοί, που όπως φαίνεται είχαν εκ των προτέρων συνδεθεί ο ένας με τον άλλον έτσι ώστε να σχηματίζουν ένα ξύλινο σκελετό, τοποθετούνταν πάνω στην επιφάνεια αυτή ενώ το μεταξύ τους διάστημα γέμιζε με σκύρα.

Στη συνέχεια πάνω στον ξύλινο σκελετό χτιζόταν ο τοίχος. Όπως ο Bushe-Fox αναφέρει, ο προορισμός του ξύλινου σκελετού στη θεμελίωση των κτιρίων ήταν η σταθεροποίηση της επιφάνειας των κομματιών του πυριτόλιθου και των σκύρων προστατεύοντάς τα από το να διαχέονται έξω από τις πλευρές και με αυτόν τον τρόπο να σχηματίζουν ένα ακανόνιστο και ασταθές θεμέλιο για το κτίσιμο.

Αυτή η μέθοδος δόμησης χρησιμο-

ple was therefore burned and turned into CO₂ gas which was then measured in a proportional counter. Before burning and purifying the wood sample was pretreated with HCL acid again alternately. The percent modern value was obtained by comparison to NBS international standard of oxalic acid. The laboratory of Demokritos uses the international symbol «DEN» before the serial number of any sample dated.»

Results:

Code number: DEM-11

Name: Bourtzi

Type: Wood, archaeological

Modern value: 26.8223

Age in C-14 years: 433.040±50 BP

Age calibrated in calendar years 1430-1470 AD.

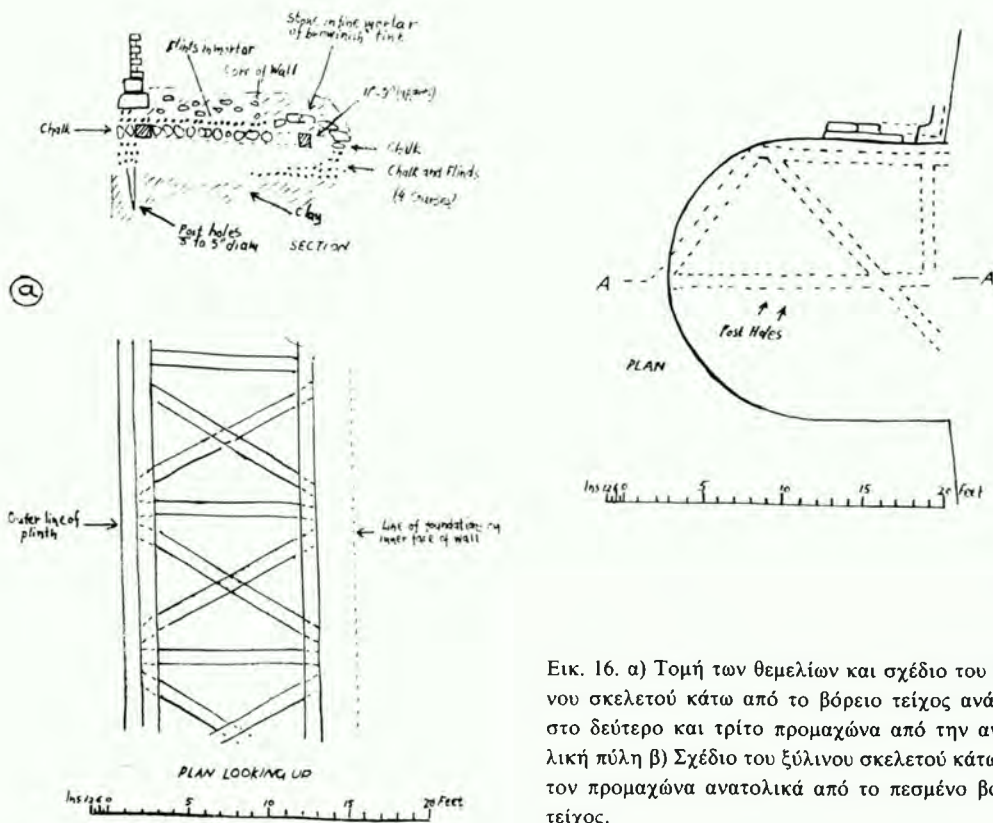
The calibrated age has been obtained by comparison with the latest european tree-ring curve (Stuiver M. and Pearson G., 1986 «High-Precision Calibration of the Radiocarbon Time Scale, AD 1950-500 BC», Radiocarbon 28, 2B, σ. 805-838) 16 July 1987.

6. Ι. Σφηκόπουλος, ό.π., σ. 96.

7. R.P. Wilcox, Timber and Iron Reinforcement in Early Buildings, 1981, σ. 21. S. Lloyd-J. Mellaart. Beycesultan Excavations, AnatSt V (1955) και VI (1956), σ. 121.

8. R.P. Wilcox, ό.π., σ. 21-23. J.P. Bushe-Fox, Some Notes on Roman Coast Defenses 1. The use of Timber in the Construction of the Fort-walls of Saxon Shore forts, JRS XXII (1932), σ. 62.

9. Τα σχέδια των ε.ι.κ. 16-17 έχουν μεταφερθεί από το άρθρο του J.P. Bushe-Fox, ό.π.

Εικ. 16. α) Τομή των θεμελίων και σχέδιο του ξύλινου σκελετού κάτω από το βόρειο τείχος ανάμεσα στο δεύτερο και τρίτο προμαχώνα από την ανατολική πύλη β) Σχέδιο του ξύλινου σκελετού κάτω από τον προμαχώνα ανατολικά από το πεσμένο βόρειο τείχος.

ποιήθηκε πολύ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και εξακολούθησε να είναι σε χρήση ως τα τέλη του 17ου αι., όπου υπάρχουν και τα τελευταία παραδείγματα.

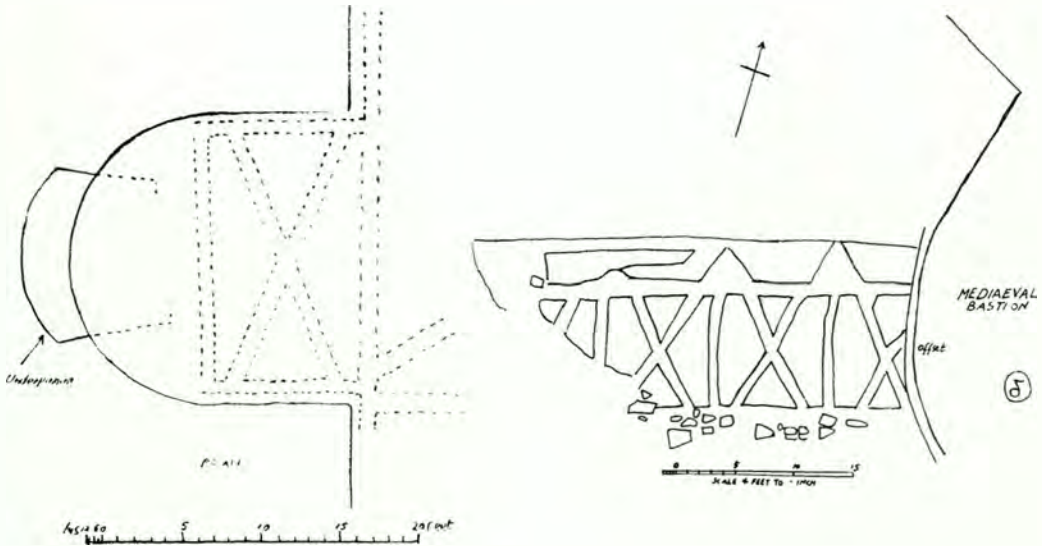
Εφαρμόστηκε σε εκκλησιαστικά κτίρια του 10ου αι. στη Μ. Βρετανία όπως στο Old Minster, στο Winchester και στο York Minster, σε στρατιωτικά κτίρια των μεσαιωνικών χρόνων, που βρίσκονται κυρίως σε ελώδη και επισφαλή εδάφη, καθώς και σε περιπτώσεις κατά τις οποίες μια μεταγενέστερη κατασκευή χτίστηκε πάνω στα θεμέλια μιας προγενέστερης¹⁰. Έχοντας υπόψη αυτή την

τεχνική θεωρούμε ότι είναι πολύ πιθανόν να εφαρμόστηκε και για την κατασκευή της ύψαλης λιθορριπής γύρω από το Μπούρτζι.

Ο Δωρόθεος της Μονεμβασίας στα Χρονικά του γράφει¹¹: «Όμως αυτό το κάστρο όπου βρίσκεται εις το Ανάπλι,

10. R.P. Wilcox, ό.π., σ. 27-32.

11. G. Gerola, ό.π., σ. 368 και σημ. 3. K. Andrews, ό.π., σ. 98. Μ. Λαμπρινίδης, ό.π., σ. 145. Φρούρια της Ναυπλίας, «Ονήσανδρος», Εφημερίς Στρατιωτική, τ. Δ', 1866, σ. 69.

Εικ. 17. α. Σχέδιο και τομή του ξύλου σκελετού κάτω από τον προμαχώνα δυτικά από το πεσμένο βόρειο τείχος, β. Σχέδιο των αυλάκων του ξύλινου σκελετού στη θεμελίωση του νότιου τείχους που έχει παραμορφωθεί εξαιτίας της καθίζησης του εδάφους.

το οποίο ονομάζεται των Τόρων, ήτο πέτρα βουνόπουλο, το οποίον φαίνεται έως την σήμερον έρημον χωρίς κανένα κτίσμα και ήτον ευεργεσία των αρχόντων. Και όταν έλαβαν αυτοί οι Βενετικοί αυτό το Κάστρον του Αναπλιού, έδωκαν τότε αυτονών μεγάλας ευεργεσίας έξω εις τους κάμπους και έλαβαν αυτό το Κάστρον το τρίτον, και αυτοί έκτισαν αυτό και ονόμασαν των Τόρων. Αμή όταν επήρην ο Πρίγκηπος (cioè il Villeharduin) αυτό το Κάστρον του Αναπλιού, δεν είχε άλλον τόπον, μόνον αυτά τα δύο κάστρον πλην η κάτω χώρα του Αναπλιού, όπου φαίνεται την σήμερον κτισμένη γύρωθεν, την έκτισαν οι Βενετσάνοι, με τείχη σιγούρα και στερεά. Έκτισαν δε αυτά τα τείχη από τον καιρό που ήλθεν ο Σουλτάν Μπαγιατζήτ

(anno 1500)...Και εκεί όπου είναι τώρα τα κάτω τείχη, κτισμένα ήσαν όλο πάλοι βαλμένοι και καρφωμένοι, διότι η θάλασσα ανέβαινε έως από κάτω εις αυτά τα τρία κάστρον, εις το Ρωμαϊκό, εις το Φράγγικο και εις των Τόρων...

Τότε ο αφέντης του τόπου, ήγουν ο Βενετσάνος, με τον λαόν ομού του Αναπλιού έκαμε πάσαν οικονομίαν και έκτισαν τριγύρου τα τείχη, καθώς φαίνονται έως την σήμερον.

Και μέσα όπου ήτον η Θάλασσα, έως κάτω εις την ρίζαν των κάστρον των βουνών, έκαμαν πάσαν τέχνην και έβγαλαν τη Θάλασσαν, διότι ήτον ολίγη και έρριψαν χώμα πολύ και εκαταπλάκωσαν τη Θάλασσαν και έκτισαν επάνω σπήτια. Ο αφέντης του τόπου, ο Βενετσάνος, έδωκεν ευεργεσίας και χαρί-

σματα πολλά των χριστιανών όπου ήρχονταν από έξω και εκατοικούσαν μέσα εις το Ανάπλι και έδωκε και ταύτην την χάριν ότι οποίος ήλθε απ' έξω και εκατοίκησεν εις το Ανάπλι και κάμει επτά χρόνους, να λέγεται τζιταδίνος, ήγουν εντόπιος...Και ωσάν ήλθε μέσα εις το κάστρον ο λαός απ' έξω και από μέσα έκτισαν σπήτια εύμορφα —και φαίνονται έως την σήμερα— και εγέμισεν όλος ο τόπος εκκλησίαις και οσπήτια, όπου τα έχου μέσα τα τείχη περιπλεγμένα και έκαμα και παλάτι του αφεντός και φόρον, διότι εις την κάτω χώραν ήσαν ολίγα σπήτια κτισμένα εκεί όπου ήταν ξηρά. Τω δε καιρώ...εις τους ΑΥΟ (=1470) από Χριστού γεννήσεως...τελείως κάτω οσπήτιον κανένα δεν ήτον, ούτε τειχείον ούτε πόρτα. Όταν εκεί ήρχισαν να κτίσουν τα κάτω τειχεία του Αναπλιού ήσαν χρόνοι από Χριστού γεννήσεως ΑΦΒ (=1502)» (Δωροθέου μητροπολίτου Μονεμβασίας, Βιβλίον ιστορικών, Ενετίησιν 1631, σ. 476).

Βλέπουμε λοιπόν ότι, το 1502 που οι Ενετοί άρχισαν να κτίζουν τα κάτω τείχη της πόλης γέμισαν με χώμα το ελώδες έδαφος και καρφώνοντας πασσάλους μέσα στον αμμώδη πυθμένα της θάλασσας επεξέτειναν την πόλη έξω από τα τείχη και μέσα στη θάλασσα¹².

Επίσης, όπως αναφέρει ο Gerola¹³ τον Οκτώβρη του 1470 ξεκίνησε από τη Βενετία για το Μοριά ο Podesta Vittore Pasqualigo, ο οποίος φέρνει μαζί του άφθονα χρήματα, εφόδια σε ξύλο και σε σίδηρο και συνοδεύεται από ικανούς λιθοτόμους, έμπειρους κτίστες τειχών καθώς και ένα μηχανικό του στρατού

τον Antonio Gambello που είχε ειδικευτεί σε κατασκευές που βρίσκονταν σε επαφή με τη θάλασσα.

Στη Napoli di Romania (Ναύπλιο) η προσοχή των Pasqualigo-Gambello συγκεντρώνεται κυρίως στην κατασκευή του τρίτου κάστρου της Ακρόπολης (των Τόρων) και του φρουρίου του βράχου (Μπούρτζι).

Για την ξύλινη λοιπόν κατασκευή που βρέθηκε κάτω από την ύψαλη λιθορριπή μπορούμε να δώσουμε τις παρακάτω ερμηνείες:

1) Δεν είναι απίθανο στο θαλάσσιο χώρο που κατά την πρώτη φάση της τουρκοκρατίας κατασκευάστηκε η λιθορριπή να προϋπήρχε από τα χρόνια της πρώτης ενετοκρατίας ένα ξύλινο φράγμα μέσα στη θάλασσα που να περιέβαλε ίσως μία πλευρά του νησιού προφανώς τη βόρεια, που είναι ρηχή και λασπώδης από τις προσχώσεις του Ινάχου ποταμού, και το οποίο αργότερα να χρησίμευε ως ενίσχυση της θεμελίωσης της ύψαλης λιθορριπής.

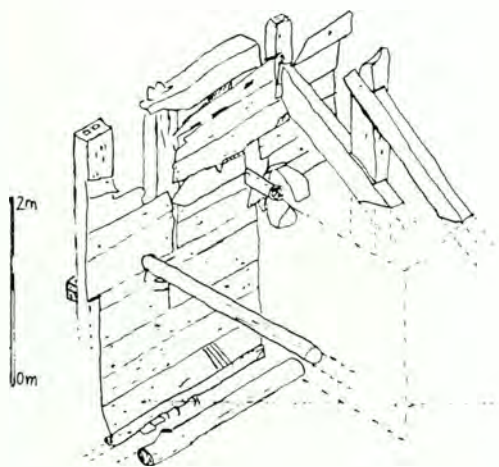
Μια τέτοιου είδους ξύλινη κατασκευή (waterfront)¹⁴ μέσα στο νερό ανασκάφηκε πρόσφατα στο Hull από το East Riding Archaeological Society (ε ι κ 18)¹⁵, της οποίας η δομή και το σχήμα των ξύλων μπορούν να συγκριθούν με

12. K. Andrews, ό.π., σ. 98.

13. G. Gerola, ό.π., σ. 356.

14. M. Taylor, Wood in Archaeology, σ. 38-39.

15. Το σχέδιο της ε ι κ. 18 μεταφέρθηκε από το

Εικ. 18. Μεσαιωνικό ξύλινο υδάτινο μέτωπο
(Waiferfront).

αυτά της ύψαλης ξύλινης κατασκευής στο Μπούρτζι.

2) Πολύ πιθανόν μία ξύλινη γέφυρα να συνέδεε το Μπούρτζι με την απέναντι δυτική ακτή της Ναυπλίας στην περιοχή των Πέντε Αδελφιών, όπου υπήρχε μόλος και η απόσταση του θαλάσσιου διαστήματος μειωνόταν, πάνω στα θεμέλια της οποίας να κατασκευάστηκε αργότερα η λιθορριπή. Το ίδιο αυτό διάστημα σύμφωνα με ενετικές παραδόσεις έκλειναν αλυσίδες οι οποίες εξαρτιώ- νταν από το Μπούρτζι και δένονταν στις απέναντι ακτές.

Μια τέτοια μαρτυρία υπάρχει στο περιοδικό Έσπερος¹⁶, όπου αναφέρεται ότι το μικρό φρούριο του Μπούρτζι συνδεόταν άλλοτε με την ξηρά με μεγάλη γέφυρα, τα θεμέλια της οποίας την εποχή έκδοσης του περιοδικού αυτού, το 1881 δηλαδή, φαινόταν ακόμη στον πυθμένα της θάλασσας.

3) Πιθανότερη όμως από τις δύο παραπάνω ερμηνείες φαίνεται να είναι αυτή της καταβύθισης παλιού ενετικού πλοίου (γαλέρας ή αρσίλι) για την κατασκευή της λιθορριπής επειδή τέτοιου είδους μαρτυρίες αναφέρονται για τα λιμάνια της Candia, των Χανίων, της Γραμβούσας στη βορειοδυτική Κρήτη και του Ρεθύμνου, σύμφωνα με τις οποίες για την κατασκευή μιας λιθορριπής ή για την επιμήκυνσή της χρησιμοποιούσαν παλιά πλοία που αφού τα γέμιζαν με πέτρες τα βύθιζαν¹⁷.

Τέλος, μια πληροφορία που έχουμε από τον Coronelli¹⁸ αναφέρει ότι στο Μπούρτζι είχαν τοποθετηθεί μέσα στη θάλασσα χοντρά ξύλα ανάμεσα στις ξέρες που ήδη αποτελούσαν φυσική προστασία για το φρούριο. Με τον τρόπο αυτό ενισχυόταν η προστασία του φρουρίου από τη θάλασσα και μειώνονταν οι πιθανότητες να καταληφθεί αιφνιδιαστικά.

Για τη χρήση των ξύλων σε λιμενικά έργα της εποχής της ενετοκρατίας αξιοσημείωτο είναι να αναφερθεί η μέθοδος των πασσαλώσεων (palificata, palizzata= πασσάλωμα, περιχαράκωμα) για την εκβάθυνση των λιμανιών, μέθοδος που

βιβλίο της M. Taylor, Wood in Archaeology.

16. Το Ναύπλιον, Περιοδικό «Έσπερος», Λειψία, 1/13 Δεκεμβρίου 1881, αριθ. 15, σ. 226.

17. G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta in Venezia 1905-1932, IV, κεφ. E. Porti, σ. 84-121. Στ. Σπανάκης, Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, Ηράκλειο 1940-76, τ. 3, κεφ. 41, σ. 133.

18. P.M. Coronelli, Morea Negroponte και Adiacenze. Napoli di Romania.

Εικ. 19. Πήλινη τούρκικη πίπα του 18ου αι.

Εικ. 20. Χάλκινο ενετικό νόμισμα.

συνήθως εφαρμοζόταν για την εκβάθυνση των διωρύγων της Βενετίας¹⁹.

Ευρήματα από τις εκσκαφές του Ε.Ο.Τ.

Από τις εκσκαφές που διενεργήθηκαν από τον Ε.Ο.Τ. για την κατασκευή του σύγχρονου ίσαλου κρηπιδότοιχου στη βόρεια πλευρά του Μπούρτζι σε θαλάσσιο χώρο, ανάμεσα στη λιθορριπή και την ακτή του νησιού περισυλλέχθηκαν πολλά αντικείμενα.

Χαρακτηριστικά μόνο αναφέρονται: α) πήλινες πίπες που χρονολογούνται ανάμεσα στο 17ο και 18ο αι.²⁰ (ε ι κ. 19), β) χάλκινα νομίσματα οξειδωμένα, σε ένα μπορούμε να διακρίνουμε τη μορφή φτερωτού λεονταριού και την επιγραφή *S. MARCUS* (ε ι κ. 20) της Δεύτερης Ενετοκρατίας, γ) χάλκινα καρφιά, τετράγωνης διατομής μερικά από τα οποία σώζουν ξύλο, δ) χάλκινες

εφηλίδες, ε) άλλα μεταλλικά αντικείμενα που δεν έχουν προσδιοριστεί, στ) πολλά εφυαλωμένα όστρακα ανοιχτών αγγείων και ακέραια αγγεία, πολλά από τα οποία χρονολογούνται στους αιώνες της τουρκοκρατίας²¹.

Τελειώνοντας θα ευχόμουν τη συνέχιση της υποβρύχιας αυτής έρευνας της οποίας το μεγαλύτερο ενδιαφέρον έγκειται στο γεγονός ότι είναι πρώτη φορά που έχουμε στοιχεία για τον τρόπο κατασκευής λιμενικών έργων στον ελλαδικό χώρο κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους.

19. G. Gerola, ό.π. Σ. Σπανάκης, ό.π., τ. 1, κεφ. 26, σ. 177.

20. R. C.W. Robinson, Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora, *Hesperia* 54 (1985), σ. 149-203.

21. A. Frantz, Turkish Pottery from the Agora, *Hesperia* 11 (1942), σ. 1-28. Kovács Cyöngyi, *Türk Kerámia*, Szolnokon 1984.

In December 1985 and January 1986 the Department of Underwater Antiquities of Greece undertook a major underwater survey of the islet of Bourtzi.

The project was financed by the Greek Tourist Organization, which in considering the idea of converting the medieval castle into a restaurant, for which purpose a barrier would have to be erected around the islet to protect in against rough seas.

As it turned out, a similar form of protection had already been employed in earlier times. In Kevin Andrew's book, *The Castles of the Morea*, the Grimani plans show that during the 16th and 17th centuries the Turks had surrounded the islet with a «porporella», or underwater barrier made of stones, in order to prevent the approach of large ships. The shape, extent and condition of the various parts of the medieval structure were established, detailed maps were drawn and photographic records were made.

A test trench was dug near the base of the best-preserved part of the porporella which revealed the extensive presence of

timber in the vicinity. These timbers were dated by the Dimokritos laboratory to the years 1430 to 1470 AD. The use of timber as a solid raft on which to erect a building was a common practice employed in a number of Roman forts on the coast of Saxon Britain. There are also several examples of timber being used in the foundations of 12th to 17th century buildings. In Nafplio at the beginning of the 16th century the Venetians filled in the marshy land and by driving piles into the muddy bottom of the sea extended the foundations of the city out into the water.

There are several possible explanations for the origin of the wooden structure. It may be the remains of the medieval waterfront or a wooden bridge, but the most probable explanation seems to be that the structure belongs to the remains of a sunken vessel that was used for the construction of the porporella.

A number of artifacts, such as clay tobacco pipes, copper nails, coins, etc., were found in the trench already excavated by the Greek Tourist Organization Underwater project.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΣΧΕΔΙΑ

Εικ. 2-3: Φωτογράφιση Π. Βεζιρτζής - Α. Παπαθανασοπούλου.

Εικ. 1, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 13: Σχέδια Π. Αμπαζόπουλος.

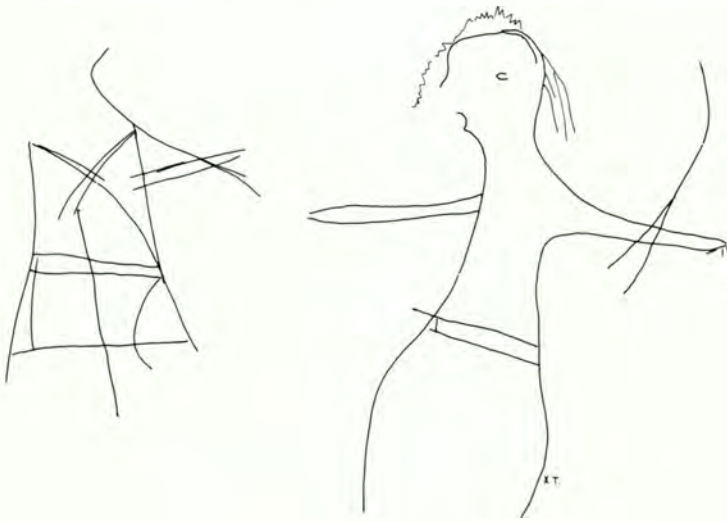
Εικ. 8, 9, 10: Υποβρύχια φωτογράφιση Φλ. Χανιώτης.

Εικ. 14, 15, 19, 20: Φωτογράφιση Π. Βεζιρτζής.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΕΓΧΑΡΑΚΤΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΠΛΟΙΩΝ ΣΕ ΘΗΡΑΪΚΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

Εικ. 1. Ξεστή 4. Παιδικά χαράγματα ανθρωπίνων μορφών σε θραύσμα τοιχογραφίας.

Οι γνώσεις μας για τη ναυπηγία της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού πλουτίστηκαν ανέλπιστα με την παράσταση της μικρογραφικής ζωφόρου από τη Δυτική Οικία του Ακρωτηρίου Θήρας¹. Σ' αυτή παριστάνονται είκοσι τρία μεγάλα και μικρά πλοία αλλά και λέμβοι που ανήκουν σε μια ποικιλία τύπων².

Στις παραστάσεις αυτές προστίθενται τώρα δύο ακόμα εγχάρακτες απεικονίσεις πλοίου, οι οποίες εντοπίστηκαν σε θραύσματα της τοιχογραφίας με την πομπή των δωροφόρων ανδρών από την Ξεστή 4³.

Ευχαριστώ θερμά το διευθυντή της ανασκαφής Ακρωτηρίου καθηγητή Χρήστο Ντούμα για την άδεια δημοσίευσης του υλικού.

I. S. Marinatos, *Excavations at Thera VI*, 1973, νότια μικρογραφική ζωφόρος με την «πομπή του στόλου», σ. 42-57, πίν. 91a-b, 92, 94, 98-100, 102c, 103a-b, 104-105, 107-108, 112, Atlas, πίν. 9, βόρεια μικρογραφική ζωφόρος με τη σκηνή «ναυμαχίας», σ. 40-41, πίν. 42a, 93, 96a, 97, 111a, Atlas, πίν. 7. Σ. Μαρινάτος, *Ανδρών ηρώων θεϊός στόλος*, AAA VI (1973), σ. 289-292. S. Marinatos, *Das Schiffsfresco von Akrotiri, Thera*, στο D. Gray, *Seewesen*, Arch. Hom. 16 (1974), σ. 140-151. Χρ. Τελεβάντου, *Ακρωτήρι Θήρας: Οι τοιχογραφίες της Δυτικής Οικίας*, Α. 2, Γ. 3 β I(7) (αδημ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών), όπου εκτενής βιβλιογραφία για τη θη-

Πλοίο 1 (εικ. 1)

Έχει μήκος: 0,27 μ. Το σκαρί έχει το συνηθισμένο για τη Μέση Εποχή του Χαλκού καμπύλο σχήμα⁴. Δεξιά παριστάνεται η πλώρα, η οποία αποδίδεται λίγο πιο ψηλά από την πρύμνη⁵. Το διπλό περίγραμμα στο πάνω μέρος προφανώς δηλώνει την κουπαστή, η οποία στα πλοία της μικρογραφίας έχει μαύρο ή ωχρό χρώμα. Το κάτω περίγραμμα έχει γίνει δύο φορές με διακοπτόμενες γραμμές.

Στο κέντρο περίπου του πλοίου υπάρχουν δύο παράλληλες κατακόρυφες χαραξίες, που ενώνονται με άλλες οριζόντιες (πέντε). Δεξιότερα υπάρχει ακόμα ένα τέτοιο κατασκεύασμα. Ίσως πρόκειται για διπλή προσπάθεια να σχεδιαστεί ο ιστός του πλοίου, ο οποίος στα πλοία της μικρογραφίας συνήθως έχει σε όλο του το μήκος οριζόντιες ή λοξές παράλληλες γραμμές (εικ. 2). Όμως δεν αποκλείεται να πρόκειται για κάποια άλλη κατασκευή, ανάλογη με το ικρίο των μικρών πλοίων που παριστάνονται στη σκηνή της «ναυμαχίας» στο βόρειο τμήμα της μικρογραφίας⁶. Στην περίπτωση αυτή η γραμμή αριθ. 1 θα πρέπει να δηλώνει τον ιστό του πλοίου, ενώ οι γραμμές αριθ. 2 και 3 τα σχοινιά της αρματωσιάς, ίσως εκείνα τα οποία θα χρησιμοποιούν για την εξισορρόπηση του πανιού και τη διευθέτηση της πάνω κεραίας του. Οι λοξές γραμμές αριθ. 4 και 5 ίσως δηλώνουν κοντάρια, καθώς έχουν την ίδια φορά με τα κοντάρια των πλοίων της σκηνής της «ναυμαχίας», ενώ δεν αποκλείεται με τη γραμμή αριθ. 6 να αποδίδεται ακόμα ένα κοντάρι.

Αριστερά, πίσω από την πρύμνη, σε ευθεία με το κάτω περίγραμμα του πλοίου, υπάρχει οριζόντια γραμμή, η οποία προφανώς ορίζει την επιφάνεια της θάλασσας.

Το πλοίο αυτό είναι ανάλογο των πλοίων του τύπου Β, όπως τον διακρί-

ραϊκή μικρογραφία. L. Morgan Brown, *The Ship Procession in the Miniature Fresco, Thera and the Aegean World*, 1, 1978, σ. 638-640 (στο εξής TAW). L. Morgan, *The Miniature Wall-painting of Thera: A Study in Aegean Culture and Iconography*, CCS 1978, σ. 121 κ.ε.

Γενικά για τη ναυπηγία στο Αιγαίο L. Casson, *Ships and Seamanship in Ancient World*, Princeton University World Press, 1972, όπου εκτενής βιβλιογραφία μέχρι το 1971. Επίσης εκτενής βιβλιογραφία D. Gray, *ό.π.*

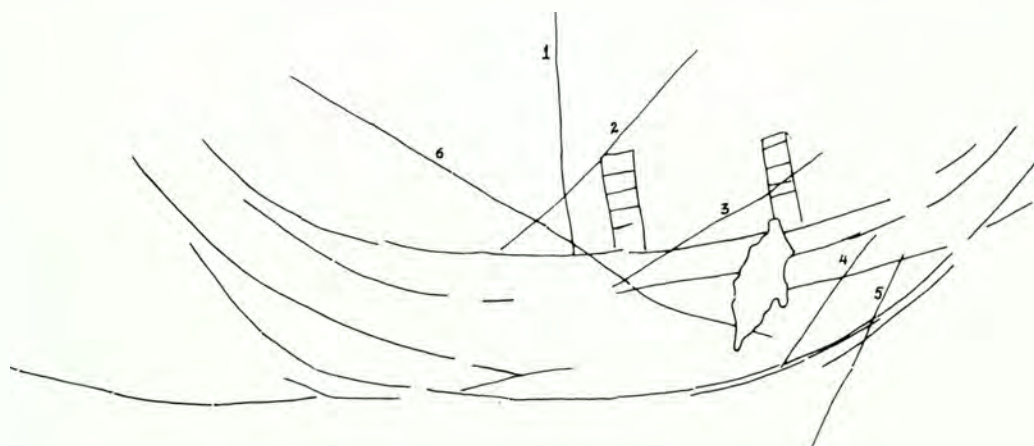
2. Χρ. Τελεβάντου, *ό.π.*

3. Τα κομμάτια της τοιχογραφίας της πομπής βρέθηκαν το 1974 στην περιοχή νότια της Ξεστής 4 και προφανώς προέρχονται από το κλιμακοστάσιο του κτιρίου. Η αποκατάστασή της είναι ακόμα αδύνατη, γιατί το κτίριο είναι στο μεγαλύτερο μέρος του ακόμα άσκαφτο. Παρατηρείται ότι σε όλα τα κομμάτια υπάρχει πληθώρα παιδικών χαραγμάτων, ακόμα και πάνω στη ζωγραφική, φαινόμενο μοναδικό στο Ακρωτήρι, που δείχνει την ελεύθερη διακίνηση των παιδιών στο κτίριο αυτό.

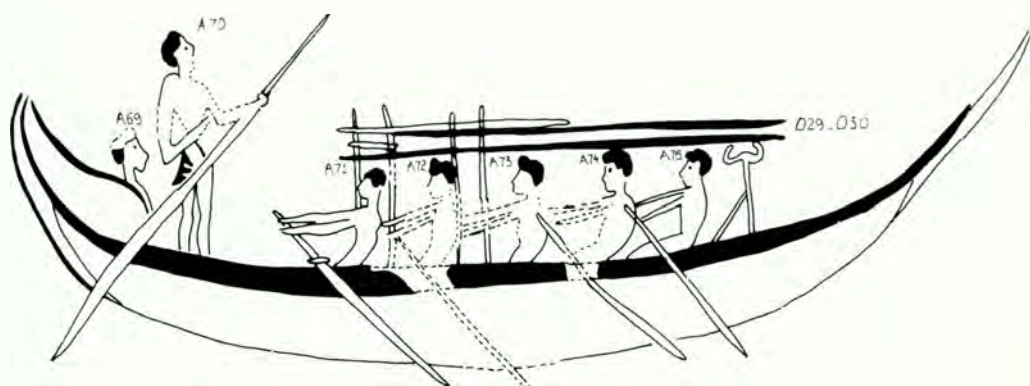
4. L. Casson, *ό.π.*, σ. 32-33, εικ. 34-36. Χρ. Τελεβάντου, *ό.π.*

5. Για το θέμα του προσδιορισμού της πλώρας και της πρύμνης των προϊστορικών πλοίων βλ. εκτενή βιβλιογραφία L. Casson, *ό.π.*, σ. 41.

6. Βλ. Χρ. Τελεβάντου, *ό.π.*, Γ. 3 β I (7), όπου διακρίνονται πέντε τύποι πλοίων και βαρκών. Ο τύπος β συμπεριλαμβάνει δέκα πλοία, που εικονίζονται ένα (Π10) στη νότια ζωφόρο με την «πομπή του στόλου» και τα υπόλοιπα στη βόρεια ζωφόρο με την πολεμική διένεξη.

Εικ. 2. Ξεστή 4. Το εγχάρακτο πλοίο 1 σε θραύσμα τοιχογραφίας.

Εικ. 3. Δυτική οικία. Το πλοίο από τη νότια μικρογραφική ζωφόρο.

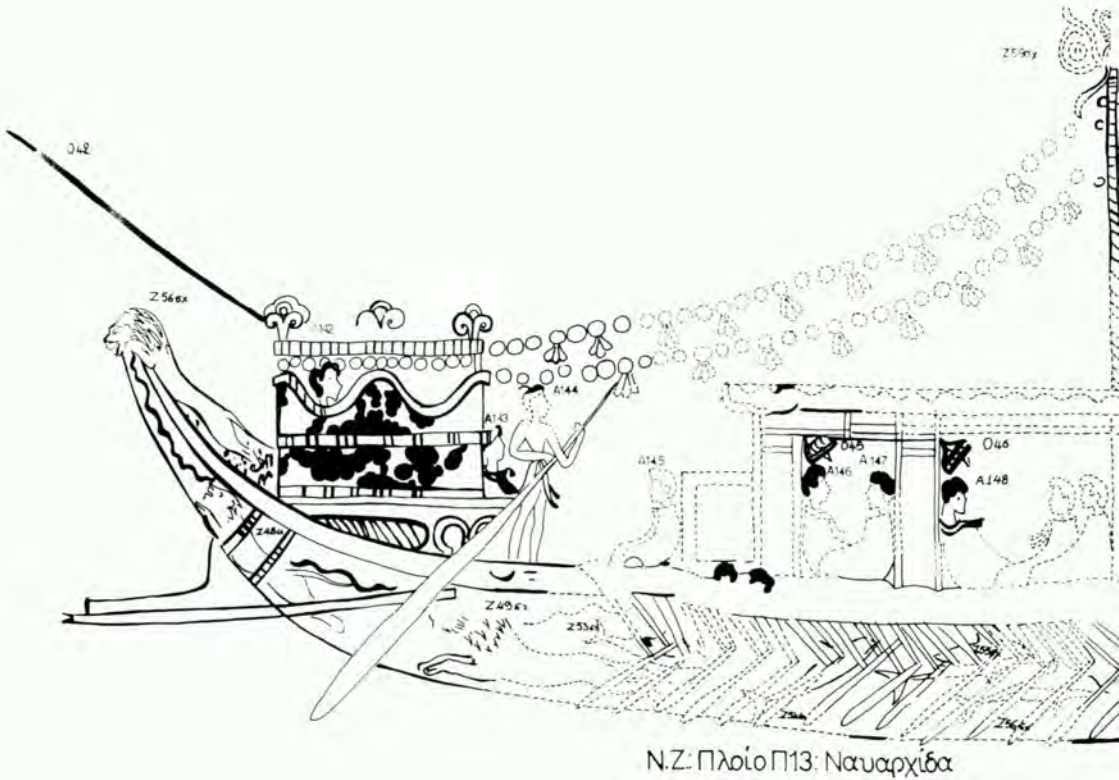
ναμε στην εικονογραφική ανάλυση των πλοίων της μικρογραφίας⁷ (εικ. 3). Πρόκειται για πλοία εμπορικά ή πολεμικά με πλήρωμα που αποτελείται από τον καπετάνιο, έναν πηδαλιούχο και δέκα κωπηλάτες σε διπλή σειρά.

μ.), που προέρχεται από το άσπρο έδαφος της τοιχογραφίας της πομπής από την Ξεστή 4, εντοπίστηκε η παράσταση δεύτερου εγχάρακτου πλοίου. Από το πλοίο αυτό σώζεται μόνο τμήμα της αρματωσιάς του πλοίου, που δείχνει ότι

Πλοίο 2 (εικ. 4)

Σε τοιχογράφημα (ύψ. 0,19, πλ. 0,078

7. Ό.π., πλοία Π1, Π3-6, Π8-Π9.

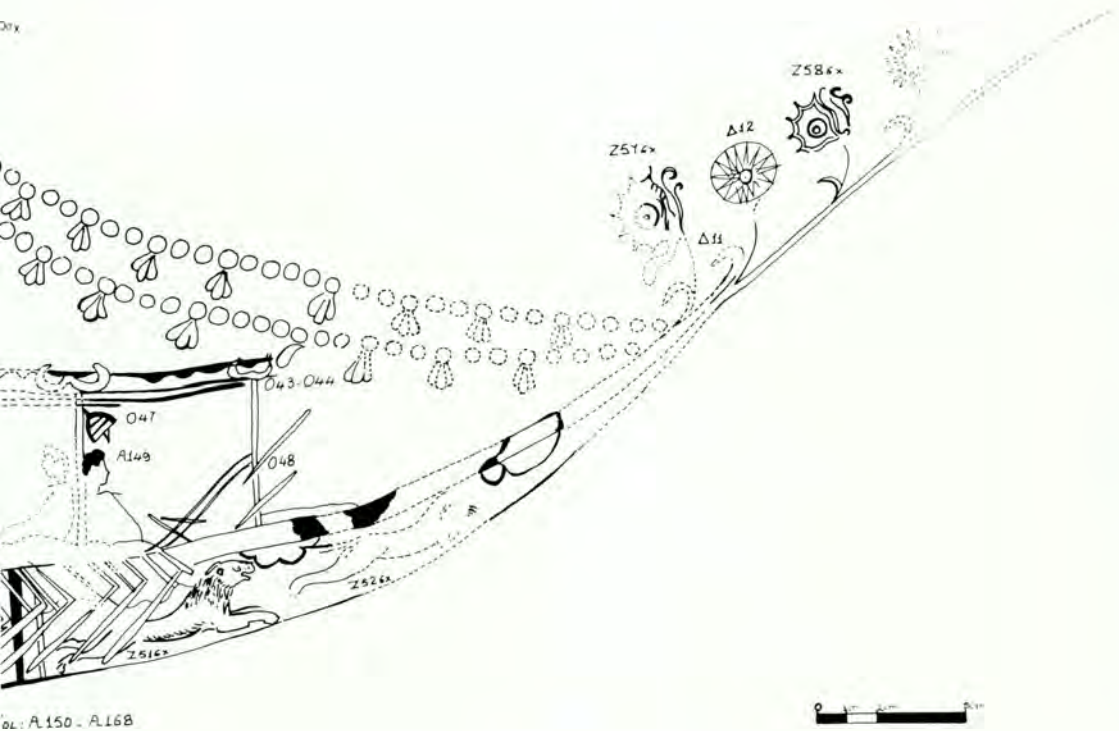
Εικ. 4. Ξέστη 4. Το εγγάρκτο πλοίο 2 σε θραύσμα τοιχογραφίας.

ήταν ανάλογο με την «Πελειάδα» της μικρογραφίας, το μοναδικό πλοίο που εικονίζεται να ιστιοφορεί⁸.

Σώζεται μεγάλο μέρος του ιστού, ο οποίος έχει λοξή την πάνω απόληξη. Δύο οριζόντιες παράλληλες γραμμές που διασταυρώνουν τον ιστό αποτελούν το πάνω και το κάτω όριο μεγάλου ορθογώνιου πανιού, από το οποίο σώζεται το κεντρικό και αριστερό τμήμα. Εδώ, όπως και στην «Πελειάδα» (εικ. 5) το πανί έχει μεγαλύτερο μήκος παρά ύψος. Στο πλοίο 2 η αναλογία αυτή είναι ακόμα

μεγαλύτερη, δηλαδή το πανί είναι πιο στενό, αν και η αρματωσιά δείχνει ότι θα είχε περίπου το ίδιο μέγεθος με την «Πελειάδα». Χάρin καλλιτεχνικής αδείας το πανί αποδίδεται μετωπικά ως προς

8. S. Marinatos, Excavations at Thera VI, σ. 52, πίν. 92, 103a, 104, 112, Atlas, πίν. 9. L. Morgan Brown, TAW, ό.π., σ. 630, εικ. 3. L. Morgan, CCS, ό.π., σ. 124-126, εικ. 70-71. Χρ. Τελεβάντου, ό.π., τύπος Δ, «Πελειάς»: Π15, ένθετα σχέδια.

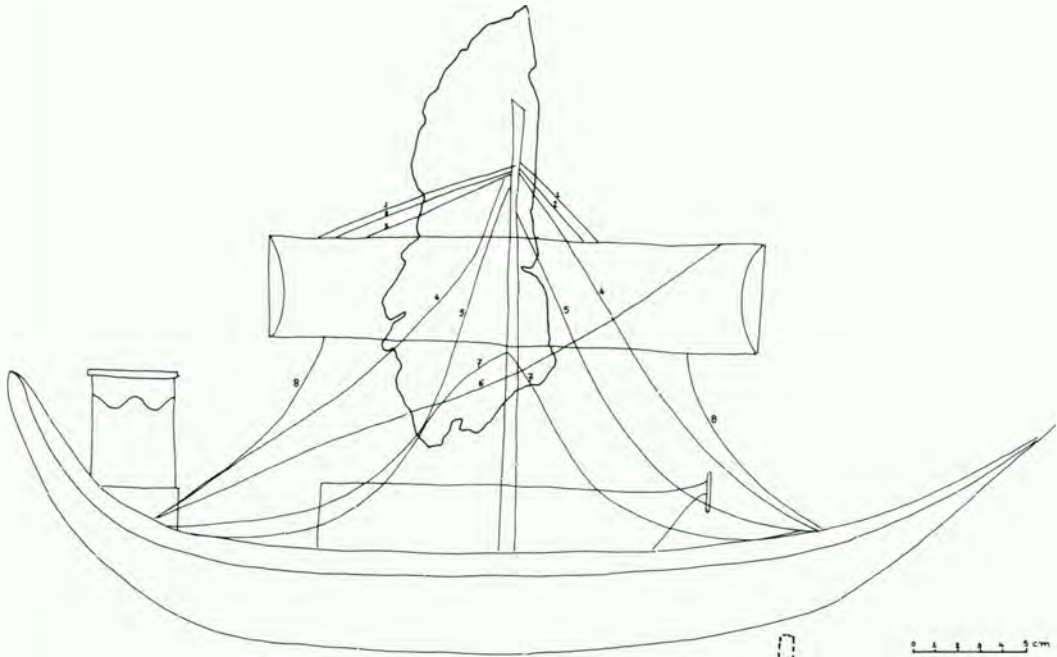

το θεατή, ένας τρόπος γνωστός από παραστάσεις πλοίων σε μινωικές σφραγίδες⁹. Στο πλοίο 2 δεν δηλώνονται η πάνω και η κάτω κεραία, όπου το πανί θα ήταν στερεωμένο.

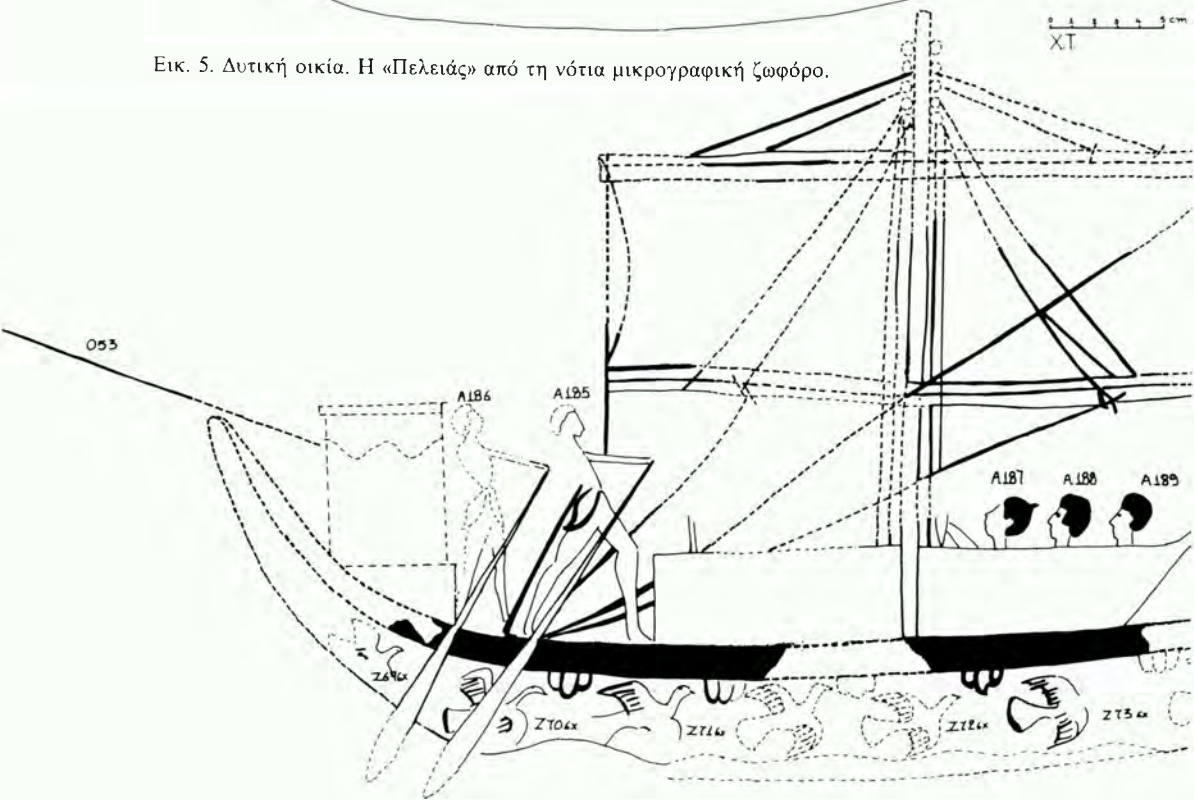
Λίγο πιο κάτω από την κορυφή του ιστού ξεκινά, δεξιά και αριστερά, ομάδα από δύο και τρεις λοξές γραμμές (αριθ. 1, 2, 3) αντίστοιχα, οι οποίες δηλώνουν τα σχοινιά για το ανέβασμα και το κατέβασμα της πάνω κεραίας του πανιού. Από το ίδιο σημείο και λίγο πιο κάτω ξεκινά επίσης δεξιά και αριστερά του

ιστού ζεύγος λοξών γραμμών (αριθ. 4, 5), οι οποίες δηλώνουν σχοινιά που θα ήταν προφανώς στερεωμένα στο κατάστρωμα του πλοίου, μάλλον στην πρόρα και στην πρύμνη αντίστοιχα. Τα σχοινιά αυτά δεν έχουν σχέση με την κάτω κεραία του πανιού και προφανώς

9. PM IV, 828, εικ. 807. CMS VIII, αριθ. 106. L. Casson, ό.π., σ. 233-235. S. Marinatos, Excavations at Thera VI, σ. 51-52.

Εικ. 5. Δυτική οικία. Η «Πελειάς» από τη νότια μικρογραφική ζωφόρο.

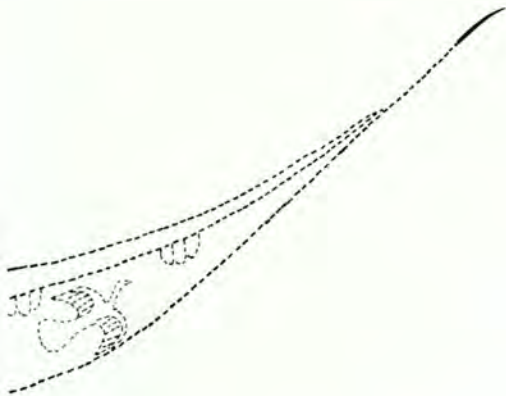

Εικ. 6. Δυτική οικία. Η «Ναυαρχίδα» από τη νότια μικρογραφική ζωφόρο.

αποτελούν τη συνέχεια των σχοινιών (γραμμές αριθ. 1, 2, 3) της πάνω κεραίας. Δηλαδή αντιστοιχούν στα σχοινιά τα οποία στην «Πελειάδα» εικονίζονται παράλληλα με τον ιστό. Η λοξή γραμμή αριθ. 6, η οποία διασταυρώνεται με τον ιστό, μάλλον θα ξεκινούσε από την πρύμνη και, συνεχίζοντας προς τα πάνω, προφανώς θα κατέληγε στο δεξιό τμήμα της πάνω κεραίας, με αποτέλεσμα να διασταυρώνεται και με το πανί. Δηλώνει το σχοινί που διευθετούσε την πάνω κεραία του πανιού και το οποίο παριστάνεται και στην «Πελειάδα».

Από τον ιστό, ακριβώς στο σημείο που ενώνεται με το κάτω όριο του πανιού, ξεκινούν δύο λοξές γραμμές (αριθ. 7), οι οποίες θα κατέληγαν στο κατάστρωμα του πλοίου. Προφανώς δηλώνουν τα σχοινιά που χρησιμοποιούνταν για την εξισορρόπηση και τη διευθέτηση του πανιού. Στην «Πελειάδα» υπάρχουν

δύο τέτοια σχοινιά, τα οποία φαίνονται να είναι στερεωμένα στο ίδιο σημείο της πρύμνης. Αντίθετα, στο πλοίο 2 θα πρέπει να ήταν στερεωμένα δεξιά και αριστερά του ιστού. Πιθανότατα για καλύτερη σταθερότητα θα υπήρχαν άλλα δύο σχοινιά δεξιά και αριστερά των εικονιζομένων. Τα σχοινιά αυτά απαντούν και σε ορισμένες παραστάσεις πλοίων σε μινωικές σφραγιδες¹⁰. Το πολύ στενόμακρο πανί, ο διαφορετικός αριθμός των σχοινιών για το ανέβασμα και το κατέβασμα της πάνω κεραίας (αριθ. 1, 2, 3), καθώς και η ασυμμετρία που παρατηρείται στη φορά των σχοινιών της αριστερής και δεξιάς πλευράς (ως προς τον ιστό), προφανώς οφείλονται σε αδεξιότητα του ατόμου που το χάραξε, που δεν αποκλείεται να ήταν κάποιο παιδί ή έφηβος. Η πιθανότητα να πρόκειται για παιδικά χαράγματα ενισχύεται και από το γεγονός ότι αυτά συνυπάρχουν με μια πληθώρα άλλων χαραγμάτων, τα οποία είναι φανερό ότι πρόκειται για έργο παιδιών, όπως εκείνα που εικονίζουν ανθρώπινες μορφές (εικ. 6). Επιπλέον, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τα χαράγματα των πλοίων, όπως άλλωστε και τα άλλα χαράγματα, βρίσκονται σε θέσεις που δεν έχουν καμιά σχέση με την παράσταση. Μάλιστα το πλοίο αριθ. 1 βρίσκεται σε λοξή τοποθέτηση στο άσπρο βάθος της παράστασης, πίσω από μια ανδρική μορφή στο ύψος του ζώματος.

10. PM IV, ό.π.

Οι νέες αυτές εγγάρακτες απεικονίσεις πλοίων δείχνουν ότι το παιδί ή τα παιδιά που τις έκαναν ήταν εξοικειωμένα τόσο με την εικόνα, όσο και με τα ίδια τα πλοία. Αυτό είναι πολύ φυσικό για τα παιδιά κάθε παράλιας πόλης, και φυσικά και για τα παιδιά του Ακρωτηρίου, όπου μάλιστα υπήρχε και ένα λιμάνι με μεγάλη κίνηση, όπως φανερώνει η μικρογραφία της Δυτικής Οικίας. Επίσης, οι εικονογραφικές αναλογίες των απεικονίσεων αυτών με εκείνες της μικρογραφίας φανερώνουν ότι τα παιδιά αυτά πιθανότατα θα είχαν υπόψη τους τη μικρογραφία. Όμως δεν αποκλείεται

οι αναλογίες αυτές να οφείλονται σε μια ευρεία χρήση παρόμοιων θεμάτων στη θηραϊκή ζωγραφική, πράγμα που σημαίνει ότι μάλλον θα πρέπει να αναμένονται απεικονίσεις πλοίων και σε άλλες θηραϊκές τοιχογραφίες.

Πέρα από τα παραπάνω, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε στα παιδιά ή στους εφήβους, που σχεδίασαν τα δύο πλοία της Ξεστής 4, ότι είχαν ευχέρεια στο σχέδιο, πράγμα που τους επέτρεπε να ανταλούν με σχετική ευκολία θέματα από τη ζωγραφική των μεγάλων, φυσικά σε γενικές γραμμές.

INCISED REPRESENTATIONS OF SHIPS ON THERAN WALL-PAINTING

CHRISTINA TELEVANTOU

Our knowledge of shipbuilding in the Middle and Late Bronze Ages was unexpectedly enriched by the representations of 23 ships or boats in the miniature frieze from the West House at Akrotiri on Thera. To these must now be added two representations of ships (figs 1, 4) that had been incised on fragments of the fresco with the procession male figures from Xesti 4.

These new depictions are the work of children or youths, as some other incisions on the same fresco show (fig. 6), and make it clear that their authors were

familiar both with the picture and with the ships themselves. From the iconographic similarities between these depictions and those in the miniature frieze (figs 2, 3, 5) it is also clear that these children most probably had in mind the miniature frieze or some other frescos with similar subjects. Finally, it must be acknowledged that the children or adolescents who drew the two Xesti 4 ships were clever at drawing, and were thus able with relative ease to borrow subjects from the painting of the adults, in a general way, of course.

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΕΙ ΚΡΥΜΜΕΝΟΥΣ ΘΗΣΑΥΡΟΥΣ*

Λ. ΑΧΕΙΛΑΡΑ

Εικ. 1-2. Χρυσό περιδέραιο. Μπροστινή και πίσω όψη.

Ο αιγαιακός χώρος, λόγω της καίριας γεωγραφικής θέσης του ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία, αποτέλεσε από τα προϊστορικά χρόνια το επίκεντρο μεγάλης ανάπτυξης εκτεταμένου εμπορικού δικτύου, που επέφερε ριζική αναδιάρθρωση στην οικονομική, την πολιτική και την πολιτιστική ζωή.

Οι εμπορικές συναλλαγές, η εκπολιτιστική επαφή και η επικοινωνία μεταξύ των λαών που γίνονταν στο Αιγαίο Πέλαγος κάθε τόσο αποδεικνύεται από

τα αναρίθμητα, αρχαία και νεότερα, ναυάγια που εντοπίζονται κοντά στην

* Ευχαριστώ την Προϊσταμένη της Κ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αγλαΐα Αρχοντίδου-Αργύρη για την άδεια δημοσίευσης. Τον φιλόλογο καθηγητή Ευάγγελο Διακάτου ευχαριστώ για τις ποικίλες υποδείξεις του. Η φωτογραφία του περιδεραίου είναι του Γιάννη Πατρικιάνου. Η σχεδίαση του χάρτη έγινε από τη σχεδιάστρια Δέσποινα Βάρρου και του περιδεραίου από τη σχεδιάστρια Ελένη Μακρέλλη.

πολύμορφη ακτογραφία των νησιών και των παραλίων του Αιγαίου Πελάγους, καθώς επίσης και από τα αντικείμενα, κυρίως μεγάλοι μεταφορικοί αμφορείς, που συχνά έρχονται στο φως με τα δίχτυα των ψαράδων.

Με τον τρόπο αυτό, κυριολεκτικά αναδύθηκε από τα βάθη του Αιγαίου Πελάγους το χρυσό περιδέραιο, που πρόκειται να πραγματευθούμε (ε ι κ. 1-2). Παραδόθηκε στο Μουσείο της Μυτιλήνης από το πλήρωμα της ψαράδικης ανεμότρατας «Άγιος Ιωάννης»¹. Οι ψαράδες που μας παρέδωσαν το περιδέραιο δεν μπόρεσαν να εντοπίσουν ακριβώς το σημείο από όπου το ανέσυραν, γιατί τραβούσαν τα δίχτυα σε μεγάλη έκταση ανάμεσα στη Λέσβο, τη Χίο και το ακρωτήριο Καρά Μπουρνού (ακρωτήριο της Μικράς Ασίας) και από μεγάλο βάθος (250 πόδια) (ε ι κ. 3).

Το περιδέραιο πήρε τον αριθμό ευρετηρίου Μουσείου Μυτιλήνης 7291. Το βάρος του πριν από τον καθαρισμό ήταν 110,7 γρ., μετά τον καθαρισμό² είναι 98,978 γρ. Το συνολικό του μήκος είναι 0,36 μ. Με τον καθαρισμό του αντικείμενου αποκαλύφθηκε ακόμα ένας από τους κόκκινους ημιπολύτιμους λίθους, που υπάρχουν στο σημείο ένωσης των θηκών.

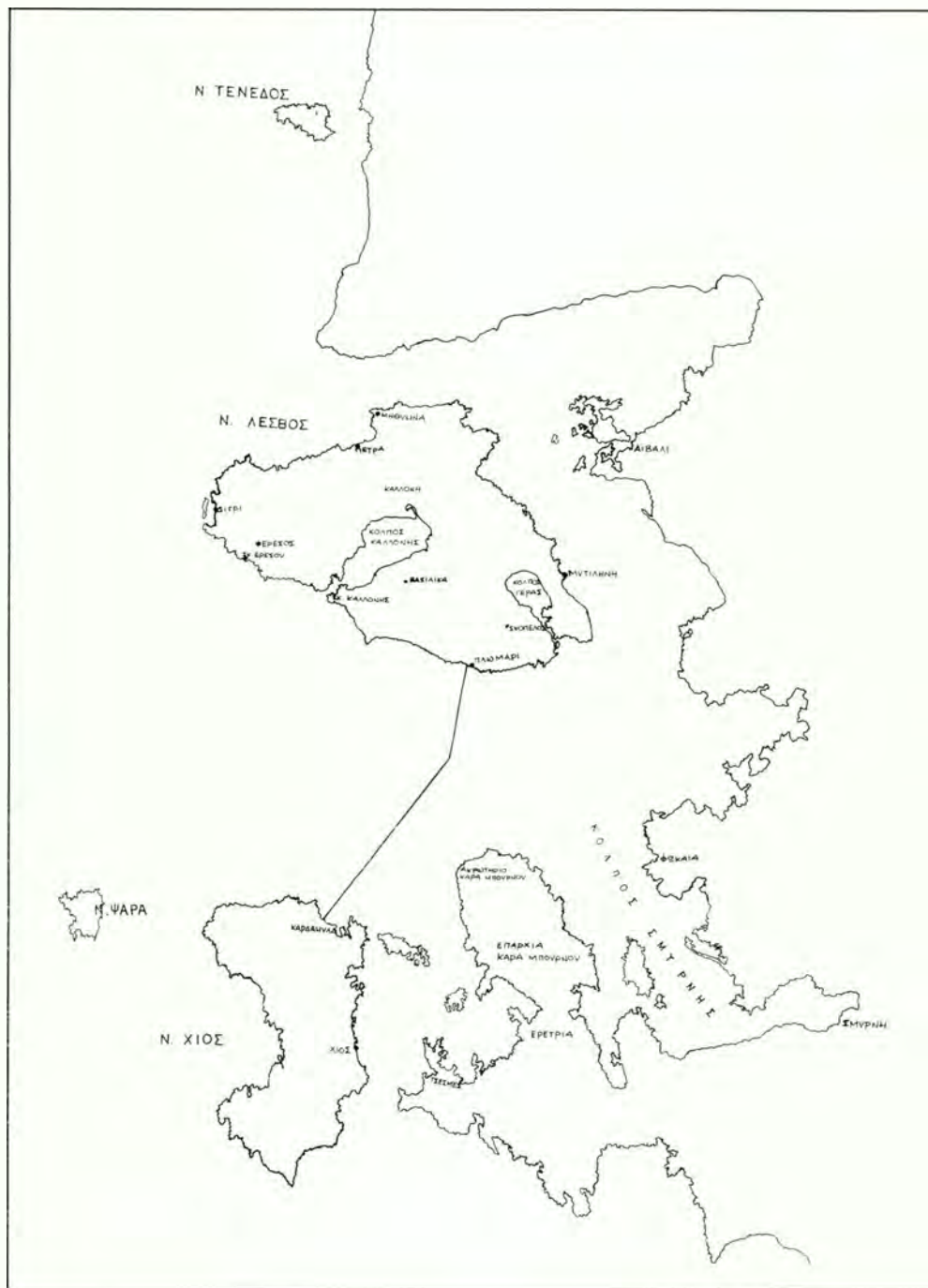
Το περιδέραιο ήταν σκεπασμένο από άλατα και μικροοργανισμούς που έκρυσαν τις λεπτομέρειες της όλης σύνθεσης. Επεμβάσεις με οξύ αντικείμενο θα πρέπει να έγιναν από τους ψαράδες, μια που ακόμα και σήμερα βλέπει κανείς τα ίχνη στο χρυσό.

Το περιδέραιο (ε ι κ. 4) αποτελείται

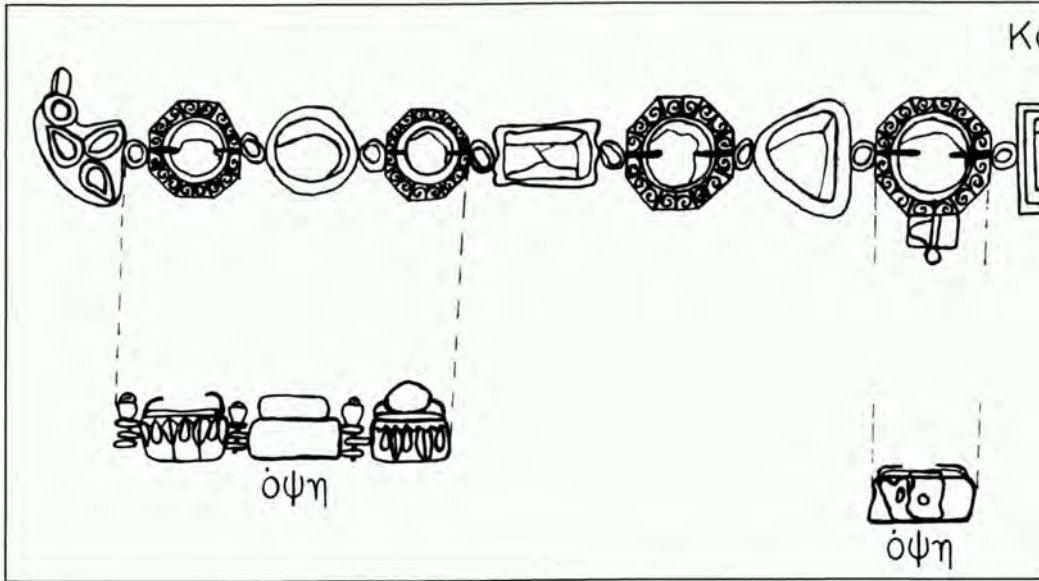
από δεκαπέντε θήκες για την τοποθέτηση και στερέωση πολύτιμων ή ημιπολύτιμων λίθων, από τους οποίους σώζονται στη θέση τους μόνο δύο: ένα μαργαριτάρι και ένα σμαράγδι. Οι θήκες αυτές είναι δύο ειδών και εναλλάσσονται: α) Οκτώ θήκες στεφάνες, οκταγωνικές, πιο στενές στο κάτω μέρος, με έξι απιόσχημα ανοίγματα και στο ενδιάμεσό τους συμπαγές φυλλωτό κόσμημα. Στο πάνω μέρος, γύρω από το κυκλικό άνοιγμα, υπάρχει υπερυψωμένος δακτύλιος και γύρω του οκτάπλευρο πλαίσιο διάτρητο με κόσμημα διπλών ελίκων. Στις στεφάνες αυτές οι πολύτιμες πέτρες στερεώνονται στο πάνω μέρος με δύο χρυσά σύρματα, που επέτρεπαν στους λίθους να γυρίζουν. Στη θέση του σώζεται ένα ωσειδές μαργαριτάρι. Το μέγεθος των θηκών αυτών αυξάνει από τις άκρες προς το κέντρο. β) Εφτά θήκες (δύο ωσειδείς, τέσσερις ορθογώνιες και μία τριγωνική με καμπύλες τις δύο πλευρές της) εναλλάσσονται με τις προηγούμενες. Αποτελούνται από ελάσματα χρυσού που σχηματίζουν ένα κουτί. Στην εξωτερική πλευρά της τριγωνικής και των ορθογώνιων θηκών υπάρχουν

1. Η Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων προέβη σε όλες τις διαδικασίες ώστε, να αμειφθούν οι ψαράδες που παρέδωσαν το περιδέραιο με το ποσό του 1.000.000 δρχ.

2. Ο καθαρισμός και η συντήρηση του αντικείμενου έγινε από τον Δ. Ραβανίδη, χημικό στο Γενικό Χημείο του Κράτους, παράρτημα Μυτιλήνης, τον οποίο ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή.

Εικ. 3. Χάρτης Λέσβου, Χίου και μικρασιατικών ακτών.

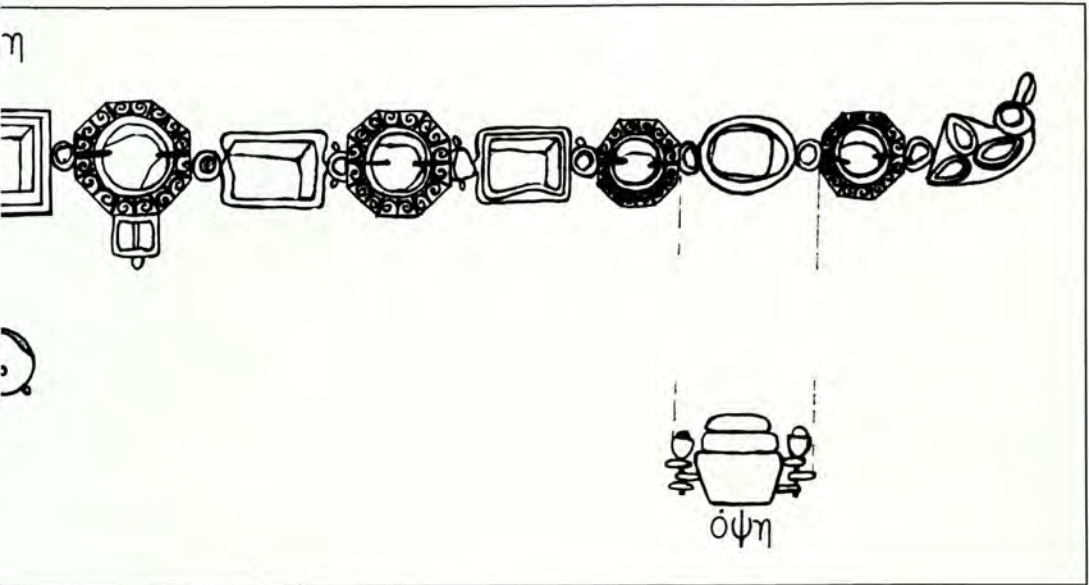
Εικ. 4. Σχεδιαστικό ανάπτυγμα του περιδεραιού.

επίθετες ορθογώνιες μετόπες, που όμως δεν διακρίνονται στην εσωτερική πλευρά. Στο άνοιγμα της θήκης σχηματίζεται κάθετο περιχέλισμα για την υποδοχή του πολύτιμου λίθου. Οι θήκες έχουν σχήμα ανάποδης κόλουρης πυραμίδας. Στη θέση της σώζεται μία πολύτιμη πέτρα, ένα πράσινο σμαράγδι.

Και οι δεκαπέντε θήκες έχουν στα αριστερά (ως προς το θεατή) ένα οριζόντιο χρυσό κρίκο και στα δεξιά δύο. Στο σημείο ένωσης των κρίκων με τις θήκες υπάρχει ενίσχυση με ορθογώνια χρυσά ελάσματα, πότε οριζόντια και πότε κάθετα (κυρίως) τοποθετημένα. Οι θήκες ενώνονται μεταξύ τους με τους κρίκους αυτούς και τη βοήθεια μιας στρόφιγγας — διχαλωτού καρφιού — η οποία τοποθετείται κάθετα ανάμεσα στους

κρίκους και στερεώνεται με το άνοιγμα των δύο σκελών της καρφίδας στο κάτω μέρος. Στο πάνω μέρος κάθε στρόφιγγας σχηματίζεται μια θήκη στρογγυλή, όπου υπάρχει κόκκινη ημιπολύτιμη πέτρα με ημικυκλική την πάνω ορατή πλευρά και τριγωνική οξεία απόληξη στο κάτω μέρος. Σώζονται στη θέση τους συνολικά δώδεκα μικρές πέτρες. Από τις τρεις κεντρικές θήκες του περιδεραιού κρέονται τρεις μικρότερες θήκες· οι ακραίες είναι ορθογώνιες με σχήμα ανάποδης κόλουρης πυραμίδας και η μεσαία στρογγυλή με σχήμα ανάποδου κόλουρου κώνου.

Και οι τρεις θήκες ανήκουν στην κατηγορία των θηκών που ενώνονται και συγκρατούνται στο περιδέραιο με τη βοήθεια σύρματος, που διαπερνά εσω-

τερικά τις θήκες και καταλήγει σε στρογγυλές, μικρές, χρυσές χάνδρες στις ακραίες ορθογώνιες θήκες και σε απιόσχημη στην κεντρική στρογγυλή θήκη που συνεχίζει με το ίδιο έλασμα και συγκρατεί δια μέσου διαμπερούς οπής μαργαριτάρι, πολύ φθαρμένο. Το έλασμα για τη συγκράτηση των πολύτιμων λίθων στις ακραίες θήκες φαίνεται να έχει σπάσει. Και οι τρεις θήκες αυτές φαίνεται πως στερέωναν πολύτιμους λίθους: οι δύο ορθογώνιες με τη βοήθεια του υπερυψωμένου χείλους και η στρογγυλή με τέσσερα χρυσά «δόντια». Στο πίσω μέρος των ορθογώνιων θηκών και στο σημείο της ένωσής τους με τις μεγάλες στρογγυλές διαμπερείς θήκες υπάρχει διακόσμηση διπλής έλικας, ενώ αντίθετα στο μπροστινό μέρος της στρογ-

γυλής θήκης υπάρχουν δύο έλικες στο σημείο ένωσής της με την κεντρική ορθογώνια θήκη.

Στις δύο άκρες του περιδεραιού υπάρχουν δύο θήκες με μορφή σχηματοποιημένης προτομής πτηνού. Στο λαιμό του υπάρχουν τρία απιόσχημα μικρά ανοίγματα, όπου θα στερεώνονταν ημιπολύτιμες πέτρες με τη βοήθεια μικρού υπερυψωμένου χείλους. Το κεφάλι του πτηνού ορίζει κυκλικό άνοιγμα, όπου η ημιπολύτιμη πέτρα στερεωνόταν με δύο στρογγυλά, συρμάτινα ελάσματα (ένα σώζεται στη θέση του). Το ράμφος του αποτελεί χρυσός κάθετος κρίκος, που χρησίμευε και για τη στερέωση του δεσίματος που συγκρατούσε το περιδέραιο στο λαιμό. Πολλές από τις θήκες του περιδεραιού έχουν στραβώσει και

έχουν χάσει το αρχικό τους σχήμα.

Η εντύπωση που θα έδινε το περιδέραιο στην αρχαιότητα θα ήταν μοναδική. Ο συνδυασμός του χρυσού με τις πολύτιμες πέτρες, το λευκό του μαργαριταριού, το πράσινο του σμαραγδιού και το κόκκινο του γρανάτη (άνθραξ garnet) χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία λαμπρής χρωματικής εντύπωσης, χαρακτηριστικό γνώρισμα της ρωμαϊκής χρυσοχοϊκής. Στα κοσμήματα της περιόδου αυτής τον κυριότερο ρόλο παίζει η χρήση των πολύτιμων λίθων και των μαργαριταριών και λιγότερο η χρήση του χρυσού. Ο Πλίνιος³ μας εξηγεί την αρχή της ρωμαϊκής μόδας για τη χρήση μαργαριταριών και πολύτιμων λίθων στη χρυσοχοϊκή ως συνέπεια των νικών του Πομπηίου επί του Μιθριδάτη στην Ανατολή. Η χρήση των μαργαριταριών ήταν σπάνια στα αρχαία ελληνικά κοσμήματα.

Ο Πλίνιος επίσης αναφέρει⁴ για την αρχική χρήση των μαργαριταριών και την προτίμηση των γυναικών της εποχής στα μαργαριτάρια. Συχνή είναι η χρήση των σμαραγδιών στα κοσμήματα των αρχαίων Ελλήνων και των Ρωμαίων. Οι Έλληνες τα ονόμαζαν *πρασίους* και οι Ρωμαίοι *prasius*⁵ και *smaragdis*⁶.

Ο άνθραξ⁷ (garnet) είναι από τις πιο κοινές πέτρες που χρησιμοποιήθηκαν σε ελληνικά και ρωμαϊκά κοσμήματα από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ. και χρησιμοποιήθηκε για σφραγιδόλιθους και για διακοσμητικούς σκοπούς.

Ακόμα πιο απλουστευμένη συναντάμε

τη σχηματοποιημένη προτομή πουλιού σε ένα περιδέραιο, με τελείως διαφορετική τεχνική, από την Αίγυπτο, ίσως του 6ου αι. μ.Χ.⁸. Δεν είναι σπάνια τα απιόσχημα άκρα των περιδεραιών της ρωμαϊκής εποχής⁹.

Εξάλλου και ο τρόπος ένωσης των θηκών είναι πολύ σπάνιος· η ιδέα της ένωσης δύο κομματιών του κοσμήματος με κρίκους και με στρόφιγγα που τους συγκρατεί υπάρχει και στα ελληνιστικά ελληνικά κοσμήματα. Στην περίπτωση όμως αυτή η ένωση των δύο κομματιών αυτών σε οριζόντια διάταξη ήταν ορατή. Στη δική μας περίπτωση η ένωση με τη βοήθεια κρίκων και στρόφιγγας δεν

3. Plinius, H.N., XXXVII 12: *Victoria tamen illa Pompei primum ad margaritas gemmasque mores inclinavit.*

4. 'Ο.π., XXXVII 12, IX 117: *vidi smaragdis margaritisque, XXXIII 40: discurrant catenae circa latera et in secreto margaritarum sacculi e collo dominarum auro pendent.*

5. 'Ο.π., XXXVII 113: *Vilioris est turbae prasius.*

6. 'Ο.π., IX 117: *Vidi smaragdis margaritisque.*

7. 'Ο.π., XXXVII 91, 92.

8. A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall*, I, Fundgruppen. Staatliche Museen Berlin, 1970, σ. 68-69 με βιβλιογραφία, πίν. 49, έγχρ. πίν. III. W. Dennison, *A Gold Treasure of the Late Roman Period*, London 1918, σ. 146 κ.ε., αριθ. 14 (Gans Collection), εικ. 41, πίν. XXXV, XXXVII, XXXVIII, στο *Studies in East Christian and Roman Art*, University of Michigan Studies, Humanistic Series, XII, II.

9. M.S. Ruxer - J. Kubczak, *Naszyjnik Grecki w okresach Hellenistycznym i Rzymskim*, Warszawa-Poznan 1972, σ. 206, εικ. 21.

είναι ορατή και το μόνο που μπορεί κανείς να δει είναι το πάνω διακοσμητικό στοιχείο της στρόφιγγας, που καλύπτεται από πολύτιμες πέτρες σε συνέχεια των θηκών του περιδεραιού¹⁰. Οι καλυμμένες ενώσεις, όπως στην περίπτωση του δικού μας περιδεραιού, συναντώνται σε έναν ορθογώνιο κρίκο στο Μουσείο της Αιγύπτου και σε τρεις κρίκους-θήκες στο Βρετανικό Μουσείο¹¹ και χρονολογούνται από τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. και μετά. Την ίδια τεχνική συναντάμε και σε μεταγενέστερα χρόνια¹². Επίσης ο τύπος της στρόφιγγας είναι σπάνιος. Τη διχαλωτή καρφίδα τη συναντάμε σε ένα βραχιόλι από το Armazis - Khevi της Γεωργίας¹³ που χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.

Η χρονολόγηση του περιδεραιού μπορεί να στηριχθεί σχεδόν μόνο σε εικονογραφικά δεδομένα και σε λίγα αντικείμενα που έχουν διασωθεί από την αρχαιότητα. Συγκεκριμένα πρόκειται για τρία περιδέραια από το θησαυρό της Lyon (ταφικά ευρήματα από γυναικείο τάφο)¹⁴ και λίγα άλλα που βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο.

Το αριθ. 2747 τμήμα¹⁵ από περιδέραιο, στο Βρετανικό Μουσείο αποτελείται από τρεις ωσειδείς θήκες που έχουν στα πλάγιά τους κρίκους για να συνδεθούν με στρόφιγγες και στις τέσσερις άκρες μαργαριτάρια. Χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Εξάλλου στο περιδέραιο αριθ. 2746¹⁶ στο Βρετανικό Μουσείο από τη Ρώμη, το κεντρικό διακοσμητικό θέμα αποτελείται από πέντε θήκες που περιέχουν πολύτιμες πέτρες (οι τέσσερις ωσειδείς,

η μία ορθογώνια) και κρέμεται περίαπτο από θήκες με πολύτιμες πέτρες που σχηματίζουν πεταλούδα. Χρονολογείται στο 1ο-2ο αι. μ.Χ.

Επίσης το αριθ. 2876 τμήμα πόρπης¹⁷, στο Βρετανικό Μουσείο αποτελείται από μία ορθογώνια θήκη για την υποδοχή πολύτιμης πέτρας με δύο μαργαριτάρια σε κάθε άκρο της που στερεώνονται με σύρματα σε ανοιχτές θήκες. Χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Τα εικονογραφικά δεδομένα για τη σύγκριση του περιδεραιού στηρίζονται

10. Ό.π., σ. 206, εικ. 21.

11. Ό.π., σ. 206, πίν. XXVII 2 και σ. 206 και 265, πίν. LXII 3.

12. A. Odobesco, *Le Trésor de Pétrossa, deuxième partie*, Paris 1896, σ. 61 κ.ε., πίν. VI-VII, εικ. 73,75. Το βυζαντινό - γοτθικό, πιθανόν του 6ου αι. μ.Χ. περιδέραιο αποτελείται μόνο από δύο κομμάτια, είναι διάτρητο (*à jour*) και έχει πολύτιμες πέτρες.

13. B. Pfeiler, *Römischer Goldschmuck*, Mainz 1970, σ. 80, πίν. 23.

14. M.S. Ruxer - J. Kubczak, ό.π., σ. 206, πίν. LXV 1-2 και 5. H. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London 1961, σ. 186, πίν. 61B και έγχρωμη φωτογραφία D.

15. F.H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*, London 1911, σ. 320, πίν. LVIII M.S. Ruxer - J. Kubczak, ό.π., σ. 206, 248, πίν. XXVII. B. Pfeiler, ό.π., σ. 80, 102, πίν. 26.

16. F.H. Marshall, ό.π., σ. 320, πίν. LXI. H. Higgins, ό.π., σ. 186, πίν. 58. B. Pfeiler, ό.π., σ. 102, πίν. 30. M.S. Ruxer - J. Kubczak, ό.π., σ. 221, 248, πίν. XXVII 5 pl. E.

17. F.H. Marshall, ό.π., σ. 341, πίν. LXV.

στη γλυπτική (επιτύμβια ανάγλυφα από την Παλμύρα) και στη ζωγραφική (τοιχογραφία και νεκρικά πορτραίτα από την Αίγυπτο).

Οι επιτύμβιες στήλες από την Παλμύρα είναι σημαντικές, γιατί ρίχνουν φως στη μελέτη της ζωής, της ενδυμασίας, των κομμώσεων, των κοσμημάτων κτλ. της εποχής αυτής και ειδικά των εμπορικών σχέσεων της πόλης με άλλες στην Ανατολή και στη Δύση¹⁸. Από το 200 μ.Χ. και ύστερα σημειώνεται μια σημαντική αύξηση στον αριθμό των κοσμημάτων και των περιδεραιών που φορούν οι γυναίκες κυρίως μορφές, αλλά και οι άνδρες και οι ευνούχοι. Υπάρχουν περιπτώσεις που οι μορφές φορούν επτά περιδέραια και καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του στήθους τους με αλυσίδες, που αποτελούνται από τετράγωνους, ωσειδείς και ρομβοειδείς κρίκους, από τις οποίες κρεμούν περιάπτα και φυλαχτά¹⁹.

Η σύγκριση κοσμημάτων από τη Δούρα-Ευρωπό και άλλα μέρη με αυτά που απεικονίζονται στις μορφές των ανάγλυφων της Παλμύρας δείχνει πως οι καλλιτέχνες απεικόνιζαν κοσμήματα που χρησιμοποιούνταν την εποχή αυτή, ίσως σε μια πιο απλουστευμένη μορφή τους. Όμως τα ίχνη της χρωματικής απόδοσης των κοσμημάτων, κίτρινου για το χρυσό και κόκκινου για τις πολύτιμες σε θήκες πέτρες, που ακόμη σώζονται στα ανάγλυφα, δείχνουν πως πρόκειται για βαρύτιμα είδη.

Στα κοσμήματα των επιτύμβιων ανάγλυφων της Παλμύρας, εκτός από τα άλλα είδη περιδεραιού, υπάρχουν και κάποια που μοιάζουν με το δικό μας πε-

ριδέραιο. Απεικονίζουν μια σειρά από θήκες συνήθως ωσειδείς, που ενώνονται μεταξύ τους με κρίκους και στρόφιγγες σε οριζόντια έννοια, ώστε να φαίνεται ο τρόπος σύνδεσης (σε διαδήματα και περιδέραια)²⁰ ή πάλι έχουμε μια σειρά από θήκες ωσειδείς, ορθογώνιες, ρομβοειδείς ή και απιόσχημες που η ένωσή τους καλύπτεται με τρεις στρογγυλές θήκες (;) ή μαργαριτάρια²¹, όπως στην περίπτωση του περιδεραιού μας. Επίσης διακρίνει κανείς θήκες για υποδοχή πολύτιμων λίθων με διακοσμητικό πλαίσιο που ενώνονται με κρίκους και στρόφιγγες²².

Στη ζωγραφική και συγκεκριμένα σε μια τοιχογραφία οροφής στο αυτοκρατορικό παλάτι στο Trier απεικονίζεται μια κυρία, που φορά περιδέραιο από συνεχόμενες θήκες με πολύτιμες πέτρες και μαργαριτάρια και βγάζει από κοσμηματοθήκη ένα άλλο περιδέραιο με

18. D. Mackay, *The Jewellery of Palmyra and its Significance*, Iraq 1949, σ. 160 κ.ε.

19. M.A.R. Colledge, *The Art of Palmyra*, London 1976, σ. 96 κ.ε., πίν. 74, 85, 89, 92.

20. J.-B. Chabot, *Choix d'inscriptions de Palmyre*, Paris 1922, πίν. XXIX 1, XXIX 2, XXIX 3, XXIX 5, XXX 4, XXXII 2, XXXII 9, XXXII 11. M.A.R. Colledge, ό.π., πίν. 86, 89, 90, 92, 100.

21. J.-B. Chabot, ό.π., πίν. XXIX 2, XXIX 14, XXX 4, XXXII 5, XXXII 11.

22. M.A.R. Colledge, ό.π., σ. 71-72, πίν. 92. Βρίσκεται στο Μουσείο της Δαμασκού και χρονολογείται στο 200-250 μ.Χ.

23. M.S. Ruxer - J. Kubczak, ό.π., σ. 206.

συνεχόμενα μαργαριτάρια²⁴. Η τοιχογραφία χρονολογείται στα 315-325 μ.Χ. Επίσης, τα γυναικεία νεκρικά πορτραίτα από την Αίγυπτο (Fayum, Memphis κτλ.) φορούν κοσμήματα (κυρίως περιδέραια και σκουλαρίκια) και δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για τη χρυσοχοϊκή τέχνη. Αυτό που χαρακτηρίζει τα περιδέραια είναι η χρήση των μαργαριταριών, ο τονισμός του κεντρικού διακοσμητικού θέματος του περιδεραιού, η χρήση θηκών για πολύτιμες πέτρες και η απουσία συνδετικών κρίκων και στροφίγγων. Στην τελευταία αυτή περίπτωση ο τρόπος σύνδεσης καλύπτεται πίσω από μαργαριτάρια ή πολύτιμες πέτρες²⁵. Τα λίγα γνωστά παραδείγματα προέρχονται από την Αίγυπτο. Πρόκειται για κομμάτια από δύο περιδέραια²⁶ και ένα βραχιόλι²⁷, που χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια. Τα νεκρικά αυτά πορτραίτα χρονολογούνται από τον 1ο μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ.

Η χρονολόγηση του περιδεραιού μας στο 2ο-3ο αι. μ.Χ. είναι η πιο πιθανή. Το ότι βρέθηκε μέσα στη θάλασσα και όχι στη στεριά δε μας βοηθά να εντοπίσουμε το εργαστήριο κατασκευής του. Επίσης μας δυσκολεύει το γεγονός ότι ο τύπος του περιδεραιού δε σώζεται σε άλλα κοσμήματα (περιδέραια ή βραχιόλια) με γνωστή την προέλευσή τους.

Τη ρωμαϊκή εποχή, εκτός από τα παλιότερα γνωστά κέντρα της Αλεξάνδρειας και της Συρίας, φαίνεται να υπάρχει ένα κέντρο χρυσοχοϊκής στο Πανικάπειον, το οποίο ακολουθεί την ελληνιστική παράδοση και τροφοδοτεί με κοσμήματα την αγορά της Μαύρης Θάλασσας και του εξωτερικού. Τα ευρή-

ματα από τον τάφο 1013 της Χερσονήσου περιλαμβάνουν κυρίως πολύτιμους λίθους σε θήκες²⁸. Γνωστή είναι η προτίμηση της ρωμαϊκής χρυσοχοϊας στη χρήση πολύτιμων λίθων σε αντίθεση με την ελληνική που έδινε ιδιαίτερη σημασία στην επεξεργασία των διακοσμήσεων και στο βάρος του χρυσού. Η εισαγωγή των πολύτιμων λίθων και των μαργαριταριών γινόταν από την Ανατολή και κυρίως από τις Ινδίες από τη ξηρά—από το δρόμο της Παλμύρας—και από τη θάλασσα—από την Αίγυπτο-Αλεξάνδρεια. Εκτός από τα υλικά, φυσικό ήταν να εισάγονται ορισμένοι τύποι και σχέδια, τα οποία επηρέασαν

24. E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making, Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art, 3rd - 7th century*, Cambridge 1980, σ. 29, πίν. 51-52.

25. M.S. Ruxer - J. Kubczak, ό.π., σ. 206, σ. 221, πίν. LXIII, pl. F. Mummy portraits from Roman Egypt, An Exhibition organized by W.H. Peck, The Detroit Institute of Arts, March 22 - April 30 1967, αριθ. 6. A.F. Shore, *Portrait Painting from Roman Egypt*, London 1972, σ. 14, πίν. 14. G. Möller, *Das Mumienporträt Berlin*, Ernst Wasmuth 1920, αριθ. 6. H. Zaloscer, *Porträts aus dem Wüstensand, Die Mumienbildnisse aus der Oase Fayum*, Wien 1961, πίν. 1, 9, 33.

26. M.S. Ruxer - J. Kubczak, ό.π., σ. 206, 265-266, πίν. LXII 4, εικ. 22. E. Vernier, *Les bijoux et orfèvreries. Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire*, Le Caire 1909, πίν. XIII.

27. M.S. Ruxer - J. Kubczak, ό.π., σ. 206, 265, πίν. LXII 1. E. Vernier, ό.π., πίν. XVI.

28. M.S. Ruxer - J. Kubczak, ό.π., σ. 207, πίν. LXIV.

τη ρωμαϊκή χρυσοχοΐα, η οποία διατηρούσε ορισμένα στοιχεία ετρουσκικής παράδοσης. Από την εικονογραφική ομοιότητα του περιδεραίου μας με τα κοσμήματα στην Παλμύρα και την Αίγυπτο, φαίνεται πως έχει προέλευση ανατολική. Γαντζωμένο πάνω στα δίχτυα των ψαράδων, αναδύθηκε από τα βάθη της θάλασσας και ήλθε στο φως ένα σπάνιο περιδέραιο, χρήσιμο για τη συμπλήρωση των γνώσεών μας για τη ρωμαϊκή χρυσοχοϊκή του 3ου αι. μ.Χ. Μαζί με τα άλλα λίγα αντικείμενα της ίδιας εποχής δίνει πολύτιμες πληροφο-

ρίες για τη συνήθεια των γυναικών της εποχής να φορούν βαρύτιμα πολύχρωμα κοσμήματα²⁹ και επιβεβαιώνει τις φιλολογικές μαρτυρίες στο θέμα αυτό. Επειδή σώζεται ολόκληρο, αν και έχουν πέσει οι περισσότερες πολύτιμες πέτρες του, μας δείχνει με το μέγεθος και την τεχνική του την εντύπωση που θα προκαλούσε στην αρχαιότητα.

29. H. Higgins, *ό.π.*, σ. 182.

THE AEGEAN SEA REVEALS HIDDEN TREASURES

L. ACHEILARA

The gold necklace was handed over to the Ephoria by fishermen. It had been fished from the sea between the islands of Lesbos and Chios and the peninsula of Kara Burnu. After cleaning and conservation it weighed 98.978 gr. and measured 0.36 m. in length.

It consists of 15 little open, box-shaped sockets joined to each other by links and hinges, and decorated with semiprecious stones. Semiprecious stones had

also been inserted in the sockets, but only two had survived in place.

It is dated to the 2nd-3rd c. AD by the few existing parallels to be found in jewellery, sculpture (grave reliefs from Palmyra) and painting (wall paintings and funerary portraits from Egypt).

The provenance is probably Eastern, to judge from the iconographic data in Palmyra and Egypt.

ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΓΑΛΜΑΤΙΟ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΣΤΥΛΙΔΑ*

ΜΑΡΙΑ-ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Το 1980 η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Βασιλικής Καραγεώργου, στην οδό Κωστορίζου στη Στυλίδα, αποκάλυψε ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο¹ στην επίχωση σπιτιού, υστερορωμαϊκών χρόνων² (εικ. 1-5). Η Στυλίδα, λιμάνι της Λαμίας από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα, ταυτίζεται πιθανότατα με τα αρχαία Φάλαρα³, πόλη του κοινού των Θεσσαλών κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους⁴. Οι ανασκαφές της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στη δεκαετία 1977-1987⁵, πλούσιες σε ευρήματα, επιβεβαίωσαν τη συνεχή οίκηση της πόλης ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους⁶.

Το αγαλμάτιο⁷, από λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο, πιθανότατα πεντελικό, είναι καλά διατηρημένο και απεικονίζει το θεό Διόνυσο σε εφηβική ηλικία⁸, γυμνό, όρθιο, ακουμπισμένο σε κορμό δένδρου. Του λείπουν το δεξί χέρι λίγο κάτω από τον ώμο, το αριστερό λίγο πάνω από τον καρπό και τα πόδια από τα γόνατα. Από τον κορμό του δένδρου σώζεται το τμήμα που ήταν συμφυές με τη μορφή, δηλαδή λίγο πάνω από το μέσον του αριστερού μηρού. Το πίσω μέρος του αγαλμάτιου καλύπτεται από ασβεστολιθικό ίζημα, ενώ ίχνη φυτικού ιζήματος διακρίνονται σε ολόκληρη την επιφάνειά του. Ο χρόνος και η έλλειψη έντονης στίλβωσης, έχουν δώσει στο μάρμαρο το χρώμα του ελεφαντοστού.

Η μορφή είχε στάσιμο το αριστερό σκέλος και άνετο το δεξί, λυγισμένο στο γόνατο και φερόμενο ελαφρά προς τα πλάγια⁹. Το δεξί χέρι, που έπεφτε προς τα κάτω και σε κάποια απόσταση από τα πλευρά, ήταν ελαφρά λυγισμένο στον αγκώνα. Η κατεύθυνσή του προκύ-

* Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Γ. Δεσπίνη για τις πολύτιμες υποδείξεις και συμβουλές του.

Ευχαριστώ επίσης τη Φ. Δακορόνια, τότε προϊσταμένη στη ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, για την παραχώρηση της μελέτης, καθώς και τον Π. Πάντο, Προϊστάμενο της ΙΔ' Εφορείας και τη συνάδελφο αρχαιολόγο Α. Λαμπροπούλου-Blumer για τη βοήθειά τους. Το σχέδιο του αγαλμάτιου οφείλεται στη ζωγράφο Ε. Marziliano-Μώρη και οι φωτογραφίες των εικ. 2-7 στο φωτογράφο Σ. Αλεξάνδρου.

1. Αριθ. κατ. Αρχ. Συλλογής Λαμίας 169.

2. Για το χρονικό της ανασκαφής, βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 253.

3. Y. Beguignon, La vallée du Spercheios, Paris 1937, σ. 295-299.

4. ΙστΕΕ ΣΤ', Αθήνα 1976, σ. 179-180.

5. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 106-107 βλ. και ΑΔ Χρονικά, των αντίστοιχων ετών.

6. R. Hope Simpson - O.T.R.K. Dickinson, A Gazetteer of Aegan Civilisation in the Bronze Age, I, SIMA 52, 1979, σ. 265, και ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 253 (οικ. Ασπ. Λέρη).

7. Οι διαστάσεις του είναι: μέγ. σωζ. ύψος 0,48, ύψος κεφαλιού 0,103, πλάτος ώμων 0,178, πλάτος λαγώνων 0,116 μ.

8. M. Daraki, Dionysos, Paris 1985, σ. 109-110, (Les trois âges de Dionysos).

9. Βλ. πρόταση συμπλήρωσης στο σχέδιο.

Εικ. 1. Στυλίδα. Οικόπεδο Β. Καραγεώργου. Άποψη της ανασκαφής με το αγαλμάτιο κατά χώραν.

πει από τη σωζόμενη αρχή του βραχίονα και από τα δύο στηρίγματα (πουντέλλα), που σώζονται στην εξωτερική πλευρά του δεξιού μηρού. Το ανώτερο απ' αυτά σχετίζεται προφανώς με τη στήριξη του δεξιού χεριού, στο ύψος περίπου του καρπού. Το κατώτερο πρέπει να σχετίζεται με τη στήριξη κάποιου αντικειμένου που κρατούσε η μορφή μ' αυτό το χέρι. Η εικονογραφία του θεού μας επιτρέπει να υποθέσουμε ως πιθανότερο τον κάνθαρο. Το αριστερό χέρι είναι λυγισμένο στον αγκώνα σε ορθή γωνία, απέχει αρκετά από τα πλευρά και ακουμπά με τον πήχη στην ανώτερη επιφάνεια του κορμού δένδρου που χρησιμεύει ως στήριγμα. Ένα στα-

φύλι ανάγλυφο, που κρέμεται στο πάνω μέρος της πίσω πλευράς του δέντρου και η ανάγλυφη ελικοτή απόληξη μιας κληματίδας, που σώζεται στο κατώτερο τμήμα της μπροστινής πλευράς, μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι και το χοντρό πουντέλλο, που βρίσκεται λίγο ψηλότερα σ' αυτή την πλευρά, κάτω από το σωζόμενο άκρο του πήχη σχετίζεται ενδεχομένως με ένα τσαμπί σταφύλι που κρατούσε η μορφή σ' αυτό το χέρι, όπως προκύπτει από ανάλογα παραδείγματα (Woburn abbey 201¹⁰, Museo

10. A. Furtwängler, Über Statuenkopien im Al-

Εικ. 2-3. Στυλίδα. Μαρμάρινο αγαλμάτιο Διονύσου. Μπροστινή και πίσω όψη.

Nazionale Romano 664¹¹, Cirene 14230, 14235, 14238¹², Ρέθυμνο 43 κ.ά.). Ένα δεύτερο μικρότερο πουντέλλο που βρίσκεται κάτω από τον πήχη ακριβώς, είναι ίσως υπόλειμμα από το κλαδί του σταφυλιού, που προεκτεινόμενο κάτω από τον πήχη, έφτανε ως το δεύτερο σταφύλι που δηλώνεται στην πίσω πλευρά ανάγλυφο.

Το κεφάλι στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά και κλίνει ελαφρότερα προς τα κάτω. Τα περιγράμματα του κορμού και όλη η διάταξη των όγκων, ακολουθούν την προς τα αριστερά κίνηση του

κεφαλιού. Οι μεταβάσεις των όγκων στο μπροστινό τμήμα του σώματος είναι μαλακές. Το στέρνο δηλώνεται με μια ελαφριά κοιλότητα στο σημείο ακριβώς που διασταυρώνονται δύο κάθετες γραμ-

tertum, München 1896, σ. 570 και A. Michaelis, *Ancient Marbles in Great Britain*, Cambridge 1882, σ. 746, αριθ. 201.

11. A. Giuliano, *Museo Nazionale Romano. Le Sculture*, 1/82, Roma 1985, σ. 518.

12. En. Paribeni, *Catalogo delle Sculture di Cirene*, Roma 1959, αριθ. 317. πίν. 150, αριθ. 325, πίν. 153, αριθ. 327, πίν. 154.

Εικ. 4. Στυλίδα. Μαρμάρινο αγαλμάτιο Διονύσου. Λεπτομέρεια πίσω όψης.

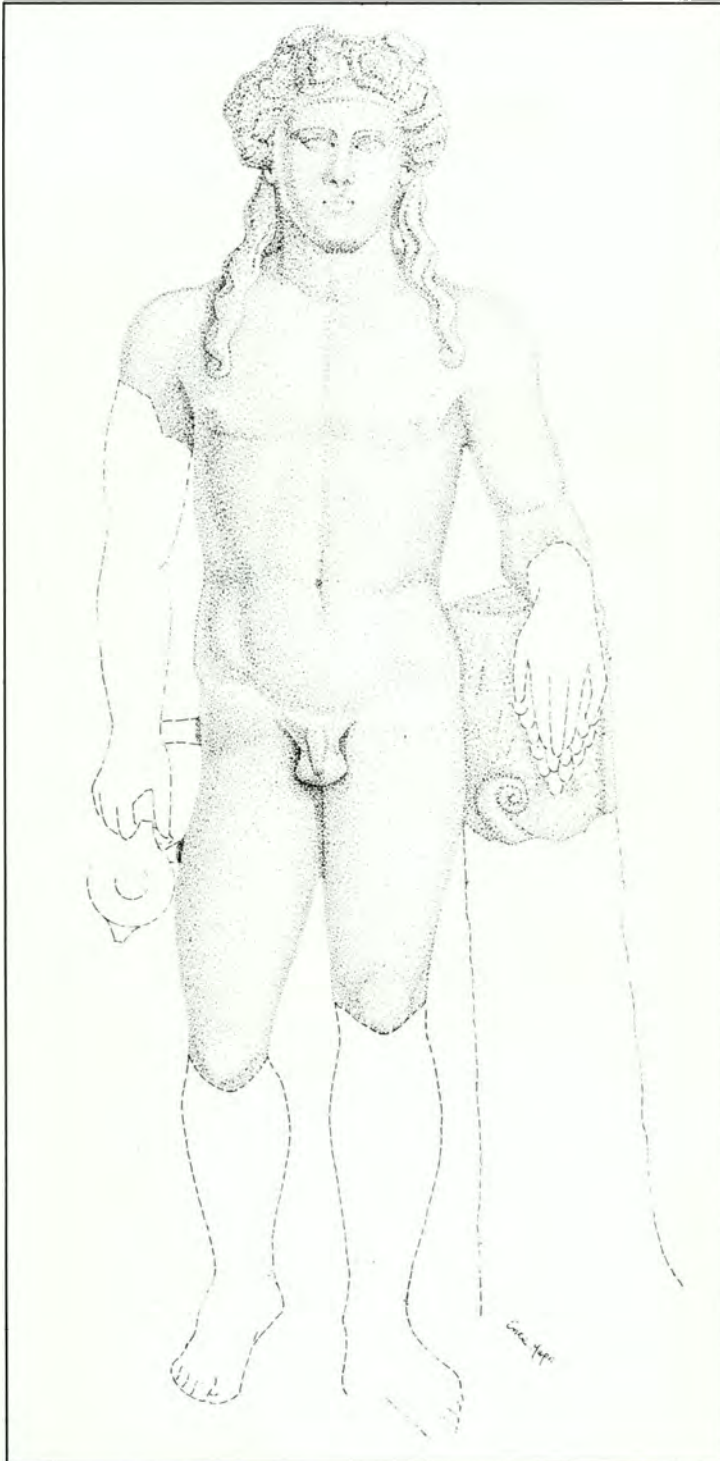
μές: η μια ξεκινά από τη σφαγή του λαιμού και καταλήγει στον αφαλό και η άλλη περνά κάτω από το ελαφρά εξογκωμένο στήθος. Μια τρίτη οριζόντια και λιγότερο έντονη γραμμή βρίσκεται στο ύψος του αφαλού και υπογραμμίζει το λύγισμα της μέσης. Απαλές είναι οι μεταβάσεις των επιπέδων και στην τριγωνική βουβωνική χώρα. Η πίσω όψη του αγαλμάτιου με τις συνοπτικές φόρμες, τη στιβαρή πλάτη, τη γεωμετρικότητα της οσφυϊκής χώρας, τους σφιγμένους γλουτούς και τα ισχυρά πόδια—εξαίρεση αποτελεί το πλάσιμο του αριστερού βραχίονα—έρχεται σε αντίθεση με την εντονότερη διαφοροποίηση των όγκων και την αίσθηση της παλλό-

μενης σάρκας που δίνει η μπροστινή όψη.

Το πρόσωπο είναι ωοειδές, το μέτωπο τριγωνικό και σχηματίζει μια ελαφριά καμπύλη. Τα φρύδια είναι λεπτά, σε σχήμα ανοικτού τόξου, τα μάτια αμυγδαλωτά, με λεπτά βλέφαρα και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Στις εσωτερικές γωνίες τους υπάρχουν δύο μικρές οπές που έγιναν με τρυπάνι, όπως άλλωστε και οι ακουστικοί πόροι. Η μύτη, με μικρές αποκρούσεις σήμερα, βρίσκεται στην ίδια ευθεία με το μέτωπο. Το στόμα είναι μικρό και στις γωνίες του έχουμε δύο μικρές οπές καμωμένες με τρυπάνι. Ανάλογες οπές υπάρχουν και στους κανθούς των ματιών. Η απόδοση των όγκων των χειλιών είναι πολύ μαλακή, όπως και των ζυγωματικών μυών. Κάτω από το στόμα, μια έντονη τοξοειδής βάθυνση ορίζει το σαγόني.

Η ασαφής μάζα των μαλλιών χωρισμένη στη μέση, κατεβαίνει μέχρι το μισό των αυτιών και μαζεύεται χαμηλά, λίγο πάνω από τον αυχένα σε κότσο, ενώ πάνω στο στήθος πέφτουν κυματιστά δύο πλόκαμοι με ελικοειδείς απολήξεις. Το τραπεζιόσχημο εξόγκωμα στον αυχένα είναι πιθανότατα η απόληξη των μαλλιών που ξέφυγαν από τον κότσο και δηλώνονται συνοπτικά. Στο κεφάλι φορά στεφάνι από επτά φύλλα αμπέλου. Στο πάνω τμήμα του μετώπου διακρίνεται η χαρακτηριστική μίτρα¹³ του Διο-

13. Hugo Brandenburg, Studien zur Mitra, Münster 1966, και A.S.F. Gow, Theocritus II, Cambridge 1952, σ. 329-330.

Εικ. 5. Στυλίδα. Μαρμάρινο αγαλμάτιο Διονύσου. Σχεδιαστική απόδοση.

νύσου (Διόνυσος μιτρηφόρος), φαρδιά ταινία που εμφανίζεται στις απεικονίσεις του θεού από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. και προέρχεται από τις συμποσιακές συνθήθειες της εποχής¹⁴.

Το αγαλμάτιο από τη Στυλίδα είναι διακοσμητικό¹⁵ έργο ρωμαϊκών χρόνων. Η μορφή και η απόδοση του στηρίγματος¹⁶ και κυρίως οι μικρές οπές τρυπανιού¹⁷ στους κανθούς των ματιών και στις άκρες των χειλιών, μπορούν να μας οδηγήσουν νομίζω, στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ. (εποχή των Αντωνίνων), έως τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

Η ταύτιση του αγαλμάτιου με το Διόνυσο, προκύπτει καταρχήν από τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά που σώζονται, όπως είναι το στεφάνι από αμπελόφυλλα και η μίτρα, καθώς και το κλήμα με το σταφύλι¹⁸ που περιελίσσεται στον κορμό-στήριγμα. Με την εικονογραφία του Διόνυσου συμφωνούν επίσης η κόμμωση με τους μακριούς πλοκάμους¹⁹ που πέφτουν στο στήθος και ο τύπος γενικά της γυμνής μορφής, όπως μας βεβαιώνει η σύγκριση με πολλά αγαλμάτια απ' αυτά που συγκεντρώνει ο Rochmarski στη σχετική εργασία του²⁰, κατατάσσοντάς τα σε κύριους και δευτερεύοντες τύπους και αναζητώντας τις αρχικές δημιουργίες από τις οποίες άμεσα ή έμμεσα εξαρτώνται.

Τα γενικά χαρακτηριστικά του Διόνυσου από τη Στυλίδα πλησιάζουν περισσότερο σ' αυτά των αγαλμάτων του τύπου C/8. Στην κατηγορία αυτή ο Rochmarski συγκεντρώνει τα αντίγραφα Φλωρεντίας, Palazzo Corsini αριθ. 271²¹, Κοπεγχάγης, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg

αριθ. 157²², Κωνσταντινούπολης αριθ. 592²³ και Λένινγκραντ, Ermitage αριθ. 134²⁴. Η σύγκριση με τα παραπάνω παραδείγματα παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες, που προκύπτουν από την αποσπασματική τους διατήρηση²⁵. Τα αντίγρα-

14. Διόδωρος Σικελιώτης IV, 4. 4.

15. ΙστΕΕ ΣΤ', Αθήνα 1976, σ. 460.

16. F. Muthmann, Statuenstützen, Heidelberg 1950.

17. Για τη χρήση του τρυπανιού βλ. Gardner's Handbook of Greek Sculpture, London 1896, 1911, 1915, σ. 22.

18. Ευριπίδης, Βάκχες, στ. 12-13, 535, 651. Στο σπήλαιο που μεγάλωσε ο Διόνυσος φύτεψε ένα κλήμα με σταφύλια. Από το χυμό του ο θεός μέθυσσε και άρχισε να περιπλανάται για να διαδώσει την καλλιέργεια του αμπελιού.

19. Ευριπίδης, Βάκχες, στ. 149, 235, και W.K.C. Guthrie, The Greeks and their Gods, Boston 1968, σ. 148.

20. Das Bild des Dionysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands, Wien 1974.

21. P. Arndt - W. Amelung, Photographische Einzelaufnahmen antiker Skulpturen, München 1893, 336 (W. Amelung).

22. 'Ο.π., 3961 (O. Brendel) και F. Poulsen, Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen 1951.

23. G. Mendel, Musées Imperiaux Ottomanes, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines II, Istanbul 1912-1914, σ. 326, αριθ. 592.

24. O. Waldhauer, Die antiken Skulpturen der Ermitage II, Berlin - Leipzig 1931, σ. 34, αριθ. 134.

25. Ο κορμός του Λένινγκραντ π.χ. είναι τόσο συμπληρωμένος (O. Brendel, ό.π.), ώστε θα αμφέβαλε κανείς και για την ταύτισή του με Διόνυσο, αν δεν σώζονταν στο πάνω μέρος του κορμού οι απολήξεις δύο πλοκάμων.

φα Φλωρεντίας και Κοπεγχάγης, που σώζονται σε σχετικά πληρέστερη κατάσταση, έχουν κοινά τη στήριξη στο αριστερό σκέλος, τη στροφή της κεφαλής προς την πλευρά του στάσιμου σκέλους και την κίνηση του αριστερού χεριού. Διαφέρουν ως προς τη θέση του στηρίγματος, στο παράδειγμα της Φλωρεντίας βρίσκεται στα δεξιά της μορφής και της Κοπεγχάγης στα αριστερά της. Ο Διόνυσος από τη Στυλίδα συμφωνεί με το Διόνυσο της Κοπεγχάγης και ως προς τη θέση του στηρίγματος. Αναλυτικότερη παραβολή των δύο αντιγράφων δεν είναι δυνατόν να οδηγήσει σε γόνιμα συμπεράσματα, λόγω των πολλών συμπληρώσεων και συγκολλήσεων στο στήριγμα, στα χέρια και στα πόδια. Η κεφαλή, αν και συνανήκει, δεν προσαρμόζεται ακριβώς στο λαιμό. Μεσολαβεί κάποιο κενό, επομένως η κλίση τουλάχιστον δεν ελέγχεται²⁶.

Οι στυλιστικές διαφορές του Διόνυσου της Στυλίδας από τα υπόλοιπα παραδείγματα του τύπου του Pochmarski C/8 είναι εμφανείς. Ο Διόνυσος Ny Carlshberg έχει άλλες αναλογίες, στενούς

ώμους και φαρδιά μέση, μαλακότερες φόρμες στον κορμό και στο πρόσωπο. Γενικά η μορφή αυτή μοιάζει πολύ παιδική, νεότερης δηλαδή ηλικίας. Βασίζόμενος στις ιδιορρυθμίες και στο στυλ αυτού του αγάλματος, ο Brendel²⁷ το θεωρεί δημιουργία των υστεροελληνιστικών ή των ρωμαϊκών χρόνων. Αντίθετα, για τα υπόλοιπα αγάλματα που συγκεντρώνει ο Pochmarski στον τύπο C/8, η έρευνα²⁸ καταλήγει σε πρωτότυπα του 4ου αι. π.Χ. Ο Pochmarski²⁹, πιο συγκεκριμένα, διαβλέπει επιδράσεις της τέχνης του Πραξιτέλη.

Κατά τη γνώμη μου, είναι πολύ δύσκολο να προχωρήσει κανείς στην εξέταση του προβλήματος των πρωτοτύπων. Για το αγαλμάτιο της Στυλίδας όμως, πιστεύω ότι η αναγωγή του σε ένα πρωτότυπο του 4ου αι. π.Χ. είναι πολύ πιθανή.

26. O. Brendel, ό.π.

27. Ό.π.

28. P. Arndt - W. Amelung, ό.π., και O. Waldhauer, ό.π.

29. Ό.π.

MARBLE STATUETTE OF DIONYSUS FROM STYLIDA

M.-F. PAPAΚONSTANTINOY

In 1980 an excavation in the building plot owned by Vasiliki Karayeoryou at Stylida uncovered in the fill of a Late Roman house a marble statuette, pres. h. 0,48 m., depicting the god Dionysus as a

naked standing boy in his puberty leaning on a support in the form of a tree-trunk. It is a late 2nd or early 3rd c. AD Roman copy of a probably 4th c. BC original.

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ) ΣΤΗΝ ΚΙΤΤΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

ΤΙΤΟΣ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου κοντά στο χωριό Σταυρί της Κίττας στη Μάνη είναι γνωστός σήμερα με την ονομασία Επισκοπή. Η αρχική αφιέρωση του ναού στον άγιο Γεώργιο αποδεικνύεται με την ένταξη ενός μεγάλου κύκλου παραστάσεων από το συναξάρι του αγίου και από την προτεραιότητα που του έχει δοθεί μέσα στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού¹. Ο κύκλος περιλαμβάνει δέκα επεισόδια από τη ζωή του αγίου Γεωργίου και καταλαμβάνει ικανό χώρο, με αποτέλεσμα να μην επιτρέπει την απεικόνιση σημαντικών σκηνών από το Δωδεκάορτο. Ο κύκλος του βίου του αγίου ξεκινά από την καμάρα και το τύμπανο του νοτιοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος, συνεχίζεται στις ίδιες θέσεις του βορειοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος, έπειτα στην καμάρα της Πρόθεσης και τελειώνει στην καμάρα του Διακονικού.

Ο ναός ήταν κατάγραφος και σήμερα διασώζει το μεγαλύτερο τμήμα του αρχικού του διακόσμου, που έχει δημοσιευτεί από τον Ν. Δρανδάκη². Ο ζωγραφικός διάκοσμος του μνημείου έχει χρονολογηθεί με βάση τα στυλιστικά χαρακτηριστικά του, στο πρώτο τέταρτο του 13ου αι.³ Στον τρούλο διατηρείται ολόκληρος σχεδόν ο ζωγραφικός του διάκοσμος που, με εξαίρεση τη μορφή του Παντοκράτορα, δεν έχει μελετηθεί ως σήμερα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου του Αγίου Γε-

1. Βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης, εν Αθήναις 1964, σ. 82, 103 κ.ε. (στο εξής: Δρανδάκης, Μέσα Μάνη). Ο ίδιος, Ο ναός του Αγ. Γεωργίου επιστολής του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματιανού, Ιστοριογεωγραφικά 2 (1988), σ. 190 (στο εξής: Δρανδάκης: Ο ναός του Αγ. Γεωργίου). S. Tomékovik, Les répercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse, Zograf 12 (1981), σ. 35 κ.ε. (στο εξής: Tomekovik, Saint patron).

2. Βλ. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη, σ. 65-109. Στη μελέτη αυτή γίνεται αναφορά στο εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου και δημοσιεύεται η παράσταση του Παντοκράτορα, βλ. ό.π., σ. 82, πίν. 63β. Περιγραφή του Παντοκράτορα στη σ. 86-87.

3. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece During the Eleventh and Twelfth Centuries, DOP 34-35 (1980-1981), σ. 113-114 (στο εξής: Mouriki, Stylistic Trends). Τη χρονολόγηση που προτείνει στο παραπάνω άρθρο της η Ντ. Μουρική δέχεται και ο Ν. Δρανδάκης στο πρόσφατο άρθρο του (Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα που σώζονται στη Μάνη, The 17th International Byzantine Congress 1986, Abstracts of Short Papers, Washington D.C. 1986, σ. 692), θεωρώντας ότι ο καλλιτεχνικός δημιουργός προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη. Παλαιότερα ο διάκοσμος του μνημείου είχε χρονολογηθεί στα τέλη του 12ου αι. από τον ίδιο, βλ. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη, σ. 112. Γύρω στα 1200 τοποθετεί το διάκοσμο του μνημείου η S. Tomecovik, L'esthétique aux environs de 1200 et la peinture de Studeniča, στο Studeniča et l'art byzantin autour de l'an 1200, Bеоград 1988, σ. 233, 236. Στον ίδιο τόμο ο Χ. Μπούρας τοποθετεί την ανοικοδόμηση του μνημείου γύρω στο 1200, βλ. Ch. Bouras, Church Architecture in Greece around the Year 1200, σ. 273.

ωργίου οργανώνεται από ένα κύκλο στην κορυφή, ο οποίος περιβάλλεται από δύο ζώνες. Μέσα στον κύκλο εικονίζεται ο Παντοκράτορας στηθαίος, στην πρώτη ζώνη εικονίζονται άγγελοι και στη δεύτερη προφήτες.

Η μορφή του Παντοκράτορα στον τρούλο (εικ. 1) προβάλλεται σε γαλάζιο βάθος. Η χρήση του γαλάζιου βάθους στο μέταλλο με την προτομή του Παντοκράτορα χαρακτηρίζει μία ομάδα μνημείων που χρονολογούνται από τα τέλη του 12ου αι. και εξής⁴. Τα πιο πρώιμα παραδείγματα της ομάδας αυτής αποτελούν το Elmali Kilise, το Karanlik Kilise και το Carikli Kilise στην Καππαδοκία⁵, η Ευαγγελίστρια στο Γεράκι (1200 περ.), η Ζωοδόχος Πηγή στο Σαμάρι (1200 περ.) και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στο Θάρι (1226-1234).

Στον Άγιο Γεώργιο ο χιτώνας του Παντοκράτορα είναι διακοσμημένος με «σημείο» όμοιο με αυτό του Παντοκράτορα στους Αγίους Αποστόλους στο Πέρα Χωριό της Κύπρου (1160-1180) και στην Ευαγγελίστρια⁶. Αξιοπρόσεκτη λεπτομέρεια αποτελεί ο τρόπος απεικόνισης του αριστερού χεριού με το οποίο κρατεί το ευαγγέλιο. Το δεύτερο και το τρίτο δάκτυλο — με αφητηρία το μικρό — είναι ενωμένα με τέτοιο τρόπο ώστε το τρίτο να επικαλύπτει ελάχιστα το δεύτερο. Με τον ίδιο τρόπο αποδίδεται το χέρι του Παντοκράτορα στην Παναγία του Άρακος (1192) και στην Ευαγγελίστρια.

Το ένσταυρο φωτοστέφανο του Παντοκράτορα είναι διακοσμημένο με σειρά αρτίων κυανών και μισών ερυθρών

ρόμβων σε λευκό κάμπο, που αποδίδονται με τρόπο ώστε να φαίνεται πως είναι κατασκευασμένοι με ψηφίδες⁷. Αρι-

4. Στη διάρκεια του 12ου αι. το κύριο χρώμα που χρησιμοποιείται για την απόδοση του βάθους στο μέταλλο του Παντοκράτορα είναι το κόκκινο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Παναγία στο Τρίκωμο, οι Άγιοι Απόστολοι στο Πέρα Χωριό και η Παναγία του Άρακος στην Κύπρο, ο Άγιος Νικόλαος της Χαλιδούς στην Αττική και ο Άγιος Ιερόθεος στα Μέγαρα. Βλ. Ντ. Μουρίκη, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του τρούλλου του Αγίου Ιερόθεου κοντά στα Μέγαρα, *AAA XI* (1978), σ. 132-133 (στο εξής: Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος).

5. Τα τρία μνημεία της Καππαδοκίας χρονολογούνται από μια ομάδα ερευνητών τον 11ο αι. και από μία άλλη το 12ο αι. Για την πρώτη χρονολόγηση βλ. N. Thierry, *L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe siècle au XIVe*, *DOP 29* (1975), σ. 87 κ.ε. Για τη δεύτερη χρονολόγηση βλ. J. Lafontaine-Dosogne, *Nouvelles notes carpatociennes*, *Byzantion 33* (1963), σ. 132. M. Restle, *Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, *Recklinghausen 1967*, σ. 56 κ.ε, εικ. 161, 195, 220.

6. Βλ. A.H.S. Megaw - E.J.W. Hawkins, *The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus and its Frescoes*, *DOP 16* (1962), σ. 291, εικ. c, 11. Ντ. Μουρίκη, Αι διακοσμήσεις των τρούλλων της Ευαγγελίστριας και του Αγίου Σώζοντος Γερακίου, *ΑΕ 1971*, Χρονικά, σ. 1 (στο εξής: Μουρίκη, Ευαγγελίστρια).

7. Παρόμοια διακοσμητικά θέματα και με την ίδια απόδοση έχουν χρησιμοποιηθεί για τη διακόσμηση του φωτοστέφανου του Παντοκράτορα στο Πέρα Χωριό της Κύπρου και των μεταλλίων στον τρούλο του ναού του Αγίου Ιερόθεου κοντά στα Μέγαρα: στο τελευταίο μνημείο παρόμοιο κόσμημα διαχωρίζει τις δύο ζώνες κάτω από το μέταλλο με τον Παντοκράτορα. Βλ. Megaw - Hawkins, *ό.π.*, εικ. c, 2. Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, εικ. 4-5, 7-9 και σ. 132, όπου και παλαιότερα παραδείγματα.

Εικ. 1. Άγιος Γεώργιος στην Κίττα Μάνης. Ο Παντοκράτορας του τρούλου.

στερά και δεξιά της κεφαλής του Παντοκράτορα εικονίζονται τα συμπλήματα *IC XC* μέσα σε κύκλους με βάθος κόκκινο. Τα συμπλήματα αυτά διαβάζονται κάθετα προς τον κύριο άξονα και με φορά αντίθετη⁸. Η περιφέρεια του μεταλλίου με τον Παντοκράτορα περιβάλλεται από ταινία διακοσμημένη με το γνωστό θέμα του ουράνιου τόξου, που επίσης έχει αποδοθεί με τρόπο που να φαίνεται ως ψηφιδωτό.

Στη ζώνη κάτω από το μετάλλιο με την προτομή του Παντοκράτορα, εικονίζονται δέκα στηθαίοι άγγελοι, χωρίς φωτοστέφανο, μέσα σε μετάλλια⁹ (εικ. 2). Με το ένα χέρι κρατούν σφαίρα, ενώ τείνουν το άλλο προς το ανατολικό αξονικό σημείο προς το οποίο και είναι στραμμένοι. Όλοι φέρουν αυτοκρατορική ενδυμασία και τα φτερά τους είναι διακοσμημένα με δυο σειρές μαργαριτάρια. Η σφαίρα στα χέρια των αγγέλων δηλώνει την εξουσία του Παντοκράτορα πάνω στο αισθητό σύμπαν. Με τον ίδιο τρόπο εικονίζονται οι έξι από τους δέκα αγγέλους στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος και είναι βέβαιο ότι εξυπηρετούν τον ίδιο σκοπό¹⁰.

Ανάμεσα στα μετάλλια των αγγέλων αναγράφεται ένα απόσπασμα από τον τρισάγιο ύμνο: *ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ [ΑΓΙΟΣ] ΚΥΡΙΟΣ ΣΑΒΑΩΘ ΠΛΗΡΗΣ Ο ΟΥ (ΡΑ) ΝΟΣ ΚΑΙ Η ΓΗ (ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΑΥΤΟΥ)*. Ο τρισάγιος ύμνος προέρχεται από το όραμα του Ησαΐα (Ησαΐας 6:3) που έχει δοξαστικό χαρακτήρα, και σύμφωνα με την πατερική φιλολογία, δηλώνει το τρισυπόστατο και το ομοούσιον της Αγίας Τριάδας. Στο παραπάνω απόσπα-

σμα εκτός από το δοξαστικό και το δογματικό χαρακτήρα ενυπάρχει και ο λειτουργικός χαρακτήρας αφού το απόσπασμα έχει ενσωματωθεί από πολύ νωρίς στη Θεία Λειτουργία.

Μια από τις βασικές ερμηνείες του συμβολισμού του τρισάγιου ύμνου οφείλεται στον Ιωάννη Δαμασκηνό όπως διατυπώνεται σε μία εκτενή επιστολή του: *Οὕτω φημι ὀριστικῶς ἀποκεκαλύφθαι τῷ Ἡσαΐα ἐκ θεοῦ διὰ τῶν σεραφείμ καὶ διὰ τοῦ τρισαγίου ὕμνου τὴν*

8. Με την ίδια φορά εικονίζονται τα συμπλήματα του Παντοκράτορα στα τρία μνημεία της Καππαδοκίας που αναφέρθηκαν προηγουμένως, βλ. M. Restle, *ό.π.*, τ. II, εικ. 161, σ. 195, 220. Στην Ευαγγελίστρια βλ. Μουρίκη, Ευαγγελίστρια, σ. 1. Επίσης στον Άγιο Δημήτριο στο Λίμπερδο της Μάνης (πρώτο μισό του 13ου αι).

9. Με βάση τα σωζόμενα παραδείγματα διακόσμησης του τρούλου άγγελοι σε μετάλλια εικονίζονται στον Άγιο Νικόλαο της Χαλιδούς και στον Άγιο Ιερόθεο κοντά στα Μέγαρα. Στο πρώτο μνημείο οι άγγελοι σε μετάλλια συνδυάζονται με αγγελικές δυνάμεις ενώ στο δεύτερο με ολόσωμους σεβίζοντες αγγέλους. Για τον Άγιο Νικόλαο της Χαλιδούς βλ. Mouriiki, *Stylistic Trends*, σ. 119, εικ. 87. Για τον Άγιο Ιερόθεο βλ. Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 120, 130, εικ. 5,7. Σε μετάλλια εικονίζονται επίσης οι άγγελοι στον τρούλο του Karanlik Kilise και του Carikli Kilise, βλ. M. Restle, *ό.π.*, τ. II, εικ. 220 και 195.

10. Βλ. T. Παπαμαστοράκης, Η σημασία των προφητών στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος και οι αντίστοιχες περιπτώσεις της Παναγίας Μυριοκεφάλων και της Παναγίας στη Veljusa, *ΑΔ* 40 (1985): Μελέτες, σ. 79. Το ίδιο συμβαίνει στον Άγιο Ιερόθεο, βλ. Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 131.

Εικ. 2. Μετάλλιο με προτομή Αγγέλου.

μίαν τρισυπόστατον θεότητα τε και κυριότητα ως δια τινος αριθμητικῆς ἐκφαντωρίας. Διὰ τι γὰρ οὐ δις ἢ τετράκις ἢ μυριάκις τὸ ἅγιος ὕμνησαν, καὶ διὰ τι μὴ δις ἢ τρίς ἢ τετράκις ἢ μυριάκις τὸ «κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ», τὰ σεραφεὶμ ἐξεφώνησεν, ἀλλὰ τὸ μὲν «ἅγιος» τρίς «ἅγιος, ἅγιος ἅγιος», τὸ δὲ «κύριος» μοναδικῶς, ἢ δεικνύντα τρεῖς μὲν τὰς ἁγίας ὑποστάσεις, μίαν δὲ κυριότητα τῶν τριῶν καὶ μίαν ἀρχὴν καὶ δόξαν οὐσίαν τε καὶ θεότητα καὶ ἓνα τὰς τρεῖς ὑποστάσεις εἶναι θεὸν ἅγιος, ἅγιον μὲν τὸν πατέρα, ἅγιον τὸν υἱόν, ἅγιον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἓν ἅγιον, οὐ τρεῖς

ἅγιους, ἓνα κύριον, οὐ τρεῖς κυρίους;... Εἰ δὲ ἀχώριστος ὁ υἱὸς τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ πνεύματος, ἀχώριστος καὶ ὁ ὕμνος συμπροσκυνεῖται γὰρ τῷ πατρὶ καὶ τῷ πνεύματι ὁ υἱὸς καὶ συνυμνεῖται καὶ συνδοξάζεται... Ὁ δὲ τρεῖς ἀριθμὸς ἐπὶ τῆς ἁγίας τριάδος τῶν τριῶν ὑποστάσεων ἐστὶν δηλωτικὸς¹¹. Στὴν ἴδια ἐπιστολῇ ὁ Δαμασκηνὸς ἀναφέρεται ἐπί-

11. P. Bonifatius Kotter, Die Schriften des Johannes von Damaskos, τ. IV, Berlin-New York 1981, σ. 306 κ.ε.

σης στις αντίστοιχες ερμηνείες του τρισάγιου ύμνου από τους πατέρες της εκκλησίας: Αθανάσιο τον Μέγα, Επιφάνιο Κύπρου, Ιωάννη Χρυσόστομο, Κύριλλο Αλεξανδρείας, Πρόκλο Κωνσταντινουπόλεως και Βασίλειο τον Μέγα¹².

Ως προς την πρώτη ζώνη με τους αγγέλους νομίζω ότι πρέπει να υπογραμμιστούν δύο χαρακτηριστικά: ο αριθμός των αγγέλων και η παρουσία της Αγίας Τριάδας. Δέκα άγγελοι εικονίζονται στον τρούλο των Αγίων Αποστόλων στο Πέρα Χωριό και στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος. Στην Ευαγγελίστρια οι άγγελοι είναι επίσης δέκα αν προστεθούν τα δύο σεραφείμ και τα δύο τετράμορφα που εικονίζονται στα δευτερεύοντα αξονικά σημεία. Στα παραπάνω μνημεία, ο αριθμός των αγγέλων συνδυάζεται με την έννοια της Αγίας Τριάδας. Στους Αγίους Αποστόλους οι άγγελοι κατευθύνονται προς τη Θεοτόκο που εικονίζεται στο ανατολικό τμήμα όμως στο νοτιοδυτικό και στο βορειοδυτικό λοφίο εικονίζονται ένα εξαπτέρυγο και ένα τετράμορφο, πάνω από τα οποία αναγράφεται ο τρισάγιος ύμνος¹³. Οι άγγελοι στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος κατευθύνονται προς την Ετοιμασία του θρόνου που συμβολίζει την Αγία Τριάδα¹⁴. Στην Ευαγγελίστρια πάνω από τους αγγέλους που κατευθύνονται προς τον κενό θρόνο της δόξης αναγράφεται ο τρισάγιος ύμνος¹⁵. Στις παραπάνω περιπτώσεις διαπιστώνεται μια διαλεκτική σχέση του αριθμού τρία με τον αριθμό δέκα. Ο αριθμός τρία αποτελεί ένα από τους κύριους αριθμούς στο Βυζάντιο αφού ταυτίζεται με την Αγία

Τριάδα. Με τη σειρά του ο αριθμός δέκα θεωρείται ο τέλειος αριθμός και η Πυθαγορική τετρακτύς με τον αριθμητικό τύπο (1+2+3+4=10) δίνει τη σχέση της τριάδος με τη δεκάδα¹⁶.

Στην υποκείμενη ζώνη, στο χώρο μεταξύ των παραθύρων, εικονίζονται, ανά δύο, οκτώ προφήτες που κρατούν ενεπίγραφα ειλητάρια. Με αφετηρία το ανατολικό σημείο και προς τα δεξιά ως προς τον θεατή, πρώτος εικονίζεται ο προφήτης Δαβίδ (εικ. 3). Συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΔΑ(ΒΙ)Δ*. Η παρουσία του Δαβίδ χαρακτηρίζει τους κύκλους προφητών στους τρούλους τον 11ο και το 12ο αι.¹⁷. Στο πρώτο μισό του 13ου αι. εντοπίζεται επίσης, στην Ευαγγελίστρια, στο βόρειο παρεκκλήσιο της Σπηλιάς Πεντέλης¹⁸ και στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στο Θάρι.

12. Ό.π., σποραδικά.

13. Megaw - Hawkins, ό.π., σ. 296.

14. Τ. Παπαμαστοράκης, ό.π.

15. Μουρίκη, Ευαγγελίστρια, σ. 2.

16. Γ.Α. Προκοπίου, Ο Κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του Βυζαντινού ναού, Αθήνα 1981, σ. 102.

17. Για την παρουσία του Δαβίδ στον τρούλο τον 11ο και το 12ο αιώνα βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, ό.π. και σχέδιο III.

18. Ευαγγελίστρια: Μουρίκη, Ευαγγελίστρια, σ. 2. Βόρειο Παρεκκλήσιο Σπηλιάς Πεντέλης: Ντ. Μουρίκη, Βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της σπηλιάς Πεντέλης ΔΧΑΕ, περ. Δ', Ζ' (1973-74), σ. πίν. 33 (στο εξής: Μουρίκη, Σπηλιά Πεντέλης).

Εικ. 3. Ο Προφήτης Δαβίδ.

Στο ειλητάριο του Δαβίδ αναγράφεται το χωρίο 45:6 από τους Ψαλμούς: Ο ΘΡΟΝΟΣ / COY Ο Θ (ΕΘ) C HC ΤΟΝ / ΕΩΝΑ ΤΟΥ ΕΩ/ΝΟΣ ΡΑΒΔΟΣ ΕΥ/ΘΥ- ΤΗΤΟΣ Η ΡΑΒ/ΔΟΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙ/ΛΕΙΑΣ COY. Το παραπάνω χωρίο δεν έχει εντοπιστεί προς το παρόν σε κανένα από τα ειλητάρια του Δαβίδ στο χώρο του τρούλου. Ο παραπάνω ψαλμός έχει ερμηνευτεί ως ένας από τους τέσσερις Μεσσιανικούς ψαλμούς. Στην Τοπογρα-

φία του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη, στο κεφάλαιο για τον Δαβίδ, αναφέρεται ότι: *είπεν εις αὐτὸν ὁ Δαβὶδ καὶ τὸν τεσσαρακοστὸν τέταρτον ψαλμόν, ἐν ᾧ πάλιν καὶ περὶ τῆς θεότητος αὐτοῦ φαίνεται λέγων καὶ περὶ τῆς ἀνθρωπότητος, οἷς μαρτυρεῖ πάλιν ὁ μακαρίτης Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολῇ λέγων οὕτως· «Πρὸς δὲ τὸν Υἱὸν ὁ Θρόνος σου, ὁ Θεός, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος ῥάβδος εὐθύτητος ἢ ῥάβδος τῆς βασι-*

λείας σου». Τοῦτο περί τῆς θεότητος αὐτοῦ εἰρηκώς, λέγει εὐθέως καὶ περί τῆς ἀνθρωπότητος αὐτοῦ καὶ φησιν¹⁹. Τον ἴδιο ψαλμό ερμηνεύει καὶ ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας²⁰. Με τμήμα του παραπάνω ψαλμού στο ειλητάριο του εικονίζεται ὁ Δαβίδ στο Ψαλτήριο αριθ. D. 4.1., φ. 15v, τῆς Bodleian Library²¹.

Μετά τον Δαβίδ εικονίζεται ὁ προφήτης Ἰερεμίας (εἰκ. 4). Συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ [ΙΕΡΕΜΙΑΣ]*. Στο ειλητάριο του αναγράφεται τὸ χωρίο 3:36 ἀπὸ τὸ βιβλίο του Βαρούχ: *ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΟΣ / ΗΜΩΝ ΟΥ ΛΟ/ΓΗΣΘΗΣΕΤΑΙ / ΕΤΕΡΟΣ [ΠΡΟΣ] / ΑΥΤΟΝ*. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐρευνα τὸ παραπάνω χωρίο αναγράφεται σε ὅλα τὰ σωζόμενα ειλητάρια τοῦ Ἰερεμίας στον χώρο τοῦ τρούλου κατὰ τὸν 11ο καὶ τὸ 12ο αἰ.²² Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στον Παντοκράτορα ὡς υπέρτατο κυβερνήτη των πάντων καὶ παράλληλα ἀναφέρεται στὴν Ενσάρκωση²³.

Απὸ τοὺς δύο προφῆτες ποὺ εικονίζονται στο νοτιοδυτικὸ διάχωρο, ὁ πρῶτος συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ* (εἰκ. 5). Στο ειλητάριο του αναγράφεται τὸ χωρίο 17:1 ἀπὸ τὸ Γ βιβλίο των Βασιλειῶν: *ΖΗ Κ (ΥΡΙΟ) Σ ΚΑΙ / ΖΗ Η ΨΥΧΗ / ΜΟΥ ΟΥΚ Ε / [ΣΤΑΙ ΥΕΤΟΣ / ΕΠΙ ΤΗΣ ΓΗΣ]*. Με τὸ ἴδιο χωρίο στο ειλητάριο του εικονίζεται ὁ Ἡλίας στον τρούλο τῆς Παναγίας Χαλκέων, τῆς Πρωτόθρονης, τοῦ Δαφνίου, τῆς Cappella Palatina, τοῦ Djurđević Stupovi, τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακος καὶ τῆς Σηληιάς Πεντέλης²⁴. Τὸ συμβολικὸ τοῦ περιεχόμενου ἔχει ὡς στόχο νὰ ἀποδώσει φόρο τιμῆς στον Παντοκράτορα.

Απὸ τὴν ἐπιγραφή ποὺ προσδιορίζει τὸν προφήτη στα αριστερά του Ἡλία διατηρεῖται μόνον ἡ λέξη: *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ*. Εἶναι σίγουρο ὅμως ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἐλισσαίο, μαθητὴ τοῦ Ἡλία. Στὴν ταύτιση αὐτὴ συνηγοροῦν ἀπὸ τὴν ἑνὴν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ γεγονὸς ὅτι στὶς περιπτώσεις ὅπου οἱ δύο προφῆτες εικονίζονται στο χώρο τοῦ τρούλου ὁ Ἐλισσαῖος ἐπεται τοῦ Ἡλία· αὐτὸ συμβαίνει στο Δαφνί, στὴν Παναγία τοῦ

19. W. Wolska-Conus, *Cosmas Indicopleustes, Topographie Chrétienne*, Paris 1970, τ. II, βιβλίο V, σ. 189-191.

20. Βλ. PG 66, στ. 505B-D. R. Devresse, *Le Commentaire de Theodore de Mopsueste sur les psaumes (I-LXXX)*, *Studi e Testi* 93, Citta del Vaticano 1939, σ. 286, 288-290.

21. I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenbandschriften*, I, Oxford Bodleian Library, I, Stuttgart 1977, σ. 27-28, εἰκ. 108.

22. Τ. Παπαμαστοράκης, ὀ.π.

23. Ὅ.π. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ διαβάζεται μετὰ τῶν ἄλλων τὴν ἡμέρα τῆς εορτῆς τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ, βλ. A.M. Gravgaard, *Inscriptions of Old Testament Prophecies in Byzantine Churches*, Copenhagen 1979, σ. 63-64.

24. Παναγία Χαλκέων: Δ.Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παναγία των Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 50. Πρωτόθρονη: Μ. Panagiotidi, *La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'icônoclasme jusqu'à l'avènement des Comnènes (843-1081)*, *CahArch* 34 (1986), σ. 124. Δαφνί: Γ. Λαμπάκης, *Η Μονή Δαφνίου*, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 74-75. Cappella Palatina: Ο. Demus, *Mosaics of Norman Sicily*, London 1949, σ. 64, σ. 101. Παναγία τοῦ Ἄρακος: Τ. Παπαμαστοράκης, ὀ.π. Σηληιά Πεντέλης: Μουρίκη, Σηληιά Πεντέλης, σ. 86-87, εἰκ. 38,1.

Εικ. 4. Ο Προφήτης Ιερεμίας.

Ναυάρχου, στην Cappella Palatina και στην Παναγία του Άρακος²⁵. Το ειλητάριο του Ελισσαίου είναι κατεστραμμένο. Τα χωρία που αναγράφονται στα ειλητάρια του Ελισσαίου, όταν αυτός εικονίζεται στον τρούλο, διαφέρουν μεταξύ τους και γι' αυτό, στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου, δεν είναι δυνατή η αποκατάσταση του χωρίου²⁶. Το μόνο που θα μπορούσε να σημειωθεί είναι ότι το συμβολικό περιεχόμενο των χωρίων

που αναγράφονται στα ειλητάρια του Ελισσαίου, έχει σκοπό να υπογραμμίσει τη δόξα του Παντοκράτορα.

25. Δαφνί: Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 75. Cappella Palatina και Παναγία του Ναυάρχου: Ο. Demus, ό.π., σ. 64, σημ. 102 και σ. 88 σημ. 62. Παναγία του Άρακος: Τ. Παπαμαστοράκης, ό.π.

26. Για τα χωρία στα ειλητάρια του Ελισσαίου στον τρούλο βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, ό.π.

Εικ. 5. Ο Προφήτης Ηλίας.

Οι προφήτες που εικονίζονται στο βορειοδυτικό διάχωρο είναι κατεστραμμένοι από τη μέση και κάτω. Ο πρώτος εικονίζεται αγένειος και διατηρεί τμήμα από την επιγραφή του ονόματος του: [Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ] ΜΩΥ[C]Ι[C]. Η παρουσία του Μωυσή στο χώρο του τρούλου είναι αρκετά συχνή όπως φαίνεται από τα σωζόμενα παραδείγματα²⁷. Η επιγραφή του ειληταρίου του είναι δύσκολο να αποκατασταθεί με βάση τις ανάλογες

περιπτώσεις αφού, όπως και στην περίπτωση του Ελισσαίου, τα χωρία που

27. Ο Μωυσής περιλαμβάνεται στους κύκλους προφητών της Παναγίας Μυριοκεφάλων, της μονής Δαφνίου, της Cappella Palatina, της Παναγίας του Ναυάρχου, του Αγίου Ιερόθεου, της Παναγίας του Άρακος, βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, ό.π. όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία, και σχέδιο III.

Εικ. 6. Ο Προφήτης Ησαΐας.

αναγράφονται στα ειλητάρια που κρατεί ο Μωυσής διαφέρουν, τις περισσότερες φορές, μεταξύ τους²⁸.

Ο παρακείμενος προφήτης δεν διασώζει το όνομα του αλλά, με βάση τα προσωπογραφικά του χαρακτηριστικά, πρέπει να ταυτιστεί με τον προφήτη Ησαΐα (ε ι κ. 6). Η ένταξη του Ησαΐα στην ομάδα των μεγάλων προφητών και το γεγονός ότι είναι ο προφήτης που κατ' εξοχήν αναφέρεται στην Ενσάρ-

κωση καθιστούν την παρουσία του στο χώρο του τρούλου σχεδόν απαραίτητη. Είναι επίσης πολύ πιθανόν ότι στο ειλητάριο του υπήρχε το χωρίο 7:14 από το βιβλίο των προφητειών του, αφού αυτό είναι το χωρίο που αναγράφεται συνήθως στα ειλητάρια του Ησαΐα, στις

28. Τ. Παπαμαστοράκης, ό.π.

περιπτώσεις που ο τελευταίος εικονίζεται στον τρούλο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο²⁹.

Στο βορειοανατολικό διάχωρο εικονίζονται ο Ιωνάς και ο Σολομών. Ο Ιωνάς ταυτίζεται από τα προσωπογραφικά του χαρακτηριστικά και από την επιγραφή του ειληταρίου του, αφού η επιγραφή του ονόματός του είναι κατεστραμμένη (ε ι κ. 7). Στο ειλητάριο του, αναγράφεται το χωρίο 2:3 από το βιβλίο των προφητειών του: *ΕΒΩΗCΑ / ΕΝ ΘΛΗΨΙ / ΜΟΥ ΠΡΟC / Κ (ΥΡΙΟ) Ν ΤΟΝ / Θ(ΕΟ) Ν ΜΟΥ ΚΕ / ΗCΗΚΟΥ/ CΕΝ ΜΟΥ*. Με το ίδιο χωρίο στο ειλητάριο του εικονίζεται ο Ιωνάς στον τρούλο, στη Μονή Δαφνίου, στην *Cappella Palatina*, στον Άγιο Ιερόθεο κοντά στα Μέγαρα και στην Ευαγγελίστρια. Στο πρώτο μισό του 13ου αι. με το ίδιο χωρίο εικονίζεται στο βόρειο παρεκκλήσιο της Σπηλιάς Πεντέλης³⁰. Ο Ιωνάς εικονίζεται επίσης στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος, της Ζωοδόχου Πηγής στο Σαμάρι της Μεσσηνίας, του Αγίου Νικολάου της Ροδιάς και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Θάρι. Εκτός από το Σαμάρι, όπου το χωρίο στο ειλητάριο του είναι κατεστραμμένο, στα υπόλοιπα μνημεία κρατεί ειλητάριο όπου αναγράφεται το χωρίο 1:1 από το βιβλίο των προφητειών του.

Ο Ιωνάς προεικονίζει τον Χριστό, συμβολίζοντας τον τριήμερο θάνατο και την ανάστασή του. Ο Θεοφύλακτος Αχρίδας βασιζόμενος στην περικοπή 12:39-40 από το ευαγγέλιο του Ματθαίου γράφει: *Ὡσπερ γὰρ ἦν Ἰωνᾶς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους τρεῖς ἡμέρας καὶ*

*τρεις νύκτας· οὕτως ἔσται καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς γῆς τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας*³¹. Ο συσχετισμός του χωρίου με το θάνατο και την ανάσταση του Χριστού είναι σαφής: όπως ο Ιωνάς παρέμεινε αδιάφθορος τρεις ημέρες στην κοιλιά του κήτους, έτσι και ο Χριστός παρέμεινε αδιάφθορος τρεις ημέρες στην κοιλιά του Άδη³². Επιπλέον συμβολίζει το αδιάφθορο της Θεοτόκου. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που περιλαμβάνεται όλο και πιο συχνά στους κύκλους των προφητών στο χώρο του τρούλου.

Ο τελευταίος προφήτης του κύκλου είναι ο Σολομών (ε ι κ. 8). Συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ CΟΛΟΜΩ[N]*. Η παρουσία του στο χώρο του τρούλου επισημαίνεται σε μια σειρά από μνημεία ήδη από τον 11ο αι.³³. Στο ειλητάριο του αναγράφεται το χωρίο 9:1 από το βιβλίο των Παροιμιών: *Η CΩ-*

29. Ό.π. Μια περίπτωση, όπου διαπιστώνεται αναγραφή διαφορετικού χωρίου στο ειλητάριο του Ησαΐα αποτελεί η Ευαγγελίστρια Γερακίου, βλ. Ν.Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι. Οι εκκλησίες του Οικισμού, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 103.

30. Δαφνί: Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 75. *Cappella Palatina*: Ο. Demus, ό.π., σ. 64, σημ. 98. Άγιος Ιερόθεος: Μουρίκη, Άγιος Ιερόθεος, σ. 129. Ευαγγελίστρια: Ν. Κ. Μουτσόπουλος-Γ. Δημητροκάλλης, ό.π., σ. 98. Σπηλιά Πεντέλης: Μουρίκη, Σπηλιά Πεντέλης, σ. 86, πίν. 38,2.

31. Θεοφύλακτος Αχρίδας, PG 126, 912-913A.

32. Θεοφύλακτος Αχρίδας, PG 126, 933D-936B.

33. Τ. Παπαμαστοράκης, ό.π., σχέδιο III.

Εικ. 7. Ο Προφήτης Ιωάνης.

ΦΙΑ /ΟΚΩΔΟΜΗ/ΕΝ ΕΑΥΤΗ ΥΚΟΝ
ΚΑΙ Υ/ΠΗΡΙΣΕ /ΣΤΥΛΛΟΥΣ /ΕΠΤΑ. Το
παραπάνω χωρίο αναφέρεται στο ομοού-
σιο της Αγίας Τριάδας και στην Εν-
σάρκωση του Λόγου σύμφωνα με τον
Φιλόθεο Κόκκινο³⁴. Με το ίδιο χωρίο
στο ειλητάριο του, εικονίζεται ο Σολο-
μών στον τρούλο της Παναγίας Μυριο-
κεφάλων, της Αγίας Σοφίας στο Νονγο-
rod και στην Σπηλιά Πεντέλης³⁵.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο κύκλος

των προφητών που εικονίζονται στο τύ-
μπανο του τρούλου του Αγίου Γεωργίου

34. Β. Ψευτόγκα, Φιλόθεου Κόκκινου, Λόγοι
και Ομιλίες, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 69-127.

35. Παναγία Μυριοκεφάλων: Τ. Παπαμαστορά-
κης, ό.π. Αγία Σοφία Novgorod: V.N. Lazarev, O
rospisi Sofii Novgorodskoi, στο Vizantiiskoe i
Drevnerusskoe iskusstvo, Moskva 1978, σ. 140.
Σπηλιά Πεντέλης: Μουρική, Σπηλιά Πεντέλης,
σ. 86, πίν. 34.

Εικ. 8. Ο Προφήτης Σολομών.

περιλαμβάνει τους δύο προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομώντα, τους δύο μεγάλους προφήτες Ησαΐα και Ιερεμία, τον Ηλία και τον Ελισσαίο, τον Μωυσή και, από την ομάδα των μικρών προφητών, τον Ιωνά. Οι θέσεις που καταλαμβάνουν οι τέσσερις προφήτες Δαβίδ, Σολομών, Ηλίας και Ελισσαίος, εντάσσονται σε μία σειρά περιπτώσεων:

α) Η τοποθέτηση του Σολομώντα ως τελευταίου προφήτη του κύκλου και του

Δαβίδ ως πρώτου έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός ζεύγους τοποθετημένου στο ανατολικό τμήμα του τυμπάνου του τρούλου. Με τον τρόπο αυτό οι δύο προφητάνακτες εξαίρονται σε σχέση με τους υπόλοιπους προφήτες. Την ίδια θέση καταλαμβάνουν στην Αγία Σοφία του Νονγογod, στον Άγιο Ιερόθεο και στην Ευαγγελίστρια. Στην Παναγία του Άρακος, οι προφητάνακτες, είναι τοποθετημένοι εκατέρωθεν των

δύο μεγάλων προφητών Ησαΐα και Ιερεμία που μοιράζονται το ανατολικό αξονικό σημείο. Στη Σπηλιά Πεντέλης, οι προφητάνακτες, τοποθετούνται εκατέρωθεν των αγγέλων που δορυφορούν τη Θεοτόκο που εικονίζεται στο ανατολικό αξονικό σημείο.

β) Όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω ο Ηλίας με τον Ελισσαίο, διαμορφώνουν ένα ζεύγος έτσι όπως εικονίζονται ο ένας μετά τον άλλο στο Δαφνί, στην *Cappella Palatina*, στην Παναγία του Ναυάρχου και στην Παναγία του Άρακος. Με εξαίρεση την περίπτωση της *Cappella Palatina*, σε όλα τα άλλα μνημεία, ο Ηλίας με τον Ελισσαίο καταλαμβάνουν το νότιο ή νοτιοδυτικό τμήμα του τύμπανου του τρούλου.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση, διαπιστώνεται ότι το συμβολικό περιεχόμενο του τρούλου του Αγίου Γεωργίου είναι η διπλή φύση του Χριστού — ουράνια και γήινη— που διαδηλώνεται από τη λιτανεία των αγγέλων σε συνδυασμό με τις μορφές των προφητών, και τονίζεται με την παρουσία της Αγίας Τριάδας υπό τον τύπο του τρισάγιου ύμνου. Όμοιο συμβολικό περιεχόμενο δηλώνει το πρόγραμμα του τρούλου της Παναγίας του Άρακος.

Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη είναι η εικονογραφική σχέση της πρώτης ζώνης του διακόσμου των τρούλων της Παναγίας του Άρακος και του Αγίου Γεωργίου. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι τα μετάλλια με τους αυτοκρατορικά ντυμένους αγγέλους που κρατούν μόνο σφαίρα, στοιχείο που, όπως ήδη έχει αναφερθεί, υπογραμμίζει την εξουσία

του Παντοκράτορα στο αισθητό σύμπαν. Υπάρχει όμως μία διαφορά: στην Παναγία του Άρακος οι άγγελοι κατευθύνονται προς την Ετοιμασία του θρόνου, που συμβολίζει την Αγία Τριάδα, ενώ στον Άγιο Γεώργιο, παρ' όλο που υπάρχει αρκετός χώρος για την παρεμβολή ενός ακόμα μεταλλίου, η Ετοιμασία του θρόνου δεν εικονίζεται· η Αγία Τριάδα είναι παρούσα σ' αυτή τη σύνθεση, υπό τον τύπο του τρισάγιου ύμνου, ο οποίος αναγράφεται στα διαστήματα μεταξύ των μεταλλίων όπου εικονίζονται οι άγγελοι. Στα δύο αυτά μνημεία η διατύπωση του δόγματος της Αγίας Τριάδας μορφοποιείται με δύο διαφορετικούς τρόπους: την εικόνα και το λόγο.

Στην περίπτωση της Παναγίας του Άρακος η τοποθέτηση της παράστασης της Αγίας Τριάδας στο ανατολικό σημείο της ζώνης, προσδιορίζει το χαρακτήρα των αγγέλων που κατευθύνονται προς αυτήν. Όμως στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου, ο τρισάγιος ύμνος προσδιορίζει το χαρακτήρα των αγγέλων που κατευθύνονται επίσης στο ανατολικό αξονικό σημείο. Το σημαντικό είναι πως και οι δύο περιπτώσεις εκφράζουν την ίδια θεολογική αντίληψη, διαφέρει μόνο ο τρόπος διατύπωσης της. Η διαφοροποίηση αυτή ως προς την απόδοση του περιεχομένου οφείλεται στη διαφορετική αισθητική αντίληψη των πνευματικών δημιουργών καθενός από τα δύο αυτά μνημεία. Στο χώρο της αισθητικής ανήκει και μια άλλη σημαντική διαφορά, που προκύπτει από τα προηγούμενα: στην Παναγία του Ά-

ρακος, η παρουσία του μεταλλίου με την Ετοιμασία του θρόνου καθιστά το ζωγραφικό διάκοσμο της αντίστοιχης ζώνης αυτόνομο σε εικαστικό επίπεδο· στον Άγιο Γεώργιο, η απουσία της εικόνας της Αγίας Τριάδας από τη ζώνη με τα μετάλλια των αγγέλων έχει ως αποτέλεσμα την εξάρτηση, σε εικαστικό επίπεδο, αυτής της ζώνης από την εικόνα του Παντοκράτορα την οποία περιβάλλει, υπαινικσόμενη ένα διάλογο ανάμεσα στον τελευταίο και τους αγγέλους.

Ποιός όμως μπορεί να είναι ο πνευματικός δημιουργός του εικονογραφικού προγράμματος του Αγίου Γεωργίου; Η απάντηση είναι δύσκολη, αφού στο μνημείο δεν έχει βρεθεί αφιερωτική επιγραφή με το όνομα του κτίτορα, ούτε άλλου είδους πηγή που να αναφέρεται σε αυτόν. Η αναζήτηση του μόνο σε έμμεσες αναφορές μπορεί να στηριχθεί.

Με βάση την ονομασία Επισκοπή, με την οποία είναι σήμερα γνωστός ο ναός, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι πρόκειται για τον καθεδρικό ναό της Επισκοπής Μαΐνης³⁶. Η υπόθεση αυτή δεν μου φαίνεται ορθή για τον εξής λόγο: το βυζαντινό κάστρο της Μαΐνης, τοποθετείται κατά πάσα πιθανότητα στο ακρωτήριο Τηγάνι³⁷ όπου έχει ανασκαφεί μια τρίκλιτη βασιλική του 7ου αι. η οποία υπήρξε και ο καθεδρικός ναός της επισκοπής Μαΐνης³⁸. Η βασιλική αυτή με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται ότι επισκευάστηκε τον 12ο αι.³⁹. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ναός αυτός εξακολουθούσε να είναι σε χρήση ως επισκοπικός ναός, αφού

βρισκόταν μέσα στο κάστρο της Μαΐνης και όχι σε απόσταση μίας ώρας περίπου μακριά, όπως ο Άγιος Γεώργιος.

Έχω τη γνώμη ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου πήρε την ονομασία «Επισκοπή» αργότερα και ότι αρχικά επρόκειτο για ιδιόκτητη εκκλησία. Στην άποψη αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι από το εικονογραφικό πρόγραμμα του Αγίου Γεωργίου απουσιάζουν τέσσερις βασικές σκηνές του Δωδεκάορτου: η Βάπτιση, η Ανάσταση του Λαζάρου, η Σταύρωση και η Κοίμηση της Παναγίας, ενώ αυτές που εικονίζονται δεν είναι τοποθετημένες με διαδοχική σειρά. Αντίθετα στο εικονογραφικό πρόγραμμα εικονίζονται δύο δευτερεύουσες παραστάσεις, η Αποκαθήλωση και η Θεραπεία του τυφλού, ενώ παράλληλα ένα μεγάλο τμήμα του διακόσμου καταλαμβάνει ο κύκλος του αγίου Γεωργίου. Όμως νομίζω ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα μιας επισκοπικής εκκλησίας, αυτήν την περίοδο, θα πρέπει να περι-

36. Δρανδάκης, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, σ. 189.

37. Για την πιθανή άποψη της τοποθέτησης του κάστρου της Μαΐνης στο ακρωτήριο Τηγάνι, βλ. Δρανδάκης, ό.π., σ. 189. Ν. Δρανδάκης-Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη, Ανασκαφή στο Τηγάνι Μάνης, ΠΑΕ 1978, σ. 191. Μ. Κορδώσης, Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα, Ιστοριογεωγραφικά Ι (1986), σ. 131.

38. Δρανδάκης, ό.π., σ. 190.

39. Ό.π., με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία για τη βασιλική αυτή.

λάμβανε ένα πλήρη κύκλο του Δωδεκάορθου πράγμα που όπως είδαμε δεν συμβαίνει στον Άγιο Γεώργιο. Οι παραπάνω αποκλίσεις που παρουσιάζονται εδώ νομίζω ότι οφείλονται στην προσωπική προτίμηση του κτήτορα.

Ένα άλλο στοιχείο που θα μπορούσε να αποθαρρύνει την ταύτιση του Αγίου Γεωργίου με τον καθεδρικό ναό της επισκοπής Μαΐνης, είναι το γεγονός ότι, παρ' όλο που στο εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου περιλαμβάνεται ένας μεγάλος αριθμός αγίων με εκκλησιαστική και μοναστική ιδιότητα, αυτοί περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά στο χώρο του ιερού⁴⁰. Αντίθετα, στον κυρίως ναό, το μεγαλύτερο τμήμα της κάτω ζώνης, καταλαμβάνουν στρατιωτικοί άγιοι, οι δύο αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ και άγιοι ιατροί. Με τον τρόπο αυτό το πρότυπο που επιβάλλεται στον πιστό είναι αυτό του αγίου με στρατιωτική ή κοσμική προέλευση και όχι εκκλησιαστική.

Το μνημείο αναφέρεται για πρώτη φορά σε μια επιστολή του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Χωματιανού που χρονολογείται στο 1222. Στην επιστολή αυτή αναφέρεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου ως χώρος συνάντησης ενός ιερέα με τον άρχοντα Γεώργιο Δαιμονογιάννη, στον οποίο και παρέδωσε επιστολή του Θεόδωρου Δούκα, ηγεμόνα της Ηπείρου⁴¹. Σύμφωνα με την επιστολή, ο απεσταλμένος του Θεόδωρου Δούκα έφτασε στη Μάνη και συναντήθηκε με ένα ιερέα, ο οποίος ανέλαβε να μεταφέρει το μήνυμα στον Γεώργιο Δαιμονογιάννη. Στην ίδια επιστολή αναφέρεται ότι ο ιερέας βρή-

κε τον Δαιμονογιάννη — στον οποίο και παρέδωσε το μήνυμα του Θεόδωρου Δούκα — μέσα στο ναό του Αγίου Γεωργίου (Επισκοπή)⁴². Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Δαιμονογιάννης, αφού διάβασε το μήνυμα, θυμωμένος από το περιεχόμενο του έδιωξε τον κομιστή του από το ναό.

Η συνάντηση του ιερέα με τον Δαιμονογιάννη δεν φαίνεται να ήταν τυχαία. Σύμφωνα με την επιστολή ο ιερέας διεκπεραίωσε σε μικρό χρονικό διάστημα την αποστολή του — έφυγε και επέστρεψε γρήγορα — ωσάν να εγνώριζε που θα έβρισκε τον Δαιμονογιάννη. Αυτό συνεπάγεται μια πολύ συγκεκριμένη σχέση του Δαιμονογιάννη με το ναό στον οποίο τον βρήκε ο ιερέας. Σε μια τέτοια σχέση συνηγορεί το γεγονός ότι ο Δαιμονογιάννης έδιωξε τον ιερέα από το ναό ως να ήταν ιδιοκτησία του. Και είναι φυσικό ένας άρχοντας της περιοχής όπως ο Δαιμονογιάννης⁴³ να είχε ιδιόκτητο ναό. Στην πιθανή ταύτιση του κτήτορα με το πρόσωπο του Γεωργίου Δαιμονογιάννη συνηγορούν ακόμα: α) η αφιέρωση της εκκλησίας στον ομώνυμο του άγιο, β) η αφιέρωση του ναού σε άγιο με στρατιωτική ιδιότητα, και γ) Η επιμελημένη οι-

40. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη, διάγραμμα των σωζόμενων τοιχογραφιών, εικ. 5.

41. Δρανδάκης, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, σ. 188-189.

42. Μ. Κορδώσης, ό.π., σ. 126 κ.ε.

43. Ό.π., σ. 131.

κοδομική κατασκευή και η ποιότητα της αρχιτεκτονικής και της ζωγραφικής του μνημείου, που προϋποθέτουν την οικονομική άνεση του κτήτορα. Ο Δαιμονογιάννης, όπως διαπιστώνεται από την επιστολή του Χωματιανού, ήταν ένας από τους κύριους παράγοντες της περιοχής, στο στρατιωτικό και οικονομικό τομέα.

Νομίζω ότι μόνο μια λεπτομέρεια φαίνεται αντίθετη στην παραπάνω υπόθεση της ταύτισης του κτήτορα του ναού με τον Δαιμονογιάννη: η επιγραφή που βρίσκεται στον κύκλο του τιμώμενου αγίου και συγκεκριμένα στην παράσταση του αγίου Γεωργίου στη φυλακή. Η επιγραφή αυτή έχει ως εξής: *Ο*

*ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΝ ΤΗ ΦΥΛΑΚΗ ΔΗΔΑΣΚΩΝ ΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΟΝ ΠΗΣΤΗ*⁴⁴.

Ο Γεώργιος Δαιμονογιάννης ήταν γνωστός για τα φιλοδυτικά του αισθήματα, ενώ η αναφορά της διδασκαλίας της Ορθόδοξης πίστης από τον άγιο Γεώργιο κάνει σαφή αντιδιαστολή της Ορθόδοξης πίστης με ο,τιδήποτε ανήκει στη σφαίρα του δυτικού δόγματος, το οποίο θεωρείται «αιρετικό» και, βέβαια, ανορθόδοξο. Εν τούτοις, κανείς δεν εμπόδιζε τον Δαιμονογιάννη να δηλώνει από τη μια ορθόδοξος και από την άλλη σύμμαχος των δυτικών, διασώζοντας την προσωπική του περιουσία και την ανεξαρτησία του.

44. Tomecovik, saint patron, σ. 35.

THE ICONOGRAPHIC PROGRAMME IN THE DOME OF ST. GEORGE (EPISKOPI) AT KITTA IN THE MANI

TITOS PAPAMASTORAKIS

The iconographic programme in the dome of the church of St. George (Episkopi) at Kitta in the Mani is composed around a circle at the top of the dome surrounded by two zones. In the circle is the bust of the Pantocrator and there are angels in the first and prophets in the second zone.

The figure of the Pantocrator in the dome (fig. 1) is painted on a blue ground. On either side of him, in circles with a red ground, are the letters IC XC.

In the zone next to the circle with the Pantocrator are the busts of ten angels without halos in medallions (fig. 2). They are wearing Imperial dress and

hold a globe in one hand; the other one is stretchd out towards the east, to which direction they are turned. Between the medallions of the angels there is a quotation from the Trisagion: *ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ [ΑΓΙΟΣ] ΚΥΡΙΟΣ ΣΑΒΑΩΘ ΠΛΗΡΗΣ Ο ΟΥ (ΡΑ)ΝΟΣ ΚΑΙ Η ΓΗ (ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΑΥΤΟΥ)*. The Trisagion comes from the vision of Isaiah (Isaiah 6:3), is doxological in character and declares the triple hypostasis and consubstantial nature of the Holy Trinity. The quotation, apart from its doxological and dogmatic character, also has a liturgical aspect, having been incorporated early on into the Divine Liturgy.

In the lower zone, in the spaces between the windows, eight prophets are shown in pairs holding inscribed scrolls. Clockwise from the east the first is the prophet David (fig. 4). On his scroll there is a passage from the Psalms (45:6). Next comes the prophet Jeremiah (fig. 4), whose scroll carries the passage 35:3 from the book of Baruch. The first of the two prophets in the southwest panel is Elias (fig. 5) and the second Elisha (fig. 6). On Elias' scroll a passage from the third book of the Kings (17:1) is written, while the inscription on Elisha's scroll has perished. The prophets in the northwest panel are Moses and Isaiah (fig. 6); The inscriptions on their scrolls have perished. In the northeast panel are Jonah (fig. 7) and Solomon (fig. 8). On Jonah's scroll is written the passage 2:3 of the book of his prophecies, and on that of Solomon the passage 9:1 from the book of Proverbs.

On the basis of the preceding analysis it is concluded that the symbolic content of the dome of St George is the double nature of Christ (heavenly and earthly) which manifests itself in the procession of the angels in conjunction with the figures of the prophets, and is emphasized by the presence of the Holy Trinity in the form of the Trisagion. A similar symbolical content is exhibited by the programme in the dome of the Panayia tou Arakos. In these churches the expression of the dogma of the Holly Trinity is rendered in two different ways: by illustration and by word. This differentiation in the rendition of the subject matter is due to the different artistic conceptions of the donors of each of these churches.

It is very probable that the donor of St. George was the noble Georgios Daimonogiannes, who seems to have had a close connection with this particular church, according to a letter from Demetrios Chomatianos. The probable identification of the donor as Georgios Daimonogiannes is further supported by: a) the dedication of the church to the saint of that name; b) the dedication of the church to a military saint ; and c) the careful building construction and the quality of the architecture and painted decoration of the church, which presuppose that the donor was a man of means. Daimonogiannes, it is apparent from Chomatiano's letter, was one of the leading figures in the region both on military and financial grounds.

Ο ΑΛΚΥΟΝΕΥΣ «ΕΠΙ ΣΚΗΝΗΣ». ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΗ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΛΚΥΟΝΕΑ

Κ. ΔΑΝΑΛΗ-ΓΚΙΟΛΕ

Σ' ένα πλήθος παραστάσεων σχετικών με τον Ηρακλή, στα αγγεία του τέλους του 6ου αι. π.Χ., έχουν δοθεί διάφορες ερμηνείες. Ο J. Boardman¹ επισήμανε τον πολιτικό και μάλιστα «πεισιστράτειο» συμβολισμό στους μύθους του Ηρακλή, ενώ μία άλλη ερμηνεία², τον ίδιο ήρωα τον θεωρεί ως τον πολιτικό ήρωα της μέσης κοινωνικής τάξης των Αθηνών.

Με αυτές τις συνθήκες, η εικονογραφία φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση της αθηναϊκής κοινωνίας, στα τέλη μάλιστα του 6ου αιώνα, οπότε στην Αθήνα: α) καθιερώνεται το δημοκρατικό πολίτευμα από τον Κλεισθένη και β) γεννιέται και αναπτύσσεται το δράμα.

Μία νέα προσέγγιση στην εικονογραφία του μύθου του Ηρακλή και του Αλκυονέα θα μας οδηγήσει στο δεύτερο από τους παραπάνω σταθμούς στην ιστορία της Αθήνας.

Στο μύθο του Ηρακλή και του Αλκυονέα έχουν ήδη οι μελετητές ξεχωρίσει δύο παραλλαγές³: η μία αφορά τον Αλκυονέα, το μεγαλύτερο των γιγάντων, που εξεγέρθηκαν εναντίον των θεών⁴ και η άλλη αφορά τον Αλκυονέα, το βοσκό, που αναφέρεται από τον Πίνδαρο⁵ και περιγράφεται η συνάντησή του με τον Ηρακλή μετά την εκστρατεία στην Τροία⁶. Οι πρώτες παραστάσεις του θέματος αυτού, με το βοσκό Αλκυονέα και τον Ηρακλή που του επιτίθεται

για να τον φονεύσει, εμφανίζονται σε μία μετόπη του ναού της Ήρας στο Σίλαρι, ένα αρχιτεκτόνημα που χρονολογείται στο 560-550 π.Χ.⁷. Εδώ ο Αλκυονεύς παριστάνεται ενώ προσπαθεί να ξεφύγει από τον Ηρακλή, που τον απειλεί με το ξίφος.

Από το 520 π.Χ., όμως, συναντάμε το ίδιο θέμα σε μία ομάδα αττικών αγγείων, που φθάνουν μέχρι το 480 π.Χ. Συνήθως στα αττικά αυτά αγγεία ο Ηρακλής παριστάνεται να πλησιάζει το γίγαντα Αλκυονέα, που κοιμάται ακουμπισμένος πάνω σε βράχο (δίπλα του,

1. J. Boardman, *Herakles, Peisistratos and Sons*, RA 1972. J. Boardman, *Image and Politics in Sixth Century*, Athens, στο *Ancient Greek and Related Pottery*, Amsterdam 1984, σ. 246. J. Boardman, *Herakles in Extremis*, *Festschrift für K. Schauenburg*, Mainz a. R. 1986.

2. W. G. Moon, *The Priam Painter: Some Iconographic and Stylistic Considerations*, στο *Greek Art and Iconography*, London 1983, σ. 101.

3. LIMC I, *Alkyoneus*, 558-559. D. Williams, *Herakles, Peisistratos and the Alcmeonids*, στο *Image et céramique grecque*, Actes du Colloque de Rouen, Rouen 1983, σ. 132.

4. Απολλόδ. I, 6. 1.

5. Σχόλ. στον Πίνδ., Νέμ. IV, 40. Νέμ. IV, 25 κ.ε. Ίσθμ. VI, 31 κ.ε.

6. Νέμ. IV, 25 κ.ε.

7. P. Zankani-Montuoro, *AttiMGrecia* 5 (1964), πίν. 19 και 20. D. Williams, ό.π., σ. 132-133. LIMC I, *Alkyoneus*, σ. 562.

Εικ. 1. Καιρετανή υδρία στο Βατικανό 16521.

το ρόπαλό του) και ονομάζεται (με επιγραφή) Αλκυονεύς⁸. Ο Ηρακλής μερικές φορές συνοδεύεται από την Αθηνά ή τον Ερμή ή και από τους δύο⁹.

Η κατάσταση ύπνου, στην οποία παρουσιάζεται ο Αλκυονεύς στα αττικά αγγεία, είναι μία σημαντική μεταβολή στην εικονογραφία του Αλκυονέα, που χαρακτηρίζει όλα τα αττικά αγγεία από το 520 έως το 480 π.Χ. Ο F. Croissant¹⁰ παρατήρησε ότι στην περίπτωση του Ηρακλή και του Αλκυονέα έχουμε δύο παραλλαγές του μύθου· η μία σώζεται στα αττικά αγγεία και η άλλη στις φιλολογικές πηγές και στη μετόπη από το Ηραίο στο Σίλαρι. Τη διαφορά αυτή παρατηρούμε όμως και σε σύγχρονη με τα αττικά αγγεία καιρετανή υδρία¹¹ στο Βατικανό (16521) (εικ. 1) (520 π.Χ.), όπου ο Αλκυονεύς παριστάνεται ξύπνιος και όχι αποκοιμισμένος και επομένως

σε μειονεκτική θέση ως προς τον Ηρακλή.

Στα αττικά αγγεία μάλιστα, μετά το 510 π.Χ., βλέπουμε πάνω από τον κοιμισμένο Αλκυονέα να εικονίζεται¹² μι-

8. Αμφορέας του ζωγράφου του Ανδοκίδη κατά τον B. Andrae (βλ. υποσημ. 9) ή του ζωγράφου του Πριάμου κατά τον W. Moon (βλ. υποσημ. 2).

9. Για τις παραστάσεις στα αγγεία βλ. B. Andrae, *Herakles und Alkyoneus*, *JdI* 77 (1962), σ. 130 κ.ε. LIMC I, 559-562.

10. F. Croissant, *Remarques sur la métope de la «mort d'Alkyoneus» à l'Héraion du Silaris*, *BCH* 89 (1965), σ. 393.

11. J. P. Hemelrijk, *Caeretan Hydriae*, Mainz a. R. 1984, αριθ. 21. LIMC I, *Alkyoneus*, 31. K. Scheffold, *Götter und Heldensagen der Griechen in der spätarchaischen Kunst*, München 1978, σ. 141.

12. Για τον Ύπνο βλ. H. A. Shapiro, *Personifi-*

κρή φτερωτή μορφή, ο Ύπνος¹³.

Αυτή η λεπτομέρεια λοιπόν στην εικονογραφική απόδοση του Αλκυονέα (να παριστάνεται δηλαδή κοιμισμένος), στα αττικά αγγεία, δεν μπορεί να ερμηνευτεί από καμιά μέχρι τώρα γνωστή φιλολογική πηγή και έχει θεωρηθεί ότι οφείλεται σε επίδραση από κάποιο χαμένο έπος¹⁴ ή, τέλος (κατά τον D. Williams¹⁵), ως τυπικό μοτίβο στα παραμύθια, που μεταφέρθηκε στο ρεπερτόριο του αγγειογράφου, από κάποιον άλλο συγγενή μύθο.

Μία νέα ερμηνεία όμως προκύπτει για τον κοιμισμένο Αλκυονέα των Αθηναίων αγγειογράφων, αν παρατηρήσουμε και ερμηνεύσουμε σωστά μερικές εικονογραφικές λεπτομέρειες στις παραστάσεις που εικονίζεται κοιμισμένος:

Η προσοχή μας συγκεντρώνεται στην γοητευτική παράσταση στην κύλικα του ζωγράφου του Νικοσθένη¹⁶ (Συλλογή Felton 173014) (εικ. 2): στο πρόσωπο του Αλκυονέα, τα φρύδια συνδέονται με τη γραμμή του γένειου μέχρι το αυτί, όπως στο πρόσωπο του Φινέα, στον αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα του ζωγράφου του Νίκωνος¹⁷, όπου ο Φινέας φοράει θεατρική μάσκα. Τα ανοιχτά χείλη του Αλκυονέα και το στυλιζάρισμα του γένειου είναι επίσης χαρακτηριστικά για μορφές που εικονίζονται να φορούν θεατρική μάσκα.

Το πρόσωπο του Αλκυονέα στην παράσταση της κύλικας στο Βερολίνο¹⁸ (Staatl. Mus. F2057), στην υδρία της ομάδος του Λεάγρου¹⁹ (Λονδίνο, Βρεταν. Μουσείο B314), στην όλη της ομάδος του Λεάγρου²⁰ (Ιδιωτ. Συλλογή,

Γερμανία), είναι όμοιο με το πρόσωπο της διπλής θεατρικής μάσκας, που εικονίζεται στη λήκυθο της Νέας Υόρκης²¹ (Μητρ. Μουσείο, 75.2.21). Όμοια απόδοση του προσώπου του Αλκυονέα, ως θεατρική μάσκα, παρατηρούμε στη

cation of Abstract Concepts in Greek Art and Literature to the End of the 5th cent. B.C., Princeton 1976, σ. 72-74.

13. Βλ. τα παρακάτω αγγεία: 1) κύλικα του ζωγράφου του Αλκυονέα (B. Andreae, ό.π., σ. 130-160, 2) λήκυθο της ομάδος του Λεάγρου από την Γέλα (Ohio 56.66, ό.π., σ. 170), 3) οινοχόη του Μονάχου 1784, ό.π., σ. 176, 4) κύλικα του ζωγράφου του Νικοσθένη, ό.π., σ. 177, 5) λήκυθο του ζωγράφου του Θησέα στις Βρυξέλλες, Musée Royaux d'Art et d'Histoire A (1953), ό.π., σ. 191, 6) λήκυθο στην Αθήνα, Εθν. Μουσ. 460, ό.π., σ. 194, 7) λήκυθο του ζωγράφου του Αίμονα στη Νέα Υόρκη, Μητρ. Μουσείο 34.11.6, ό.π., σ. 194, 8) λήκυθο του ζωγράφου της Σαφούς, χαμένο, ό.π., σ. 195, 9) λήκυθο των Αθηνών του ζωγράφου Beldam, ό.π., σ. 196, 10) λήκυθο στο Λούβρο CA 525 του ζωγράφου Beldam, ό.π., σ. 196.

14. B. Andreae, ό.π., σ. 189. LIMC I, 563.

15. D. Williams, ό.π., σ. 133.

16. ARV, 125, 20. A. D. Trendall, Greek Vases in the National Gallery at Victoria, 1977, σ. 7, πίν. 5a, 5b και A. D. Trendall, Greek Vases in the Felton Collection, 1968, σ. 8, πίν. 7. LIMC I, 11.

17. A. D. Trendall - T. B. L. Webster, Illustrations of Greek Drama, London 1971, III. 1.25.

18. B. Andreae, ό.π., σ. 166, εικ. 18. LIMC I, 5.

19. ABV 360, 2. B. Andreae, ό.π., σ. 167, εικ. 20. LIMC I, 6.

20. B. Andreae, ό.π., σ. 171, εικ. 24. LIMC I, 8.

21. F. Frontisi-Ducroux, Face et profil: les deux masques, στο Image et société in société en Grèce ancienne, Lausanne 1987, εικ. 5.

Εικ. 2. Κύλικα του ζωγράφου του Νικοσθένη-Συλλογή Felton 173014.

λήκυθο της ομάδος του Λεάγρου²² (εικ. 3) (Toledo, Ohio 56-66), στην υδρία του ζωγράφου του Πριάμου²³ (Civitavecchia και Ιδιωτική Συλλογή), στη λήκυθο του ζωγράφου Beldam²⁴ (Παρίσι, Λούβρο CA 2525), στην κύλικα του ζωγράφου του Αλκυονέα στη Βασιλεία (LIMC, I, Alkyoneus, 12) (εικ. 4) και στον αμφορέα στο Παρίσι (Λούβρο F208), τον οποίο ο B. Andreae²⁵ έχει χαρακτηρίσει ως το πρωιμότερο εικονογραφικό παράδειγμα του μύθου αυτού στην αγγειογραφία και το απέδωσε στο ζωγράφο του Ανδοκίδη, ενώ ο W. Moon²⁶ τον απέδωσε στο ζωγράφο του Πριάμου.

Ο Πολυδεύκης, στον κατάλογό του των θεατρικών μασκών, αναφέρει μία μάσκα κοιμώμενου γίγαντα (IV, 145).

Στην κύλικα του ζωγράφου του Νικο-

σθένη, ο Αλκυονεύς κοιτάζει προς το θεατή, στοιχείο επίσης θεατρικό²⁷, ενώ στην άλλη όψη του ίδιου αγγείου παραστάνονται ο Διόνυσος και δύο μαινάδες, μορφές που συχνά ερμηνεύονται ως θε-

22. B. Andreae, *ό.π.*, σ. 170, εικ. 21, 22. LIMC I, 7. Πρβλ. F. Brommer, *Herakles und Theseus auf Vasen im Malibu*, *Greek Vases in The Paul Getty Museum, Malibu 1985*, σ. 183.

23. ABV 332, αριθ. 22. *Paralipomena*, σ. 146, αριθ. 22. B. Andreae, *ό.π.*, σ. 174, εικ. 25-26 LIMC I, 9.

24. B. Andreae, *ό.π.*, σ. 196, εικ. 52-54. LIMC I, 26.

25. B. Andreae, *ό.π.*, σ. 162, εικ. 16. LIMC I, 3.

26. W. G. Moon, *ό.π.*, σ. 117.

27. Πρβλ. K. P. Erhart, *The Development of the*

Εικ. 3. Λήκυθος της ομάδας του Λεάγρου.
Toledo- Ohio 56.66.

Εικ. 4. Κύλिका του ζωγράφου του Αλκυονέα. Βασιλεία, Ιδιωτική Συλλογή.

Αθηνάς στην Παλλήνη, δικαιολογώντας την άποψή του αυτή με την παρατήρηση ότι ο ζωγράφος του Πριάμου μέσα από το έργο του στέλνει μηνύματα πολιτικού συμβολισμού, περισσότερο από όλους τους συγχρόνους του αγγειογράφους³¹. Μία άλλη ερμηνεία όμως θέλει

ατρικές—έχουν κυρίως σχέση με το σατυρικό δράμα²⁸.

Στην παράσταση της υδρίας του ζωγράφου του Πριάμου (εικ. 5 και 6), υπάρχει μία άλλη εικονογραφική λεπτομέρεια, μοναδική και πηγαία, όπως πολύ όμορφα τη χαρακτήρισε ο W. Moon²⁹: ο Αλκυονεύς εικονίζεται μέσα σ' ένα πρόπυλο. Ο D. Williams³⁰ παρατήρησε ότι θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε αυτό το πρόπυλο με το ναό της

Facing Head Motif on Greek Coins and its Relation to Classical Art, 1979. Ο Αλκυονεύς κοιτάζει προς το μέρος του θεατή και σε άλλα αγγεία: στην όλη της ομάδος του Λεάγρου, στην κύλिका του ζωγράφου του Αλκυονέα κ.ά.

28. Πρβλ. A. D. Trendall - T. B. L. Webster, *ό.π.*, 111, 117, 1111. E.Simon, *Satyr-plays on Vases in the Time of Aeschylus, The Eye of Greece*, Cambridge 1982, σ. 128.

29. W. G. Moon, *ό.π.*, σ. 104 και σημ. 22, σ. 117.

30. D. Williams, *ό.π.*, σ. 134.

31. *Ό.π.*, σ. 134.

Εικ. 5. Υδρία του ζωγράφου του Πριάμου (:). Ιδιωτική Συλλογή.

Εικ. 6. Συμπλήρωμα της υδρίας του ζωγράφου του Πριάμου Civitavecchia.

τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, σε πολλές από τις παραστάσεις στα αγγεία, σκηνογραφικές λεπτομέρειες, που έχουν άμεση σχέση με το θέατρο³². Η δεύτερη αυτή ερμηνεία ταιριάζει με τις παραπάνω παρατηρήσεις της εικονογραφίας του Αλκυονέα και ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τα παρακάτω: στην κύλικά της Ταρκυνίας³³ (RC 2070), στην

32. A. D. Trendall - T. B. L. Webster, *ό.π.*, σ. 9. M. Vojatzi, *Frühe Argonautenbilder*, Würzburg 1982, σ. 39.

33. ABV 654, 11. B. Andreae, *ό.π.*, σ. 184, εικ. 37-38. LIMC I, 16.

34. B. Andreae, *ό.π.*, σ. 176, εικ. 27. LIMC I, 10.

οινοχόη του Μονάχου (1784)³⁴, στην όλη της ομάδας του Λεάγρου³⁵ (Ιδιωτ. Συλλογή), στη λήκυθο της ομάδας του Λεάγρου³⁶ (Toledo, Ohio 55.66), ανάμεσα στις μορφές εικονίζονται φύλλα κισσού και αμπέλου, στοιχείο χαρακτηριστικό σκηνών που έχουν σχέση με το σατυρικό δράμα³⁷, ενώ στο εσωτερικό της κύλικας της Ταρκυνίας εικονίζεται ο Διόνυσος, να κάθεται πάνω σε δίφρο³⁸.

Την επίδραση του θεάτρου αναγνωρίζουμε επίσης στις επιγραφές: *ΤΙΣΙΣ* και *ΑΛΣΕΙ*, στη λήκυθο του ζωγράφου της Σαπφούς³⁹ και στη λήκυθο των Αθηνών⁴⁰ (εικ. 7). Η δεύτερη επιγραφή αναφέρεται στον τόπο που διδάχθηκε το δράμα. Πιο συχνά βρίσκουμε την επιγραφή *ΑΣΤΕΙ*, αλλά μαρτυρείται και η επιγραφή *ΑΛΣΕΙ*⁴¹.

Φαίνεται λοιπόν ότι ο κοιμισμένος Αλκυονεύς ήταν κατάλληλος για μια θεατρική παράσταση του μύθου και αυτός είναι ο κύριος λόγος που τα αττικά αγγεία από το 520 έως το 480 π.Χ. παρουσιάζουν τον Αλκυονέα να κοιμάται τη στιγμή που του επιτίθεται ο Ηρακλής. Σε παραστάσεις αγγείων από άλλα εργαστήρια ο Αλκυονεύς παριστάνεται ξύπνιος, αλλά αξίζει να σημειώσουμε ότι στην καιρετανή υδρία, που ήδη αναφέραμε παραπάνω, μοιάζει με τους καιρετανούς σατύρους, με ένα γιγαντιαίο σάτυρο, όπως παρατηρεί ο Hemelrijk⁴² στοιχείο που σχετίζει τον Αλκυονέα με το σατυρικό δράμα.

Η εμφάνιση του μικρού πτερωτού ύπνου στις σκηνές με τον Ηρακλή και τον Αλκυονέα μπορεί να ερμηνευτεί από παρόμοιες παραστάσεις αφηρημέ-

Εικ. 7. Λήκυθος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 460.

ων εννοιών, που είναι συχνές κυρίως κατά τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ.

Είναι γενικά παραδεκτό ότι μορφές, όπως η Λύσσα ή οι Ερινύες, ήταν αρχικά σκηνικές μορφές⁴³, δημιουργήμα-

35. B. Andreae, ό.π., σ. 171, εικ. 24. LIMC I, 8.

36. B. Andreae, ό.π., σ. 170, εικ. 21-22. LIMC I, 7.

37. A. D. Trendall - T. B. L. Webster, ό.π., I 12 και I 18. N. G. L. Hammond και W. G. Moon, Illustrations of Early Tragedy at Athens, AJA 82 (1978), σ. 381, εικ. 11.

38. A. D. Trendall - T. B. L. Webster, ό.π., III, II7, III1.

39. Χαμένο. ABL 227, 40. B. Andreae, ό.π., σ. 195, εικ. 47. LIMC I, 23.

40. Αθήνα, EM 460. B. Andreae, ό.π., σ. 195, εικ. 43-44. LIMC I, 19.

41. B. Snell, TrGF II, Göttingen 1981, 279b.

42. J. P. Hemelrijk, ό.π., σ. 121.

43. H. A. Shapiro, ό.π., σ. 148-149.

τα των τραγικών ποιητών, που διεισέδυσαν στην εικονογραφία του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.⁴⁴. Κατ' αναλογίαν μπορεί να ερμηνευτεί η μορφή του Ύπνου, που εντελώς ξαφνικά κάνει την εμφάνισή της στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. στην αγγειογραφία, ως ένα θεατρικό εύρημα.

Εάν λοιπόν συνδυάσουμε τις παραπάνω παρατηρήσεις και την ακόλουθη γραπτή μαρτυρία, ότι δηλαδή ο τραγικός Φρύνιχος⁴⁵ (540-470 π.Χ.) δίδαξε σατυρικό δράμα με τον τίτλο «Ανταίος», με την εικονογραφική παράδοση του θέματος αυτού, που παρουσιάζει από το 520 έως το 480 μια ομάδα αττικών αγγείων με τον Ηρακλή και τον Ανταίο⁴⁶, τότε σίγουρα μπορούμε να μιλάμε για

τον Αλκυονέα των αττικών αγγείων του 520 έως 480, ως τον «επί σκηνής»⁴⁷ Αλκυονέα κάποιου χαμένου σατυρικού δράματος, που διδάχθηκε στην Αθήνα στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.

44. A. D. Trendall - T. B. L. Webster, *ό.π.*, III, 1. 28.

45. P. Guggisberg, *Das Satyrspiel*, Zürich 1947 σ. 75. B. Snell, *TrGF I*, αριθ. 3F 3a. Πρβλ. E. Simon, *ό.π.*, σ. 131.

46. F. Brommer, *Herakles II*, Darmstadt 1984 σ. 39. LIMC I, λ. Antaios.

47. Πρβλ. E. Simon, *ό.π.*, σ. 124, 129.

A NEW APPROACH TO THE ICONOGRAPHY OF HERACLES AND ALCYONEUS

K. DANALI-GIOLE

In the iconography of Heracles and Alcyoneus on Attic vases dating from 520 to 480 BC, a peculiar feature is noticeable: the giant Alcyoneus is depicted sleeping, while in the workshops of other regions (e.g. Cairetan) he is shown awake and looking like a giant satyr.

We remark that 1) in six of the Attic representations the face of Alcyoneus is rendered in the form of a theatrical mask; 2) ivy leaves decorate the scene of Heracles and Alcyoneus; 3) Dionysos and the maenads are painted on the reverse side of the cases that depict Heracles and Alcyoneus; 4) a small winged figure, Hy-

pnos, is depicted over Alcyoneus; 5) in two representations we find the inscriptions ΤΙΣΙΣ and ΑΛΣΕΙ. These elements are all connected with the theatre and lead us to interpret the posture of the sleeping Alcyoneus as a feature of some theatrical performance, and to suggest that was the origin of its prevalence on Attic vases. This notion is further supported by the fact that at this same period, 520-480 BC, we find a series of Attic representations illustrating the subject of Heracles and Antaeus, and in this instance we know that Antaeus was the title of a satyric play by Phrynichus.

ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΓΡΟΣΣΙΩΝ 13ου-14ου αι. ΑΠΟ ΤΑ ΑΣΩΜΑΤΑ
ΒΕΡΟΙΑΣ

ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Από τη συνοικία των Ασωμάτων της Βέροιας προέρχονται 28 αργυρά νομίσματα που εκτίθενται μέσα σε προθήκη με μικρά εικονίσματα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βέροιας. Πρόκειται για τυχαίο εύρημα¹, το οποίο δεν παρέχει πληροφορίες σχετικές με τον αρχικό κάτοχο των νομισμάτων.

Ο «θησαυρός» αυτός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί αποτελείται αποκλειστικά από γρόσσια, αργυρά νομίσματα της Ενετικής Δημοκρατίας που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 100 περίπου χρόνων 1253-1342 και αποτελούν σπάνιο δείγμα για το χώρο της Β. Ελλάδας αποθησαυρισμού σε γρόσσια².

Τα νομίσματα που αποτελούν το «θησαυρό» των Ασωμάτων Βέροιας είναι τα ακόλουθα:

Ranieri Zeno 1253-1268

Εμ. · *RAGENO · S · M · VENETI*. Ο άγιος Μάρκος και ο Δόγης μετωπικοί, ολόσωμοι κρατούν λάβαρο. Στο πεδίο DVX.

Ό.π. *IC-XC*. Ο Ιησούς ένθρονος μετωπικά.

1. 2 εκ., 2,05 γρ., αριθ. ευρ. N 16 ΚΔ΄.

Πρβλ. N. Papadopoli, *Le Monete di Venezia*, Βενετία 1893, 1, σ. 106, αριθ. 1.

2. 2 εκ., 2 γρ., αριθ. ευρ. N 16 ΚΕ΄.

Πρβλ. Papadopoli, ό.π., σ. 106, σημ. 3.

Luorenzo Tiepolo 1268-1275

Εμ. · *LA · TEVPE · S · M VENETI*. Ίδιος τύπος.

Ό.π. Όμοια επιγραφή. Ίδιος τύπος.

3. 1,9 εκ., 2,05 γρ., αριθ. ευρ. N 16 ΚΣΤ΄.

Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 112, αριθ. 1.

4. 2 εκ., 2,1 γρ., αριθ. ευρ. N 16 ΚΖ΄.

Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 112, σημ. 6.

5. 2 εκ., 2,1 γρ., αριθ. ευρ. N 16 ΚΗ΄.

Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 112.

Pietro Gradonigo 1289-1311

Εμ. · *PE · GRADONIGO · S · M · VENETI*. Ίδιος τύπος.

Ό.π. Όμοια επιγραφή. Ίδιος τύπος.

6. 2,1 εκ., 2,1 γρ. αριθ. ευρ. N 16 ΙΓ΄.

Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 144, αριθ. 2.

7. 2,1 εκ., 2,1 γρ., αριθ. ευρ. N 16 ΙΔ΄.

Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 144, σημ. 9.

1. Τα νομίσματα παραδόθηκαν το 1976 στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας από τον κ. Μιχαλόπουλο και καταγράφηκαν στο Ευρετήριο της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην οποία σήμερα ανήκουν, με τον αριθμό 533/ N 16 Α-ΚΗ΄. ANK 2800 το 1976.

2. Βλ. υποσημ. 14.

8. 2 εκ., 1,85 γρ. αριθ. ευρ. N 16 IE'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 144, 2, σημ. 9.
- Giovanni Soranzo 1312-1328
 Εμ. · IO · SYPANTIO · S · M · VENETI ·
 Ίδιος τύπος.
 Όπ. Όμοια επιγραφή. Ίδιος τύπος.
9. 1,9 εκ., 2,05 γρ. αριθ. ευρ. N 16 IO'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 154, αριθ. 2. Κύριος τύπος κοπής.
10. 2 εκ., 2,075 γρ., αριθ. ευρ. N 16 K'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 154, αριθ. 2, σημ. 12.
11. 1,9 εκ., 1,8 γρ., αριθ. ευρ. N 16 KA'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 154, αριθ. 2, σημ. 12.
12. 2,1 εκ., 2,2 γρ. αριθ. ευρ. N 16 KB'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 154, αριθ. 2, σημ. 12.
13. 2 εκ., 2 γρ., αριθ. ευρ. N IG KG'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 154, αριθ. 2, σημ. 12.
- Francesco Dandolo 1329-1339
 Εμ. · FRADANDVLO · S · MVENETI · Ί-
 διος τύπος.
 Όπ. Ίδια επιγραφή και ίδιος τύπος.
14. 1,9 εκ., 1,15 γρ., αριθ. ευρ. N 16 A'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162. Πέ-
 μπτη παραλλαγή του τύπου.
15. 2 εκ., 1,15 γρ., αριθ. ευρ. N 16 B'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162.
16. 2 εκ., 1,15 γρ., αριθ. ευρ. N 16 Γ'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162.
17. 2 εκ., 1,15 γρ., αριθ. ευρ. N 16 Δ'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162.
18. 2 εκ., 2,15 γρ., αριθ. ευρ. N 16 E'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162.
19. 2 εκ., 2,19 γρ., αριθ. ευρ. N 16 ΣΤ'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162.
20. 1,9 εκ., 2,16 γρ., αριθ. ευρ. N 16 Ζ'.
 21. 2 εκ., 2,185 γρ., αριθ. ευρ. N 16 Η'.
 Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162.
22. 2 εκ., 2,45 γρ., αριθ. ευρ. N 16 Θ'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162.
23. 2 εκ., 2,15 γρ., αριθ. ευρ. N 16 Ι'.
 Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162.
24. 1,9 εκ., 1,8 γρ., αριθ. ευρ. N 16 IA'.
 Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162.
25. 1,9 εκ., 2,14 γρ., αριθ. ευρ. N 16 IB'.
 Papadopoli, ό.π. 1, σ. 162.
- Bartolomeo Gradonigo 1339-1342
 Εμ. · BA · GRADONIGO · S · M · VENETI ·
 Ίδιος τύπος.
 Όπ. Όμοια επιγραφή. Ίδιος τύπος.
26. 2,1 εκ., 2,170 γρ., αριθ. ευρ. N 16 ΙΣΤ'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 168.
27. 2 εκ., 2,170 γρ., αριθ. ευρ. N 16 ΙΖ'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 168.
28. 1,9 εκ., 1,90 γρ., αριθ. ευρ. N 16 IH'.
 Πρβλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 168.
- Ο «θησαυρός» αυτός είναι πιθανότατα ένα σύνολο νομισμάτων τρέχουσας νομισματικής κυκλοφορίας, το οποίο μπορεί να προέρχεται από τμηματική αποταμίευση, που ο φόβος πολιτικών διαταραχών οδήγησε τον κάτοχό τους σε απόκρυψη. Η ποσοτική και ποσοστιαία κατανομή του «θησαυρού» κατά Δόγη είναι οι εξής:
- Ranieri Zeno 2 γρόσσια 7,14%
 Lorenzo Tiepolo 3 γρόσσια 10,71%
 Pietro Gradonigo 3 γρόσσια 10,71%
 Giovanni Soranzo 5 γρόσσια 17,85%
 Francesco Dandolo 12 γρόσσια 42,85%
 Bartolomeo Gradonigo 3 γρόσσια 10,71%
- Είναι εμφανής η ποσοστιαία υπεροχή

των νομισμάτων του δόγη Fr. Dandolo στην εποχή του οποίου πρέπει να σχηματίστηκε ο κύριος όγκος του ευρήματος. Ο χρόνος απόκρυψης του ευρήματος θα πρέπει να τοποθετηθεί στα μέσα του 14ου αι., στα πρώτα πιθανότατα χρόνια της ηγεμονίας του δόγη Bartolomeo Gradonigo (1339-1342)³.

Διαπιστώνεται επίσης ότι όλα σχεδόν τα νομίσματα έχουν βάρος κάτω των 2,175 γρ., που θεωρείται το καθιερωμένο επίσημα βάρος τους⁴. Είναι μάλιστα αξιοπαρατήρητο ότι τα γρόσσια του δόγη Fr. Dandolo έχουν τις μεγαλύτερες διαφορές βάρους μεταξύ τους. Από τα 12 γρόσσια, τα 5 έχουν βάρος μικρότερο των 2 γρ. ενώ τα δύο έχουν βάρος πάνω από το καθιερωμένο 2,175⁵. Αντίθετα, τα λίγα γρόσσια του B. Gradonigo εμφανίζονται να έχουν, πιθανώς συμπτωματικά, το σωστό βάρος τους (τα δύο στα τρία νομίσματα)⁶. Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο που προέρχεται από το «θησαυρό» των Ασωμάτων Βεροίας είναι ότι οι δόγηδες, τα νομίσματα των οποίων απαντούν στο «θησαυρό» συνθέτουν ένα σχεδόν συνεχή κατάλογο των ηγεμόνων της Βενετίας για ένα περίπου αιώνα⁷. Η πόλη αυτή που από τον 6ο έως τον 9ο αι. ήταν υποτελής στη βυζαντινή αυτοκρατορία «περιμένοντας να γίνει σύμμαχος της και αργότερα κληρονόμος της»⁸, εδραίωσε την οικονομική της παρουσία και την απαρχή της οικονομικής της κυριαρχίας στο χώρο του Βυζαντίου μετά την Δ΄ Σταυροφορία. Το Partitio Romaniae που ακολούθησε την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Σταυροφόρους

δημιούργησε με τα προνόμια που παρέχώρησε στη Βενετία ένα «Empire colonial venitien en Orient»⁹. Την εποχή λοιπόν που γίνεται ο αποθησαυρισμός, έχει δημιουργηθεί από τους Ενετούς μια διεθνής αγορά στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, που ακμάζει κυρίως στα νησιά και τα μεγάλα εμπορικά κέντρα. Το νόμισμά τους γίνεται ισχυρό, ιδίως στο δεύτερο μισό του 13ου αι., ενώ οι συχνοί έλεγχοι της περιεκτικότητας των grossi¹⁰ περιορίζουν κατά το

3. Ο μικρός αριθμός νομισμάτων του B. Gradonigo καθιστά πιθανότερη την απόκρυψη στην αρχή της ηγεμονίας του, εποχή ιδιαίτερα παραγμένη για την πόλη της Βεροίας και την περιοχή της, βλ. Γ. Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας*, τ. Β΄, Βυζαντινοί χρόνοι, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 38-39.

4. Βλ. N. Papadopoli, *Le Monete di Venezia*, Βενετία 1893, ό.π. 1, σ. 162.

5. Νοθείες των γροσσίων αναγκάζουν το δόγη Fr. Dandolo να κόψει νέους τύπους αργυρών νομισμάτων, μικροτέρων αξιολογικών διαβαθμίσεων, όπως το σολδίνιο βλ. M. Stahl, *The Mint of Venice in the thirteenth century. Later Medieval Mints: Organisation Administration and Techniques*, Oxford 1988, σ. 2.

6. Αναφέρεται ότι και πάλι υπάρχουν νοθείες, βλ. Papadopoli, ό.π. 1, σ. 158-159.

7. Λείπει μόνο ο δόγης G. Dandolo (1280-1289) και ο δόγης M. Zorzi (1311-1312).

8. Βλ. Ch. Diehl, *Venise. Une republique patriecienne*, Παρίσι 1921, σ. 11.

9. Συνοπτική αξιολόγηση της καταστάσεως βλ. A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Παρίσι 1932, τ. II, σ. 114.

10. Τα γρόσσια άρχισαν να κόβονται στη Βενετία στο τέλος του 12ου αι. βλ. L. B. Robert, *Reorganization of the Venetian Coinage by Doge Enrico Dandolo*, *Speculum* 49 (1974), σ. 48-60. Η ισοτιμία τους σε σχέση με το βυζαντινό χρυσό

δυνατό τη νοθεία, έτσι ώστε όχι μόνο οι έμποροι και ο απλός κόσμος να τα προτιμούν και να τα πληρώνουν κάποτε περισσότερο από την αξία τους¹¹, αλλά να αποτελέσουν τα νομίσματα αυτά τη βάση για τα νομισματικά συστήματα της Σερβίας και της Βουλγαρίας¹². Οι μέχρι σήμερα πληροφορίες για την κίνηση των γροσσίων στο χώρο της Ελλάδας δεν είναι πολλές και κυρίως δεν είναι δημοσιευμένες¹³.

Στο χώρο της Β. Ελλάδας γνωρίζουμε πέντε «θησαυρούς» γροσσίων, των οποίων παραθέτουμε αναλυτικό πίνακα¹⁴ (βλ. Πίνακα 1). Από αυτούς οι δύο δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία¹⁵ ως τώρα δημοσιευμένα, απ' όσο γνωρίζω. Από τα στοιχεία όμως που παρέχουν οι άλλοι γίνεται σαφές ότι τα γρόσσια δεν εμφανίζονται στην Ελλάδα στο τέλος του 13ου αι. και σπανίζουν μετά το 1300 όπως έχει λεχθεί¹⁶, αλλά τόσο στο Βορειοελλαδικό χώρο όσο και στη νότια Ελλάδα¹⁷ απαντούν ήδη στις αρχές του 13ου αι. και εξακολουθούν να κυκλοφορούν και να αποθησαυρίζονται τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 14ου αι. Την εποχή αυτή αυξάνονται τα δείγματα αποθησαυρισμού άλλων τύπων ενετικών νομισμάτων, μικρότερης αξίας, όπως τα αργυρά σολδίνια και τα ενετικά τορνίκια¹⁸. Η παρουσία «θησαυρών» γροσσίων στο χώρο της Β. Ελλάδας και μάλιστα σε πόλεις μακριά από τα θαλάσσια εμπορικά κέντρα ενισχύει την άποψη ότι η οικονομική διείσδυση των Ενετών δεν φαίνεται να κατέστρεψε το βυζαντινό εμπόριο αλλ' αντίθετα οι βυζαντινοί έμποροι περιορίζοντας το ρόλο

τους κατά κύριο λόγο στη διοχέτευση της αγροτικής παραγωγής στην εσωτε-

νόμισμα, το υπέρπυρον ήταν 1:7, βλ. A. Evans, *La Pratica della Mercatura di Fr. Balduci Pegoti*, Cambridge 1936, σ. 116-118.

11. Βλ. Paradoroli, ό.π. 1, σ. 112.

12. Βλ. M. Stahl, ό.π., σ. 3.

13. Η έρευνά μας βασίστηκε κυρίως στις αναφορές «θησαυρών» στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου, των Coin Hords της Royal Numismatic Society, του BCH, αλλά και σε γενικές μελέτες όπως του D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Λονδίνο 1983. Ευχαριστώ τον φίλο Γ. Τουράτσογλου για την πολύτιμη βοήθειά του στην έρευνά μου.

14. Εκτός του «θησαυρού» των Ασωμάτων Βέροιας αναφερόμαστε στο θησαυρό του Πολυπόταμου Φλώρινας 1937 με 16 γρόσσια, βλ. Ευρητήριο Νομισματικού Μουσείου ΚΣΤ' 1937, το θησαυρό 128 γροσσίων και δύο δουκάτων από τα Ιωάννινα, βλ. ΑΔ 21(1966): Χρονικά, σ. 11, το θησαυρό 41 γροσσίων από τη Θεσσαλονίκη βλ. BCH 59 (1935), σ. 244, το θησαυρό από 200 αργυρά νομίσματα της Θράκης, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 8.

15. Ο «θησαυρός» της Θεσσαλονίκης προέρχεται από την πυρκαϊσσο ζώνη ενώ δεν αναφέρεται ο αριθμός των νομισμάτων που αντιστοιχούν στους G. Soranzo, Fr. Dandolo και B. Gradonigo καθώς και στον «Stefanus Urosius», των οποίων νομίσματα αναγνωρίστηκαν στο εύρημα, ΑΔ, ό.π.

16. Βλ. M. Stahl, ό.π., σ. 4-5 και σημ. 16.

17. Πρβλ. το εύρημα 19 γροσσίων από το Καπανδρίτι Αττικής βλ. CH V. 342 και το εύρημα 15 γροσσίων από τον Αποκόρωνα Κρήτης βλ. CH V. 343.¹

18. Θησαυρός Αχαΐας, ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 6. Θησαυρός Γορτυνίας 1967, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 10. Θησαυρός Αγρινίου, Θησαυρός Γόρτυνας 1968, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 13.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1935	ΑΣΩΜΑΤΑ ΒΕΡΟΙΑΣ 1976	ΠΟΛΥΠΟΤΑΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ 1937	ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1965	ΘΡΑΚΗ, 1963	ΚΑΠΑΝΔΡΙΤΙ 1978
P. Ziani 1205-29				1		1
J. Tiepolo 1229-50				2		
R. Zeno 1253-68		2	2	31		2
L. Tiepolo 1268-75		3		20		2
Ia. Contarini 1275-80			2	14		1
G. Dandolo 1280-89				9		
P. Gradonigo 1289-1311		3	7	26		8
M. Zorzi 1311-1312				1		
G. Soranzo 1312-28		5	4	16		
Fr. Dandolo 1329-39		12	1	13		5
B. Gradonigo 1339-42		3				
Αδιάγνωστα	41				200	

ρική και την εξωτερική αγορά συνέχισαν να παίζουν σημαντικό ρόλο στις οικονομικές δραστηριότητες της αυτοκρατορίας. Το ρόλο αυτό μπορούσαν να τον ασκούν τόσο στα μεγάλα κέντρα θαλασσίου εμπορίου όπως η Θεσσαλονίκη, όσο και στις μικρότερες πόλεις-κάστρα, όπως η Βέροια ή τα Ιωάννινα που ήταν στενά δεμένες με την αγροτική οικονομία. Εκτός όμως από αυτό το συμπέρασμα, το γεγονός ότι οι «θη-

σαυροί» αυτοί περιέχουν μόνο γρόσσια φανερώνει τις εμπορικές συναλλαγές που υπήρχαν μεταξύ Ενετών και εμπορευομένων της ενδοχώρας της Β. Ελλάδας, την εμπιστοσύνη που έτρεφαν οι εμπορευόμενοι αυτοί, οι οποίοι συνήθως ανήκουν στην τάξη των «δυνατών», στο νόμισμα της Βενετίας και παράλληλα δείχνει ότι το χρυσό δουκάτο το εξίσου φερέγγυο, δεν κυκλοφορεί στο χώρο αυτό, όπως έχει ήδη σημειωθεί.

HOARD OF GROSSI OF 13th-14th CENTURY FROM ASOMATA VEROIAS

K. LOVERDOU-TSIGARIDA

28 silver Venetian coins were found by chance in the quarter of Asomata at Veroia. They are grossi from the period 1253-1342 and constitute a form of hoard that is rare in northern Greece.

This hoard reveals the penetration of the Venetians into the interior of the country and the confidence of Byzantine merchants in the Venetian coinage at that time.

ΕΝΑΣ ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΙΔΗΨΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΗ ΜΕ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ

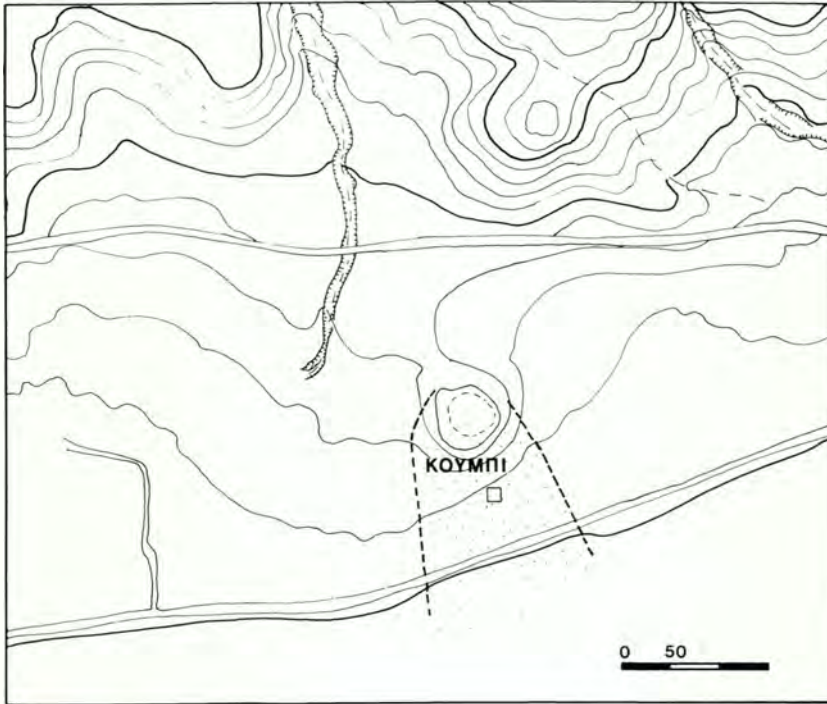
Συνήθως μία περιορισμένη ανασκαφή σ' ένα προϊστορικό οικισμό δίνει τη δυνατότητα να ερευνηθεί το πάχος των στρωμάτων κατοίκησης και να έχουμε ορισμένα ευρήματα, κρίνεται όμως ασήμαντη ποσοτικά σε σχέση με το μέγεθός του. Ο τρόπος αυτός έρευνας επιβάλλεται από τις συνθήκες και το πλήθος των προϊστορικών θέσεων και αν λάβουμε υπ' όψη ότι κανείς προϊστορικός οικισμός δεν έχει ανασκαφεί συστηματικά στον ελληνικό χώρο, καταλήγουμε ότι μία παρόμοια τακτική έρευνας σε συνδυασμό με προσεκτικές επιφανειακές παρατηρήσεις μπορεί να αποδώσει πολλά.

Μία παρόμοια έρευνα έγινε το 1983 στο Κουμπί της Αιδηψού. Ο μαστοειδής λόφος δεσπόζει στη στενόμακρη κοιλάδα βόρεια των Λουτρών Αιδηψού (ε ι κ. 1). Είχε εντοπιστεί για πρώτη φορά από τον Δ. Θεοχάρη (1959, σ. 281) και ερευνήθηκε επιφανειακά το 1962-63 από Άγγλους αρχαιολόγους (Sackett 1966, σ. 39). Από τον ίδιο χώρο είχαμε συλλέξει την τελευταία δεκαετία αρκετό υλικό της Νεολιθικής και της Μέσης Εποχής του Χαλκού (Sackett 1980, 1981, σ. 52). Η ευκαιρία για την ανασκαφική έρευνα δόθηκε, όπως γίνεται συνήθως, από μία εκσκαφή για ανέγερση σπιτιού στο επίπεδο τμήμα του οικισμού, δυτικά του λόφου.

Περιοριστήκαμε να ανασκάψουμε ένα χώρο, διαστ. 3,50×3 μ., που αποτελεί μία κανονική ανασκαφική τάφρο. Μέχρι βά-

θους 0,80 μ. υπήρχε ανάμεικτη κεραμική της νεολιθικής και ΜΕ περιόδου, ενώ βαθύτερα άρχισε να παρουσιάζεται καθαρό ΜΕ στρώμα (ε ι κ. 2-3). Πρόκειται για στρώμα καταστροφής με πολλά κεραμικά λείψανα που είχε σχέση με ένα κτίριο της ίδιας εποχής. Καθαρίζοντας τα θεμέλια των τοίχων που αποκαλύφθηκαν λίγο βαθύτερα αποδείχτηκε ότι υπάρχουν, παρά τη μικρή έκταση της τομής, τμήματα δύο ΜΕ κτιρίων. Κατά τύχη συνέπεσε οι τοίχοι των κτιρίων να βαίνουν παράλληλα με τις παρειές της ανασκαφικής τομής, γεγονός που διευκόλυνε τις μετρήσεις. Δύο τοίχοι που προχωρούν παράλληλα, κολημένοι ο ένας στον άλλο αποτελούν τους εξωτερικούς τοίχους των κτιρίων (ε ι κ. 4-5). Έχουμε δηλαδή και εδώ περίπτωση διπλών τοίχων (Double Walls), κάτι συνηθισμένο στην ΠΕ και ΜΕ αρχιτεκτονική (Tzavella 1980, Σάμψων 1985). Είναι προφανές ότι τα κτίρια χτίστηκαν σε διαφορετικό χρόνο και, όπως συμβαίνει και σήμερα, το νεότερο κτίριο δεν μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον παλιότερο γειτονικό τοίχο, που εξάλλου χρειαζόταν για να στηριχθεί η στέγη. Κοινός τοίχος (μεσοτοιχία) μπορούσε να υπάρχει στην περίπτωση που και τα δύο σπίτια χτίζονταν ταυτόχρονα.

Τα δύο ΜΕ σπίτια πρέπει να ήταν ισόγεια αφού οι εξωτερικοί τοίχοι δεν έχουν μεγάλο πλάτος (0,40-0,50 μ.). Χαρακτηριστικό είναι ότι τα κτίρια έχουν

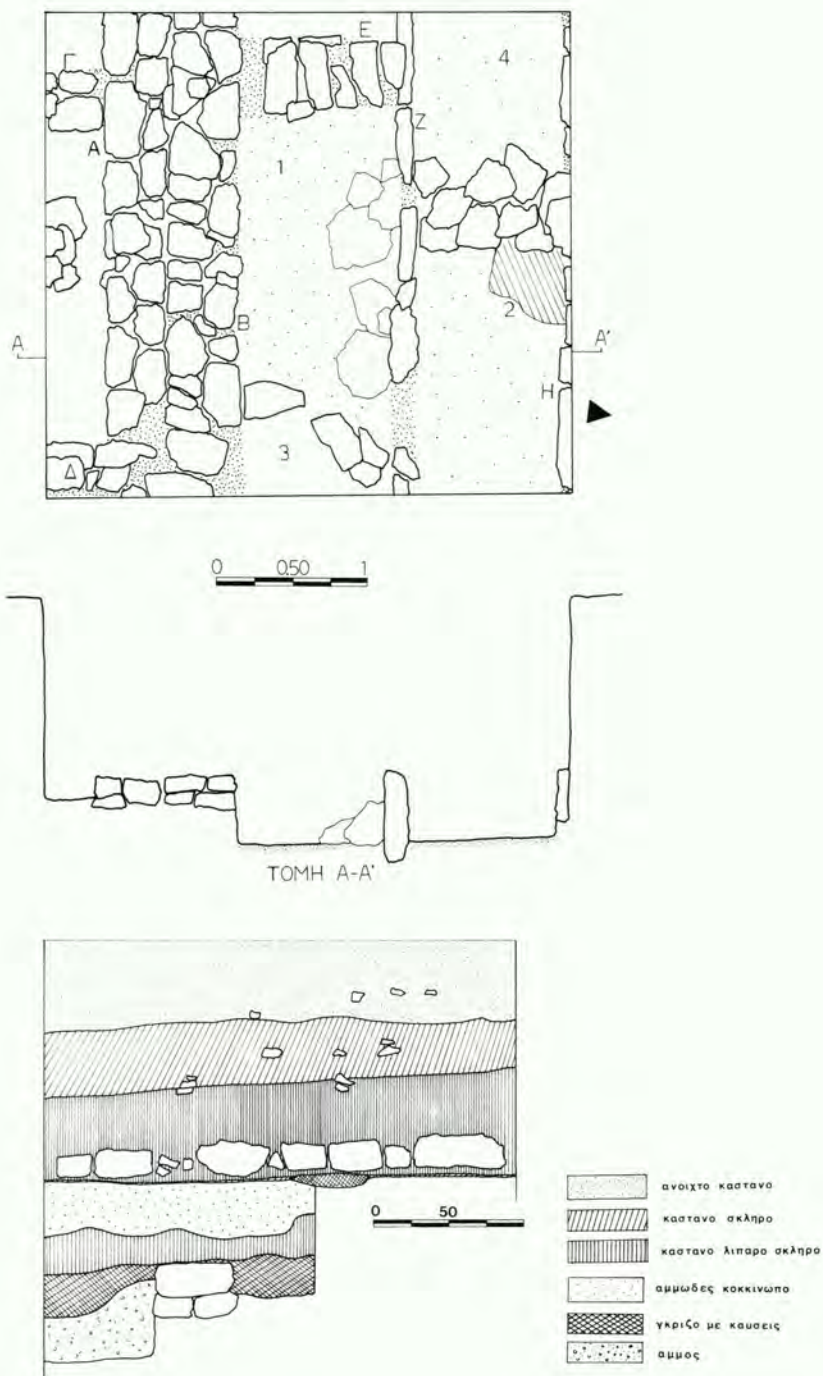

Εικ. 1. Κουμπί Αιδηψού. Χάρτης της περιοχής.

προσανατολισμό στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Από το σπίτι που βρίσκεται στα νότια δε γνωρίζουμε τίποτα, γιατί ο χώρος είναι περιορισμένος. Πάντως οι δύο τοίχοι του Γ και Δ (ε ι κ. 2) δημιουργούν δύο ή τρεις χώρους. Το δεύτερο κτίριο που ανοίγεται προς τα βόρεια έχει αρκετούς χώρους. Πλακοειδείς όρθια τοποθετημένες πέτρες σχηματίζουν ένα είδος λεπτού τοιχίου (Z) που ασφαλώς δε θα είχε μεγάλο ύψος και θα αποτελούσε ένα απλό χώρισμα (ε ι κ. 6), το οποίο μαζί με τον τοίχο Ε απομόνωνε ένα χώρο μάλλον αποθηκευτικό, αφού βρέθηκαν και πολλά θραύ-

σματα παρόμοιων αγγείων. Πιθανώς και ο τοίχος Ε δεν έφτανε μέχρι τη στέγη του κτιρίου. Κάποιες άλλες πέτρες βόρεια του Z δε γνωρίζουμε αν αποτελούσαν τοίχο. Το δάπεδο του σπιτιού Β φαίνεται ότι βρίσκεται χαμηλότερα απ' αυτό του Α (ε ι κ. 2). Από την κεραμική που αποτελείται από άβαφα και όστρακα με καθαρό πηλό χωρίς επίχρισμα φαίνεται ότι τα κτίρια χρονολογούνται στην ύστερη ΜΕ περίοδο.

Στη συνέχεια βαθύναμε το βορειοδυτικό τμήμα της τομής και δημιουργήσαμε μία τάφρο 1,80×2 μ. Στα στρώματα κάτω από το δάπεδο υπάρχουν μεγάλες

Εικ. 2-3. Κομπί Αιδηψού. Η ανασκαφική και στρωματογραφική τομή της νότιας περιοχής.

Εικ. 4. Κουμπί Αιδηψού. Λείψανα ΜΕ κτιρίων.

Εικ. 5. Κουμπί Αιδηψού. Διπλοί διαχωριστικοί τοίχοι.

Εικ. 6. Κουμπί Αιδηψού. Αποθηκευτικός χώρος.

πέτρες σε αμμουδερές στρώσεις που περιέχουν καύσεις και αρκετή κεραμική. Η παρουσία μινυακών οστράκων και λίγων ΜΕ αμαυροχρώμων μέσα στα στρώματα αυτά δείχνει ότι βρισκόμαστε σε άλλη περίοδο. Στο βάθος των 2,20 μ. αποκαλύπτεται τοίχος με διεύθυνση Β.-Ν., ενώ ανατολικά και δυτικά του τοίχου υπάρχει σκληρό πατημένο δάπεδο με έντονα υπολείμματα καύσης (ε ι κ. 3). Κάτω από το δάπεδο υπάρχει ένα στρώμα τέφρας με ελάχιστη ΜΕ κερα-

μική και ακολουθούν στρώματα άμμου χωρίς λείψανα ανθρώπινης παρουσίας. Καθώς πλησιάζουμε το επίπεδο της θαλάσσιας στάθμης τα στρώματα άμμου είναι υγρά.

Ένα ανέλπιστο εύρημα μέσα σε στρώμα άμμου δείχνει ότι οι ΜΕ κάτοικοι της Αιδηψού ακολουθούσαν τον κανόνα στα ταφικά τους έθιμα. Ένας κιβωτιόσχημος τάφος με διαστάσεις 1,10×0,80 μ. εμφανίζεται στην άκρη της τάφρου και συνεχίζεται στο άσκαφο τμήμα. Δεν έχει κτερίσματα, τα οστά είναι πολύ φθαρμένα και ανήκουν σε νεαρό άτομο. Η ύπαρξη ταφής μέσα σε κτίρια και κάτω από δάπεδο σπιτιών είναι συνηθισμένο φαινόμενο στους ΜΕ χρόνους. Ταφή ενήλικου ατόμου βρέθηκε κάτω από κτίριο της ΜΕ περιόδου στην Κήρινθο (ε ι κ. 7) (Σάμψων 1976, σ. 30).

Η ανασκαφή συνεχίστηκε και βαθύτερα παρ' όλο που τα νερά είχαν κατακλύσει την τομή. Επάλληλα στρώματα άμμου δείχνουν ότι στη θέση αυτή υπήρχε αιγιαλός στους χρόνους πριν από τη ΜΕ περίοδο. Μία τομή που ανοίχτηκε το 1987 σε άλλο σημείο του οικισμού και πλησιέστερα προς τη θάλασσα απέδωσε ΥΕ Ι κεραμική, που δεν είχε βρεθεί καθόλου στην τομή που ανοίξαμε το 1983. Βεβαίως η φάση αυτή δεν απέχει πολύ από το τέλος της ΜΕ περιόδου, στην οποία ανήκουν τα λείψανα κτιρίων.

Συμπεράσματα - παρατηρήσεις

Παρ' όλο που δεν επιτύχαμε να εντοπίσουμε νεολιθικά στρώματα, τα οποία

είτε βρίσκονται σε άλλο σημείο του οικισμού ή σε βαθύτερα στρώματα, αν υπολογίσουμε από τους νεολιθικούς χρόνους μία άνοδο της θαλάσσιας στάθμης της τάξης των 6-7 μ., η μικρή αυτή ανασκαφή μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητική. Υπάρχουν σαφέστατα δύο φάσεις της ΜΕ περιόδου, εντοπισμένες σε μία περιοχή, όπου μέχρι τώρα μόνο επιφανειακά ευρήματα είχαμε. Διαπιστώνουμε την ύπαρξη ενός ΜΕ κέντρου όχι τόσο μεγάλου σε έκταση, αλλά τοποθετημένου σε παραθαλάσσια περιοχή, με δυνατότητες να εκμεταλλεύεται μία μικρή αλλά εύφορη κοιλάδα και ταυτόχρονα προσανατολισμένου σε θαλάσσιες ασχολίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι άλλες ΜΕ θέσεις στην Εύβοια βρίσκονται δίπλα στη θάλασσα (Καστρί Ωρεών, Καστρί στις Γούβες, Καστρί Λιχάδας, Καστέλλι Γιάλτρων, Χερσονήσι). Οι άλλες θέσεις συνήθως είναι χτισμένες πάνω σε παλαιότερους οικισμούς που η αρχή τους ανάγεται είτε στην ΠΕ περίοδο, είτε στη Νεολιθική. Στο Κουμπί όπου συλλέχθηκαν στην επιφάνεια όστρακα της ΑΝ φαίνεται να υπάρχει ένα χάσμα τριών χιλιετηρίδων τουλάχιστον.

Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι υπάρχουν δύο οικοδομικές φάσεις που πρέπει να αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές χρονολογικές περιόδους, όπως δείχνει η κεραμική. Η φάση με τα μινύεια βρίσκεται στην αρχή περίπου της ΜΕ, ενώ η άλλη καταλαμβάνει το ύστερο τμήμα της. Μεταξύ των δύο φάσεων δε φαίνεται να μεσολαβεί κάποιο κενό, τουλάχιστον μεγάλο. Ένα πρόβλημα

είναι πόσο διαρκεί η μινυακή κεραμική. Στο Λευκαντί βλέπουμε ότι εμφανίζεται πολύ νωρίς (φάση ΙΙ), ήδη από την τελευταία φάση της ΠΕ περιόδου (ΠΕ 4, Σάμψων 1986, 1988), και διαρκεί ένα αρκετά μεγάλο διάστημα (Porham 1968). Σε άλλες ανασκαμμένες ΜΕ θέσεις δεν έχει χρονολογηθεί επακριβώς το τέλος των φαιών μινύειων, ενώ άλλες κατηγορίες τους (ερυθρά, καστανά, κίτρινα μινύεια) στην Πελοπόννησο (Αργολίδα) τοποθετούνται στο τέλος της περιόδου.

Δύο οικοδομικές και χρονολογικές φάσεις της ΜΕ περιόδου καθορίστηκαν επίσης στην ανασκαφή στο Πελέκι Κηρίνθου (Σάμψων 1976). Η παλαιότερη απέδωσε φαιά μινύεια και η νεότερη μονόχρωμη κεραμική με καθαρό πηλό, όπως στο Κουμπί Αιδηψού. Παρατηρείται εξάλλου ότι δε μεσολαβεί διακοπή μεταξύ των δύο φάσεων.

Έπειτα απ' αυτά φαίνεται ότι είναι καιρός να διευκρινισθεί ή αναθεωρηθεί, η κεραμική ακολουθία της ΜΕ περιόδου, του μικρού αυτού μεσαίωνα της ελληνικής προϊστορίας. Μέχρι σήμερα συνήθιζαν να χωρίζουν τη ΜΕ περίοδο σε τρεις φάσεις (I, II, III). Ο τριμερής αυτός χωρισμός επηρεασμένος από τον ιερό αριθμό 3 έχει καθιερωθεί στην προϊστορική αρχαιολογία από παλαιότερους αρχαιολόγους όπως ο S. Weinberg και ο J.L. Caskey, αλλά πολύ νωρίς αποδείχτηκε ότι δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όσον αφορά τουλάχιστον στη νεολιθική και ΠΕ περίοδο (Renfrew 1981, Sampson 1986, Coleman 1987). Για τη ΜΕ περίοδο ο τριμερής χωρισμός είναι πολύ πιο αό-

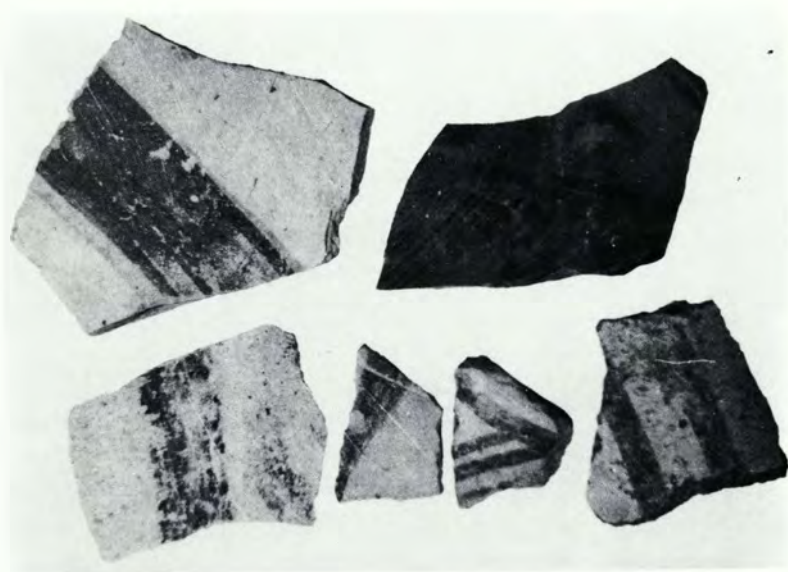
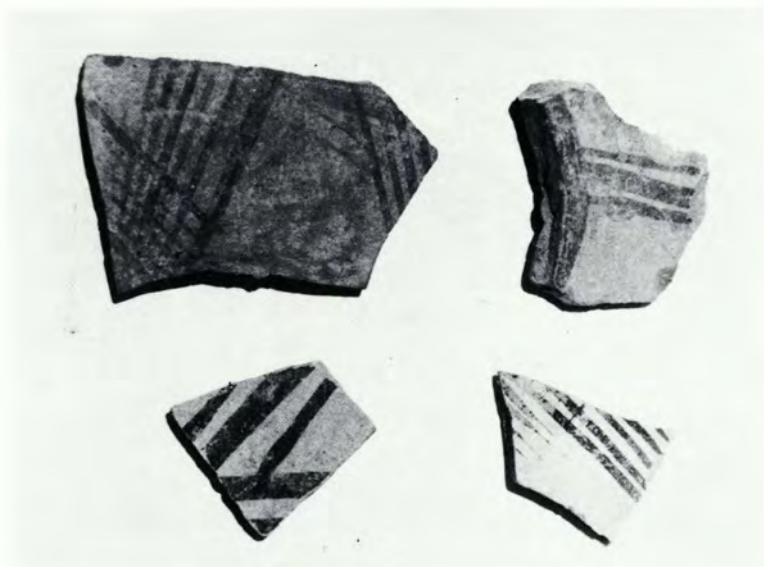
Εικ. 7. Μάνικα Χαλκίδας. ΜΕ αμαυρόχρωμα όστρακα.

ριστος και ασαφής. Συνηθίστηκε να τη χωρίζουν σε τρία μέρη που έχουν σχέση με την εξέλιξη της αμαυρόχρωμης κεραμικής, η οποία συμβατικά αναλογεί σε τρεις φάσεις (ε ι κ. 7-9). Στη ΜΕ I υποτίθεται ότι έχουμε γραπτά με απλά γεωμετρικά κοσμήματα, στη ΜΕ II καμπυλόγραμμη διακόσμηση και στο τέλος της περιόδου πολυχρωμία (Buck 1964). Παρ' όλο όμως που η πρώτη τεχνοτροπία είναι πράγματι πρώιμη και μπορεί να τοποθετηθεί στην αρχή της ΜΕ περιόδου, οι δύο άλλες συμπίπτουν και φαίνεται να ανήκουν μάλλον στην ίδια φάση, ενώ τα χρονικά τους όρια είναι ασαφή. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις που η πρώτη και δεύτερη τεχνοτροπία πάνε μαζί (Πίνακας I). Στην Καυκάλα Πολιτικών (Σάμψων 1974) παρατηρούμε επίσης ότι η δεύτερη και τρίτη ομάδα

συνυπάρχουν. Επομένως φαίνεται ότι από τη γραπτή ΜΕ διακόσμηση δεν μπορούν να βγουν επαρκή χρονολογικά συμπεράσματα, ούτε να βασίσουμε σε αυτά την τριμερή διαίρεση της περιόδου.

Στην Αργολίδα, όπου έχουμε σωρεία ΜΕ ευρημάτων, έγινε προσπάθεια διάκρισης και χρονολόγησης των τριών φάσεων, αλλά αποκλείεται αυτές να έχουν αντιστοιχία με τις ΜΕ φάσεις της κεντρικής Ελλάδας. Τα φαιά μινύεια δε μας βοηθούν επίσης όσο θα έπρεπε. Στην τεχνική και τα σχήματα δεν υπάρχουν βασικές διαφορές. Μία καλά στρωματογραφημένη θέση είναι το Λευκαντί (Porham 1968), όπου υπάρχει συνέχεια από το τέλος της ΠΕ περιόδου μέχρι τη γεωμετρική εποχή. Οι ανασκαφείς διέκριναν τέσσερις ΜΕ φάσεις με μινύεια. αν και αυτά πρωτοπαρουσιάζονται ήδη από την τελευταία φάση της ΠΕ περιόδου (ΠΕ 4 - φάση Λευκαντί II). Οι ανασκαφείς πάντως συμφωνούν ότι οι τέσσερις αυτές φάσεις είναι τεχνητές, ενώ λείπουν οι οικοδομικές φάσεις. Τα αμαυρόχρωμα εμφανίζονται στην 3η φάση, ενώ τα δίχρωμα στην 4η, όταν τα μινύεια αρχίζουν να εξαφανίζονται.

Καταλήγουμε λοιπόν ότι σε περιοχές που υπάρχει εντατική κατοίκηση και επομένως παχιά στρώματα μπορούν να διακριθούν αρκετές οικοδομικές ή πολιτιστικές φάσεις της ΜΕ περιόδου, ενώ αλλού αυτές είναι λιγότερες. Στο Κουμπί Αιδηψού και στην Κήρινθο διακρίθηκαν δύο φάσεις, μία πρώιμη με μινύεια και μία ύστερη με αμαυρόχρωμα. Στη Μάνικα η μία μόνο φάση που

Εικ. 8-9. Μάνικα Χαλκίδας. ΜΕ αμαυρόχρωμα όστρακα.

Α. ΣΑΜΨΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατανομή κατηγοριών κεραμικής σε ΜΕ θέσεις

ΘΕΣΗ	ΑΜΑΥΡΟΧΡΩΜΑ			
	ομάδα I	ομάδα II	Δίχρωμα	Λευκό σε σκούρο
Εύτρηση		×	×	×
Θήβα	×	×		
Καυκάλα (Εύβοια)	×		×	
Μάνικα	×	×	×	
Ελευσίνα	×	×		×
Αγορά	×	×		×
Αίγινα	×	×;		
Αμάρυνθος		×	×	
Μάλθι	×	×	×	×
Ωρεοί			×	
Καστρίτσα (Ήπειρος)		×		
Λέρνα	×	×		
Λιχάδα		×	×	
Γιάλτρα		×		
Κουμπί Αιδηψού		×		
Κήρινθος		×		
Πολιτικά		×		
Σαλγανέας	×	×		
Γλύφα				
Χαλκίδας		×	×	
Κοράκου	×	×	×	
Ζυγουριές	×	×	×	
Αφίδνες	×			
Πρόσυμα		×	×	
Μυκήνες		×	×	×
Τίρυνς			×	
Κίρρα			×	
Λιανοκλάδι	×	×		
Πελασγία	×			
Καρπενήσι		×		

ΘΕΣΗ	ΑΜΑΥΡΟΧΡΩΜΑ			
	ομάδα I	ομάδα II	Δίχρωμα	Λευκό σε σκούρο
Οξύλιθος		×		
Μαγούλα Αλιβερίου		×		
Ασίνη		×	×	
Βραυρώνα	×		×	×
Κόρινθος		×	×	
Περιστεριά		×		
Σπήλαιο ο Νέστορας	×			
Δραχμάνι			×	
Σαμικόν			×	
Άργος	×	×;		
Λευκαντί	×	×		
Τείχος Δυμαίων		×		
Θορικός		×		
Δράμεσι	×			
Φαρές	×			
Καλυδώνια	×			
Καρποφόρα Μεσσηνίας	×			
Νιχώρια	×			
Ορχομενός	×		×	
Παπούλια	×			
Σέσκλο	×			
Διμήνη	×			
Ιωλκός	×			
Πύλος	×			
Στειριάς (Αττική)	×			
Κεφαλόβρυσο (Πύλος)			×	

βρέθηκε (ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 258) περιέχει φαιά μινύεια μαζί με αμαυρόχρωμα. Βεβαίως δε γνωρίζουμε αν η κατοίκηση στις θέσεις αυτές αρχίζει από τα πρώιμα στάδια της περιόδου ή αργότερα, γιατί τα φαιά μινύεια διαρκούν μεγάλο διάστημα.

Ένα άλλο θέμα είναι το πότε ακριβώς αρχίζει η ΜΕ περίοδος, επειδή είναι πια σαφές ότι η παρουσία των μινύειων δεν πρέπει να σημαίνει απαραίτητα και την αρχή της, όταν αυτά παρουσιάζονται στις δύο τελευταίες φάσεις της ΠΕ περιόδου (Rutter 1983, Σάμψων 1985, σ. 242). Δυστυχώς δε φαίνεται να υπάρχει μεταξύ της ΠΕ και ΜΕ ένα σαφές χρονολογικό όριο, όπως και στην περίπτωση της μετάβασης από τη Νεολιθική στην Πρώιμη Χαλκοκρατία με την παρεμβολή της αρκετά σκοτεινής φάσης της ΠΕ 1. Από τις ανασκαφές στο Λευκαντί και στη Μάνικα φαίνεται ότι η μετάβαση από την ΠΕ στη ΜΕ περίοδο είναι ομαλή και δε μεσολαβούν καταστροφές, ενώ η ομαλή εξέλιξη στην κεραμική και τα ταφικά έθιμα δείχνουν

την ύπαρξη του ίδιου φυλετικού στοιχείου. Καταστροφές που παρουσιάστηκαν αλλού (Λέρνα, Εύτρηση, Θήβα) δε θα πρέπει να σχετίζονται με εισβολές άλλων λαών, αλλά να οφείλονται σε φυσικά αίτια, όπως για παράδειγμα οι σεισμοί. Αν η ΜΕ περίοδος αρχίζει σύμφωνα με τις τελευταίες ψηλές χρονολογίες στο 2150-2100 π.Χ. θα είχε μία διάρκεια μισής περίπου χιλιετίας και το διάστημα αυτό είναι αρκετό για να τη χωρίσουμε σε φάσεις που έχουν σχέση με την κεραμική και την αρχιτεκτονική. Ο τριμερής όμως χωρισμός προς το παρόν δεν είναι αποδεκτός, αφού βγαίνει μόνο από την κεραμική και ιδίως από μία μόνο κατηγορία της. Πρέπει να περιμένουμε αποτελέσματα καινούργιων ανασκαφών για να μπορούμε να πούμε περισσότερα πράγματα. Αρκεί να σκεφτούμε μόνο ότι ένα πλήθος ΜΕ θέσεων δεν έχει ανασκαφεί ακόμα. Πάντως με τις παρούσες συνθήκες ένας διμερής χωρισμός της ΜΕ περιόδου φαίνεται πολύ πιθανός για την Εύβοια και ίσως για τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Buck 1964: R. J. Buck, Mattpainted Middle Helladic Pottery, *Hesperia* 33 (1964), σ. 231-308.
- Coleman 1987: J. Coleman, Greece and the Aegean in Old World Chronology, 1987.
- Θεοχάρης 1959: Δ. Θεοχάρης, Εκ της προϊστορικής Εύβοιας, *ΑΕΜ ΣΤ'* (1959), σ. 279-328.
- Popham 1968: M. Popham - L. Sackett, Excavations at Lefkandi, Euboea, 1968.
- Renfrew 1981: C. Renfrew, Terminology and beyond, in J. Davis - J. Cherry, *Papers in Cycladic Prehistory*, 1981, σ. 51.
- Rutter 1983: J. Rutter, Fine Gray-burnished Pottery on the Early Helladic III period: The Ancestry of Gray Minyan, *Hesperia* 52 (1983), σ. 327-356.
- Sackett 1966: L.H. Sackett et al., Prehistoric Euboea. Contributions toward a Survey, *BSA* 61 (1966), σ. 33-112.

Σάμψων 1974: Α. Σάμψων, Εκ της προϊστορικής Εύβοιας, ΑΕ 1974, Χρονικά σ. 7.

Σάμψων 1976: Α. Σάμψων, Μεσοελλαδικός οικισμός παρά το Μαντούδι, ΑΑΑ VIII (1976), σ. 30.

Σάμψων 1980: Α. Σάμψων, Προϊστορικές θέσεις και οικισμοί στην Εύβοια, ΑΕΜ ΚΓ' (1980), σ. 91.

Σάμψων 1981: Α. Σάμψων, Η Νεολιθική και η Πρωτοελλαδική Ι στην Εύβοια, 1981.

Σάμψων 1985: Α. Σάμψων, Μάνικα. Μια Πρωτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα, 1985.

Sampson 1986: A. Sampson, Some Chronological Problems of the End of the Neolithic and the Early Bronze Age, in Y. Maniatis, Archaeometry, 1986, σ. 709.

Tzavella 1980: Η. Tzavella, ΕΗ Double Walls: Acovitica and Lithares, ανακοίνωση στο Α' Μυκηναϊκό Συνέδριο (υπό εκτύπωση).

A MIDDLE HELLADIC SETTLEMENT AT AIDIPSOS AND COMMENTS ON THE MIDDLE HELLADIC PERIOD IN EUBOEA

ADAMANTIOS SAMPSON

After a prolonged surface survey of the district, a trial excavation was carried out in 1983 in the prehistoric settlement of Koumpi at Aidipsos. In the limited area of the excavation trench the remains of two MH buildings were uncovered, which from the thickness of their walls seem to have been ground floors. We can date this building phase by the pottery to the end of the Middle Bronze Age.

At a deeper level (2.20 m.) building remains were found belonging to a mature phase of the Middle Helladic, as indicated by the dark Minyan and matt-painted pottery. After a layer of sand a child's cist grave was discovered. The presence of a burial beneath a floor is quite usual in the Middle Helladic period. In a trench opened in 1987 at another point in the settlement LH I pottery was found.

It was observed that at Koumpi two building phases were found belonging to different chronological phases, as the

pottery showed. The phase with the dark Minyan belongs to the beginning of the MH period and the other phase to the later part, and there appears to be no break between them. Two corresponding phases of this period were found at Kirinthos in 1974, again with no apparent break. And limited excavations and surveys at other sites have also not confirmed the old established tripartite chronological scheme for the period. This division had originally been based on the development of the matt-painted pottery, which conventionally corresponds to three phases, but in reality the second and third styles go together. Consequently valid chronological conclusions cannot be drawn from the painted decoration of MH vases.

In regions where there was intensive habitation it is likely that more building phases exist. At Lefkandi four phases were defined, which were artificial according to the excavators, and which did

not correspond to building phases. At Manika only one building phase was found with Minyan and matt-painted pottery. What we observe in Euboea is that the transition from the EH to the MH period took place smoothly without intervening destructions, and the steady development of the pottery and the burial customs indicate the existence of the same racial element.

If the MH period begins according to the recent high chronologies in 2150-2100 BC, it would have a duration of

half a millennium, a long enough span for it to be divided into phases according to the pottery and building remains. The tripartite division, however, does not for the present correspond to the facts, since it is based only on the pottery and, in particular, on only one class of it. Until we have more excavation material at our disposal, the bipartite division of the MH is more convincing for Euboea, and it is probably also valid for the rest of the Greek mainland.

ΕΥΡΗΜΑ ΓΡΙΔΙΩΝ ΧΙΟΥ¹

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

Στο Μουσείο Χίου εκτίθεται ένας μικρός «θησαυρός» δεκαοκτώ αργυρών νομισμάτων, που βρέθηκε το 1959, κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου Γριδιών-Νενήτων, στη θέση Παλιοκάστελλο.

Σύμφωνα με το σχετικό έγγραφο της Χωροφυλακής, εκτός από αυτά τα νομίσματα, υπήρχαν και πολλά άλλα ακόμα που καταχώθηκαν από τον εκσκαφέα. Επίσης, από τον εκσκαφέα καταστράφηκε και το αγγείο μέσα στο οποίο περιείχονταν τα νομίσματα, αποστερώντας μας έτσι από ένα ακόμα στοιχείο για τη χρονολόγηση της απόκρυψής του.

Το «εύρημα» αποτελείται από δεκατέσσερις δραχμές Χίου, ένα αθηναϊκό τετράδραχμο «Νέας Τεχνοτροπίας», δύο κιστοφορικά Περγάμου και ένα ρωμαϊκό δηνάριο του *L. PISO L. F. L. N. FRUGI*².

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν υπάρχουν πολλοί «θησαυροί» που προέρχονται από τη Χίο³, σε σχέση μάλιστα με τη μεγάλη νομισματική της δραστηριότητα και τη σημαντική θέση που κατείχε στο χώρο του ανατολικού Αιγαίου και της Μ. Ασίας.

Οι πρωιμότεροι από αυτούς, του 5ου αι. π.Χ., σχετίζονται με την αναταραχή που δημιούργησαν στην περιοχή τα γεγονότα της ιωνικής επανάστασης, η υποδούλωση του νησιού και η ευρύτερη περσική επέκταση στην Ελλάδα. Οι αναταραχές συνεχίστηκαν και στον επόμενο αιώνα με αρκετή ένταση, όπως φαίνεται όχι μόνο από την απόκρυψη

1. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Α. Τσαραβόπουλο, ο οποίος μου υπέδειξε την ύπαρξη του ευρήματος, καθώς και την Έφορο της Κ' Εφορείας Προϊστορικών Κλασικών Αρχαιοτήτων Α. Αρχοντίδου, που μου παρέχώρησε την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του υλικού. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τη Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου Μ. Οικονομίδου για τις πολύτιμες συμβουλές της και τη Μ. Γαλάνη για τις χρήσιμες υποδείξεις της.

Για τις νομισματικές δημοσιεύσεις, εκτός από αυτές του Numismatic Literature, χρησιμοποιήθηκαν οι εξής συντομογραφίες:

Crawford, RRC: M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, Cambridge 1974.

Kleiner 1974: F.S. Kleiner, The Giresun Hoard, ANSMN 19 (1974), σ. 3-25.

Kleiner 1978: F.S. Kleiner, Hoard Evidence and the Late Cistophori of Pergamum, ANSMN 23 (1978), σ. 77-105.

Kleiner - Noe: F.S. Kleiner - S. Noe, The Early Cistophoric Coinage, ANS Numismatic Studies 14, N. York 1977.

LGPN I: A Lexicon of Greek Personal Names. Eds. P.M. Fraser, E. Matthews, I, Oxford 1987.

Mavrogordato: J. N. Mavrogordato, A Chronological Arrangement of the Coins of Chios, NC 1916, σ. 281-355.

Mørkholm 1984: O. Mørkholm. The Chronology of the New Style Coinage of Athens, ANSMN 29 (1984), σ. 29-42.

Thompson 1961: M. Thompson, The New Style Silver Coinage of Athens, N. York 1961.

2. CH 6 (1981), σ. 46, όπου ως τόπος εύρεσης και φύλαξης του «θησαυρού» αναφέρεται η Κως. Διορθώθηκε από τον Ph. Kinns στο επόμενο CH 7 (1985), σ. 134.

3. IGCH 1171, 1172, 1179, 1191, 1211, 1217, 1306, 1337, 1338, 1339.

νομισμάτων, αλλά και από την εγκατάλειψη των κτισμάτων, όπως π.χ. αυτό του Πίνδακα⁴. Στον 3ο αι. π.Χ. χρονολογείται ένας μόνο «θησαυρός» που συνδέεται πιθανόν με τις δυναστικές έριδες των επιγόνων, ενώ τον επόμενο αιώνα, η μεταφορά των πολεμικών επιχειρήσεων των Ρωμαίων κατά του Αντιγόνου στη Μ. Ασία και το ανατολικό Αιγαίο, δημιούργησε τέτοιες συνθήκες στο νησί που ανάγκαζαν τους κατοίκους να κρύβουν ό,τι μπορούσαν από τα υπάρχοντά τους.

Εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, αποθησαυρίζονταν κυρίως μόνο χιακά νομίσματα, στις υστερότερες δε περιόδους φαίνεται ότι δεν ενδιέφερε αν αυτά ήταν ακόμα και χάλκινα μικρής μόνο πραγματικής αξίας. Στα «ευρήματα» πάντως, όπου υπάρχουν και άλλα νομίσματα εκτός των χιακών, αυτά προέρχονται από τις γειτονικές πόλεις της Μ. Ασίας και των νησιών του ανατολικού Αιγαίου. Πράγμα που σημαίνει ότι η περιοχή αποτελούσε ένα κλειστό και αυτόνομο οικονομικά χώρο, στον οποίο η νομισματική διακίνηση στηριζόταν αποκλειστικά στα τοπικά νομίσματα. Πολύ σπάνια, όπως στην περίπτωση των Γριδιών, εμφανίζονται νομίσματα και άλλων, απομακρυσμένων πόλεων, τα οποία ωστόσο αποτελούσαν μια νομισματική μονάδα ευρύτερης κυκλοφορίας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Χίος

Δραχμές

Εμ. Σφίγγα καθισμένη προς τα δεξ.

στη γραμμή του εξέργου. Στο πεδίο δεξ. σταφύλι. Σε στικτό κύκλο. Οπ. Οξυπύθμενος αμφορέας. Στο πεδίο δεξ. το όνομα του άρχοντα, αρ. ΧΙΟΣ. Το όλο μέσα σε στεφάνι αμπέλου.

1. 3.800 γρ., 18 χιλ. (12). Εμ. Διακρίνονται ίχνη του στικτού κύκλου. Σφραγίδα κινημένη, ίδια με την επόμενη. Οπ. ΜΗΝΟΦΙΛΟΣ. Ανάμεσα στα γράμματα του εθνικού κάρθρατος (ε ι κ. 1,1).

Βλ. Manrogordato, σ. 322, όπου το όνομα εμφανίζεται μόνο σε χάλκινες κοπές. 133-84 B.C. Θα πρέπει ωστόσο να υποθέσουμε ότι υπήρχαν και αργυρά νομίσματα του Μηνόφιλου, με βάση τον Manrogordato, σ. 341, στα σχόλια του για τον Δημήτριο «...the magistrate's name is illegible, and it almost looks as if the die had been purposely defaced. I only know of two specimens of the coin ...both from the same dies. The magistrate's name has been read, in the one case as ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, and in the other as... ΦΙΛΟΣ...». LGPN I, v.s. Μηνόφιλος.

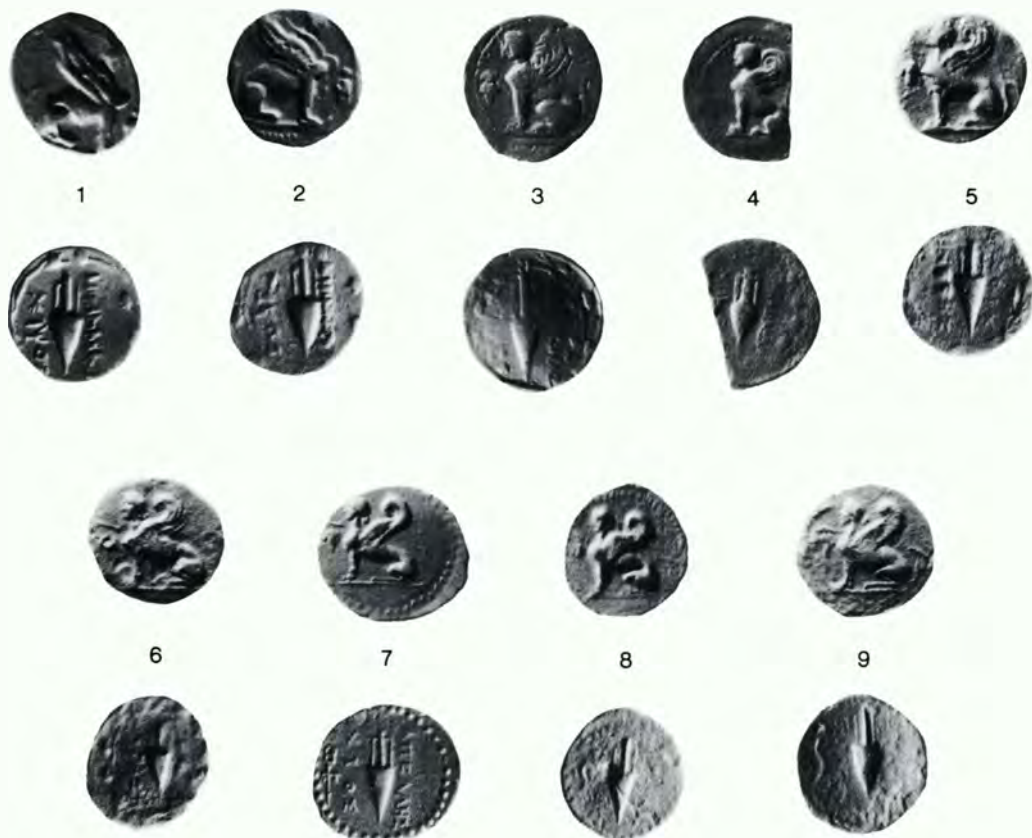
2. 3.700 γρ., 19 χιλ. (12). Εμ. Ίδια σφραγίδα με την προηγούμενη. Οπ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ. Ανάμεσα στα γράμματα του εθνικού κάρθρατος (ε ι κ. 1,2).

Βλ. Manrogordato, 63b, 309, 341, 190-133 B.C. LGPN I, v.s. Δημήτριος.

Εμ. Σφίγγα καθισμένη προς τα αρ. στη γραμμή του εξέργου. Στο πεδίο αρ. σταφύλι. Σε στικτό κύκλο.

Οπ. Οξυπύθμενος αμφορέας. Στο πεδίο δεξ. το όνομα του άρχοντα και αρ. ΧΙΟΣ. Σε στεφάνι αμπέλου ή στικτό κύκλο.

4. J. Boardman, BSA (1958-59), σ. 304-309.

Εικ. 1. Εύρημα Γριδίων Χίου. Νομίσματα Χίου.

3. 3.650 γρ., 19 χιλ. (12). Οπ. *ΑΝΔΡΩ-ΝΑΞ*. (ε ι κ. 1,3)

Βλ. Mavrogordato, 66a, 315, 343, 133-84 B.C. LGPN I, v.s. Ανδρώνναξ.

4. 2.650 γρ., 20 χιλ. (2). Οπ. *ΑΠΟΛΛΩΝΙΔΗΣ* (ε ι κ. 1,4).

Βλ. Mavrogordato, 67, 321, όπου το όνομα εμφανίζεται μόνο σε χάλκινες κοπές. 190-133 B.C. LGPN I, v.s. Απολλωνίδης.

5. 3.100 γρ., 18 χιλ. (2). Εμ. Ο στικτός κύκλος δεν διακρίνεται. Οπ. *ΖΗΝΙΣ* στο πεδίο αρ. Ανάμεσα στα γράμματα του

ονόματος οι πύλοι των Διοσκούρων (ε ι κ. 1,5).

Βλ. Mavrogordato, 66b, 315, 344, 133-84 B.C. Hunterian Ionia, 6, after 84 B.C. LGPN I, v.s. Ζήνις.

6. 2.100 γρ., 18 χιλ. (2). Οπ. Η μεγάλη φθορά δεν επιτρέπει να διακρίνουμε το όνομα του άρχοντα, πιθανότατα όμως πρόκειται για τον *ΖΗΝΙ* (ε ι κ. 1,6).

7. 3.500 γρ., 20 χιλ. (12). Οπ. *ΑΠΕΛΛΗΣ ΧΙΟΣ*. Στο πεδίο αρ. κηρύκειο (ε ι κ. 1,7).

Βλ. Mavrogordato, 66c, 318, 345, 133-

Εικ. 2. Εύρημα Γριδιών Χίου. Νομίσματα Χίου, Αθηνών, Περγάμου.

84 B.C., SNG Fitzwilliam, 8372, after 250 B.C. LGPN I, v.s. Απελλής.

8. 2.300 γρ., 17 χιλ. (12). Οπ. ΔΕΡΚΥ-ΛΟΣ ΧΙΟΣ⁵. Στο πεδίο αρ. κέρασ αφθονίας (ε ι κ. 1,8).

9. 2.600 γρ., 18 χιλ. (12) (ε ι κ. 1,9).

10. 2.500 γρ., 18 χιλ. (3) (ε ι κ. 1,10)

11. 2.500 γρ., 17 χιλ. (3) (ε ι κ. 2,1).

12. 3.800 γρ., 16 χιλ. (12) (ε ι κ. 2,2).

13. 3.600 γρ., 20 χιλ. (3) (ε ι κ. 2,3).

5. Για τον τονισμό των ονομάτων σε -ύλος, βλ. Α. Παναγιώτου, Μερικές περιπτώσεις υποκορισμού σε επιγραφές της Αρχαίας Μακεδονίας. Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα. Πρακτικά της 5ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 2 - 4/5/1984, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 14-18.

14. 3.500 γρ., (12) (ε ι κ. 2,4).

Βλ. Manogordato, 66c, 318, 344, 133-84 B.C., SNG Cop. 1562, 190-84 B.C., BMC Ionia, 54, after 84 B.C., SNG Fitzwilliam, 8370, after 250 B.C., SNG von Aulock, 2278, 2279, 190-84 B.C. Ο Δερκύλος χρονολογείται με σχετική βεβαιότητα στον 1ο αι. π.Χ., LGPN I, s.v. Δερκύλος.

Αθήναι

Τετράδραχμο «Νέας Τεχνοτροπίας»

Εμ. Κεφαλή της Αθηνάς του Φειδία προς δεξ. Σε στικτό κύκλο. Οπ. Γλαυξ πάνω σε αμφορέα. Στο πεδίο τα ονόματα των αρχόντων και τα σύμβολα. Το όλο σε στεφάνι ελιάς.

15. 14.500 γρ., 29 χιλ. Οπ. ΑΘΕ ΑΦΡΟΔΙΣ ΔΙΟΓΕ ΖΩΠΥ. Στο πεδίο δεξ. διπλό κέρασ αφθονίας με ταινίες (ε ι κ. 2,5).

Βλ. Thompson 1961, 206, 152/1 B.C., Mørkholm 1984, 42, 120/119 B.C.

Πέργαμος

Κιστοφορικό τετράδραχμο

Εμ. Μυστική κίστις από την οποία προβάλλει φίδι. Το όλο σε στεφάνι από κισσό.

Οπ. Δύο ελίσσόμενα αντωπά φίδια με ανασηκωμένα κεφάλια. Ανάμεσά τους φαρέτρα.

16. 11.700 γρ., 26 χιλ. Οπ. Ανάμεσα στα κεφάλια ΝΙ. Στο πεδίο αρ. ΠΕ, δεξ. ράβδος με περιελισσόμενο φίδι (ε ι κ. 2,6).

Βλ. Kleiner - Noe, 115, 139-136 B.C., Kleiner 1974, 11, Group II, ca. 123 B.C., Kleiner 1978, ca. 104-98 B.C.

17. 10.400 γρ., 25 χιλ. Οπ. Ανάμεσα στα κεφάλια των φιδιών ΠΥ μέσα σε στεφάνι (ε ι κ. 2,7).

Βλ. Kleiner - Noe, 115, 95-67 B.C., Kleiner 1974, Group III, 95-90 B.C., Kleiner 1978, ca. 76 B.C.

Ρωμαϊκή Δημοκρατία

Δηνάριο. L. PISO L. F. L. N. FRUGI

Εμ. Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Απόλλωνα προς δεξ. Στο πεδίο αρ. Σ.

Οπ. Ιππέας σε γρήγορη κίνηση προς τα δεξ. Κρατά κλαδί φοινικιάς. Στο πεδίο L. PISO FRUGI. Σε στικτό κύκλο.

18. 3.600 γρ. 17 χιλ. (ε ι κ. 2,8).

Βλ. Grawford, RRC I, 77, 340, 90 B.C.

Σε γενικές γραμμές το «εύρημα» των Γριδίων, σε συνδυασμό με τις επιγραφικές μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν στο LGPN I, μας επιτρέπει να προβούμε σε ορισμένες επί πλέον υποθέσεις ως προς την κατάταξη του Μαυρογορδάτου⁶.

Το όνομα του Μηνόφιλου δεν εμφανίζεται μόνο σε χάλκινα νομίσματα, αλλά και σε αργυρά, τα οποία ξαναχρησιμοποιήθηκαν από τον Δημήτριο. Αν ο Μηνόφιλος των νομισμάτων είναι ο ίδιος με αυτόν που χρονολογείται επιγραφικά στα 201 π.Χ., τότε οι κοπές των δύο αρχόντων τοποθετούνται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και

6. Τη μελέτη και επανεξέταση της χιακής νομισματοκοπίας έχει αρχίσει ο N. Hardwick.

ο Ανδρώναξ, στα νομίσματα του οποίου η απόδοση του εμπροσθότυπου βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτήν των κοπών του Μηνόφιλου και του Δημητρίου.

Στυλιστικές ομοιότητες με τα παραπάνω βρίσκονται και στα μέσα νομίσματα που έκοψαν ο Απολλωνίδης και ο Ζήνις, που πρέπει να χρονολογηθούν στον ίδιο αιώνα. Λίγο αργότερα, στα τέλη ίσως του 2ου αι. π.Χ., τοποθετείται στυλιστικά και ο Απελλής.

Ο Δερκύλος τέλος, χρονολογείται επιγραφικά στον 1ο αι. π.Χ.⁷

Η απόκρυψη του «θησαυρού» χρονολογείται στη δεκαετία 80-70 π.Χ., περίοδο των Μιθριδατικών πολέμων και των εκτεταμένων πειρατικών επιδρομών που κατηύθυνε ο ίδιος ο βασιλιάς του Πόντου στην περιοχή του Αιγαίου.

Ανάλογη σύνθεση παρουσιάζει και το «εύρημα» από τον Τσεσμέ⁸, που χρονολογείται στην ίδια περίπου περίοδο. Η συνύπαρξη κοπών τοπικών νομισματοκοπειών μαζί με αθηναϊκά και μικρασιατικά κιστοφορικά εμφανίζεται αρκετά συχνά στους «θησαυρούς» από την περιοχή του ανατολικού Αιγαίου⁹. Με βάση τα παραπάνω νομισματικά «ευρήματα» διαγράφεται με σαφήνεια η εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή αυτή. Η παρουσία των αθηναϊκών τετραδράχμων της νέας τεχνολογίας είναι απόλυτα δικαιολογημένη, τα δε κιστοφορικά, αν και δεν απομακρύνονταν από τα όρια του νομισματοκοπείου τους, κάλυπταν οπωσδήποτε την κυκλοφορία και ολόκληρης της επαρχίας.

Η ιδιαίτερη όμως σημασία του «θη-

σαυρού» των Γριδίων οφείλεται στην παρουσία, ανάμεσα στα άλλα νομίσματα, και του δηναρίου του *L. PISO FRUGI*. Η εμφάνιση των δηναρίων σε νομισματικά «ευρήματα» από τον ελλαδικό χώρο και τα Βαλκάνια αρχίζει ήδη από το 2ο αι. π.Χ. και γίνεται πιο έντονη στα μέσα του 1ου αι. π.Χ. Η ύπαρξη ενός κενού που παρατηρείται στην κοπή αργυρών νομισμάτων από τις ελληνικές πόλεις σε συνδυασμό με την ανάληψη εκτεταμένων πολεμικών επιχειρήσεων στον ελλαδικό χώρο, δημιούργησαν τις πλέον κατάλληλες συνθήκες για την υιοθέτηση του ρωμαϊκού νομίσματος για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών. Αντίθετα, η διείσδυση του δηναρίου στην κυκλοφορία των πόλεων της Μ. Ασίας και του ανατολικού Αιγαίου δεν φαίνεται να άρχισε νωρίτερα από τη δεκαετία του 50-40 π.Χ., καθώς η διακίνηση στις περιοχές αυτές στηριζόταν στα κιστοφορικά¹⁰. Το «εύ-

7. 75 B.C., CH 6 (1981), σ. 46.

8. IGCH 1359, με χρονολογία απόκρυψης 70-65 π.Χ.

9. IGCH 214, 233, 262, 271, 317.

10. Για τη νομισματική κυκλοφορία αυτής της περιόδου βλ. A. Giovannini, *Rome et la circulation monétaire en Grèce au IIe s. av. J.C.*, Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft 15 (1978), M.H. Crawford, *Trade and Movement of Coinage across the Adriatic in the Hellenistic Period*, *Scripta Nummaria Romana, Essays Presented to H. Sutherland*, London 1978, eds. R.A.G. Carson, C.M. Kraay. Ο ίδιος, *Coinage and Money under the Roman Republic*, London 1985, σ. 116-132. Τελευταία, M. Amandry, *Le monnayage des duovirs corinthiens*, BCH Suppl. XV (1988), σ. 80.

ρημα» των Γριδίων, όπου συνυπάρχουν αργυρά νομίσματα ελληνικών πόλεων με δηνάρια, αποτελεί τη μοναδική ίσως, μέχρι στιγμής, εξαίρεση σε αυτό το σχήμα κυκλοφορίας που παρουσιάζουν οι άλλοι «θησαυροί» της περιόδου¹¹.

Υπάρχει ωστόσο ένα στοιχείο, το οποίο θα πρέπει επίσης να τονιστεί και το οποίο τυχαία έπεσε στην αντίληψή μας. Στο Μουσείο της Χίου εκτίθενται ως ανήκοντα σε αυτό το «εύρημα» 18 νομίσματα. Στο έγγραφο παράδοσης της Χωροφυλακής της 14/3/1959 όμως αναφέρονται μόνο 16. Από τις επιγραφές που διαβάστηκαν τότε φαίνεται ότι πρόκειται για τα 14 χιακά και το αθηναϊκό, τα οποία είναι τα μόνα που μπορούν να αποδοθούν με σχετική βεβαιότητα στο συγκεκριμένο «εύρημα». Για τα υπόλοιπα τρία, στα οποία και οφείλεται η σπουδαιότητα του «θησαυρού» δε γίνεται λόγος. Ο καθαρισμός των νομισμάτων εξάλλου και επομένως η έλλειψη της οξειδωσης δεν μας επιτρέπει να κάνουμε καμιά υπόθεση για την προέ-

λευσή τους. Είναι βέβαια πολύ πιθανόν και τα άλλα τρία νομίσματα να προέρχονται από τον ίδιο χώρο, να βρέθηκαν καθώς προχωρούσε η διάνοιξη του δρόμου και να παραδόθηκαν αργότερα. Είναι όμως εξίσου πιθανό να αποτελούν τυχαία ευρήματα από την ίδια περιοχή, τα οποία να θεωρήθηκε ότι ανήκουν στο «θησαυρό».

Επειδή δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής άλλα στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ή να αναιρούν τα παραπάνω, το «εύρημα» δημοσιεύεται με τη σύνθεση που παρουσιάζεται στην έκθεση του Μουσείου Χίου. Παρόλα αυτά, νομίζουμε ότι θα πρέπει να χρησιμοποιείται με κάποιο σκεπτικισμό, ως βάση για περαιτέρω συμπεράσματα.

11. Η ιδιαιτερότητα του ευρήματος των Γριδίων επισημάνθηκε από τον Ph. Kinns, in *The Coinage of the Roman World in the Late Republic: Proceedings of a Colloquium held at the British Museum in September 1985*, eds. A.M. Burnett, M.H. Crawford, BAR 326, 1987, Asia Minor, σ. 105-119.

FIND FROM GRIDIA, CHIOS

CH. PAPAGEORGIADOU

A numismatic hoard, found in the area of Neneta, at Gridia, in 1959, is exhibited in the Museum of Chios. It comprises 14 drachms of Chios, one New Style tetradrachm of Athens, two cistophoric coins of Pergamon and one roman denarius.

The hoard, whose burial date has been fixed in 75 B.C., is the unique example of this period including silver coins of Greek cities along with roman denarii.

However, it must be noted that in the police report accompanying the find, only 16 pieces are mentioned, the chian drachms and the athenian tetradrachm. Accordingly, it is doubtful whether the coins which lent importance to it, were actually part of it. Therefore, this hoard should be used with caution as a point of reference.

ΓΛΥΦΑ Ή ΒΛΥΧΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ. Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΑΥΛΙΔΑ(ς)

Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Ο λόφος της Γλύφας είναι από τις πιο σημαντικές αρχαιολογικά θέσεις στην ευρύτερη περιοχή της Χαλκίδας. Βρίσκεται στη βοιωτική πλευρά του νότιου Ευβοϊκού κόλπου (ε ι κ. 1) με εύφορη πεδιάδα στη νοτιοδυτική πλευρά (ε ι κ. 2).

Η θέση είχε επισημανθεί από τον Θεοχάρη¹ ο οποίος στη σύντομη έκθεσή του αναφέρει την ύπαρξη επιφανειακών οστράκων που χρονολογούνται από τη Νεολιθική μέχρι τη Μυκηναϊκή περίοδο. Η σημασία της επίσης έχει τονισθεί από πολλούς αρχαιολόγους που ασχολήθηκαν με την Εύβοια² ή γενικά με τους μυκηναϊκούς χρόνους³.

Ο λόφος της Γλύφας βρίσκεται κοντά στην Αυλίδα και δεν θα πρέπει να μείνει ασχολίαστο το γεγονός ότι στην περιοχή που μεσολαβεί μεταξύ του αρχαίου ελληνικού ναού και του λόφου της Γλύφας είχαν βρεθεί το 1915 μυκηναϊκοί θαλαμωτοί τάφοι από τον Έφορο Ν. Παπαδάκη⁴, ενώ άλλοι μυκηναϊκοί τάφοι είχαν ανασκαφεί το 1954 ανατολικά του εργοστασίου Τσιμέντων, στη χερσόνησο που υπήρχε βόρεια του λιμανιού του «Μικρού Βαθέος» και η οποία από τις διάφορες διαμορφώσεις έχει εξαφανισθεί⁵.

Το 1977 με αφορμή αίτηση Εταιρείας για εγκατάσταση δεξαμενών χημικών αερίων, πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφή από την Αικ. Δημακοπούλου⁶ στη νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου (ε ι κ. 3), καθώς και τομές στις νοτιοδυ-

τικές υπώρειες λόγω της διαπίστωσης παράνομων εκσκαφών για την εξαγωγή μεταλλεύματος. Στις ανασκαφές αυτές αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους, δωμάτια μυκηναϊκού κτίσματος κάτω από το οποίο υπήρχαν λείψανα ΜΕ τοίχων και τέσσερις κιβωτιόσχημοι ΜΕ τάφοι.

Η έρευνα, που είχε διακοπεί για εννέα περίπου χρόνια, επαναλήφθηκε το 1986-1988, μετά από αίτηση της ενδιαφερόμενης Εταιρείας με καθαρισμούς και επιφανειακές έρευνες αρχικά και με ανασκαφικές τομές στην περίοδο 1987-88. Έτσι η εικόνα που διαμορφώνεται μέχρι σήμερα είναι εξαιρετικά σημαντική αν και η έρευνα είναι ακόμη σε

1. Δ.Ρ. Θεοχάρης, Εκ της προϊστορίας της Εύβοιας και της Σκύρου, ΑΕΜ VI (1959), σ. 282, 309, 311, 313.

2. Th. Jacobsen, Prehistoric Euboea, 1964, βλ. λ. Glypha. BSA 61 (1966), σ. 61-67.

3. E. Vermeule, A Mycenaean Dipinto and Graf-fito, Kadmos 5 (1966), σ. 143 κ.ε., εικ. 1, πίν. 1 και παρακάτω.

4. ΑΔ 1915, παραρτ. 55.

5. ΑΑ 1914, σ. 123, ΠΑΕ 1956, σ. 95, ΠΑΕ 1960, σ. 48. Ρ. Ålin, Das Ende der mykenischen Fundstätten auf den griechischen Festland, Sima I, Lund 1962. R. Buck, A History of Boeotia, 1979, σ. 20.

6. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 98 κ.ε., Πίν. 64, 65. Teiresias 18 (1988), σ. 1-18. Όταν κατετέθη η μελέτη δεν είχε φθάσει το άρθρο της κ. Δημακοπούλου. Είναι σημαντικό ότι υπάρχει ταυτότητα στην άποψη της θέσης της μυκηναϊκής Αυλίδας.

Εικ. 1. Ο λόφος της Γλύφας με την πεδιάδα δυτικά που την περιβάλλει.

Εικ. 2. Η πεδιάδα από την κορυφή του λόφου.

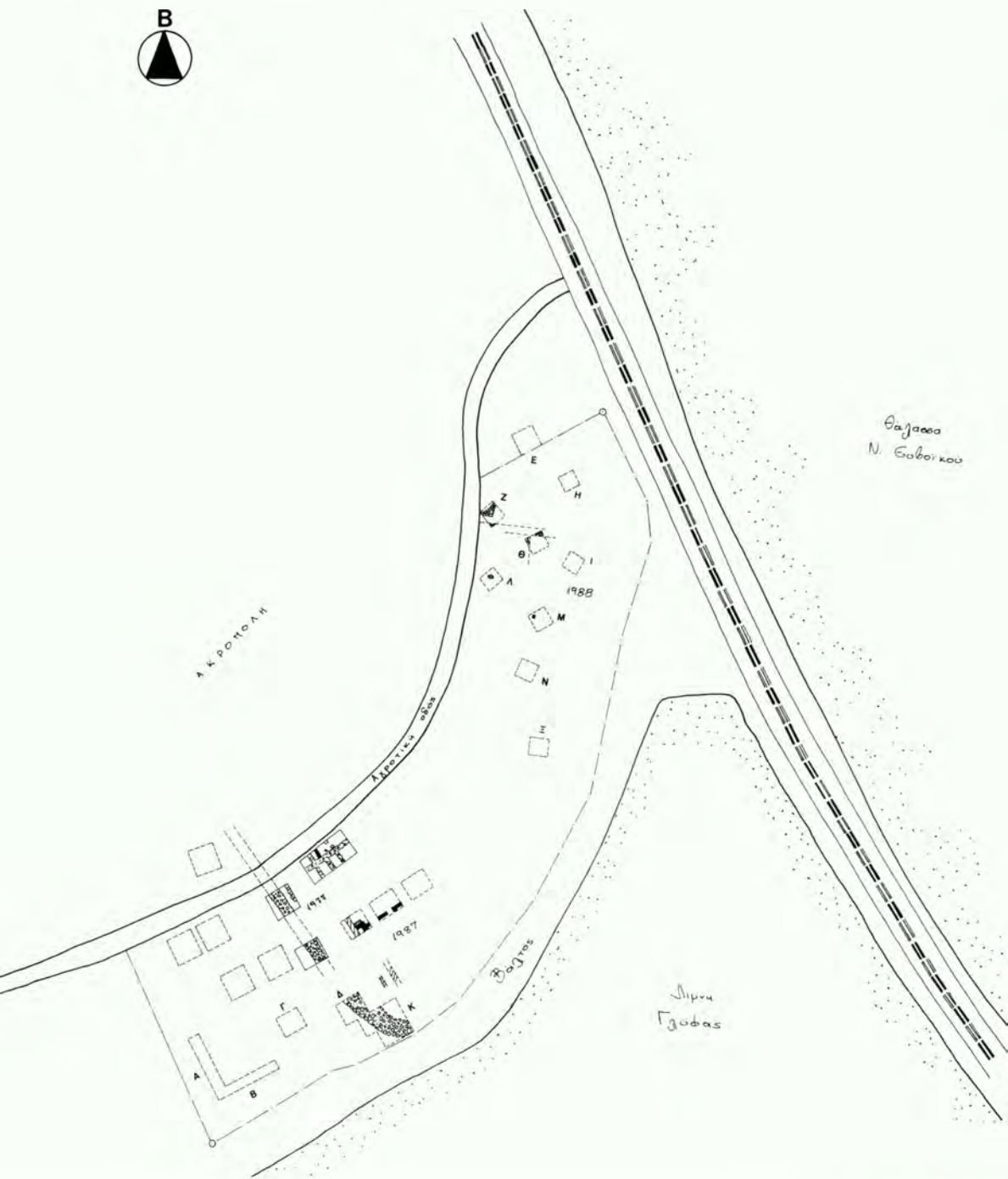
Εικ. 3. Γλύφα. Η τομή του 1977.

πρώιμο στάδιο, γιατί απαιτείται συστηματική μακρόχρονη ανασκαφή. Τα στοιχεία όμως που προκύπτουν από τις μέχρι σήμερα εργασίες δεν είναι επουσιώδη μια και έχουν ήδη αποκαλυφθεί τμήματα τείχους και οικιών. Συγκεκριμένα στις 22 τάφους που ανοίχτηκαν το 1987-88 (ε ι κ. 4) και συμπληρώνουν την εικόνα της ανασκαφής του 1977 αποκαλύφθηκαν:

Το τείχος (ε ι κ. 5-6)

Τόσο στις ανασκαφές του 1977 όσο και της δεκαετίας του 1980 αποκαλύφθηκε στο δυτικότερο τμήμα του χώρου, σε βάθος 0,60-0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αλλά σε ορισμένα

σημεία και ψηλότερα (0,30 μ.), τμήμα ισχυρού τείχους. Αν υποθεθεί ότι οι μεγάλες πέτρες στο νοτιοανατολικό σημείο (τάφος Μ) (ε ι κ. 4) ανήκουν στο τείχος, τότε σ' αυτό το σημείο το τείχος βρίσκεται κάτω από μεγαλύτερη επίχωση, σε βάθος 1,50 μ. Η διαφορά αυτή θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από την κλίση του εδάφους. Στο ίδιο άλλωστε βάθος (1,50 μ.) βρέθηκαν μεγάλες πέτρες που μοιάζουν με αυτές του τείχους, στην τάφο Ζ και σε βάθος 1,80 μ. βρέθηκαν στην τάφο Η, ανατολικότερα. Στη δεύτερη περίπτωση (τάφος Η) αν οι λίθοι ανήκουν στο τείχος τότε αυτό θα έπρεπε να γωνιάζει. Οι μεγάλοι λίθοι της τάφου Ν δεν είναι δυνατόν να

Εικ. 4. Τοπογραφικό σχέδιο της Γλύφας.

Εικ. 5-6. Γλύφα. Το τείχος.

αξιολογηθούν πριν ολοκληρωθεί η έρευνα.

Το τείχος στα σημεία που σώθηκε έχει πάχος 2,20-3 μ. και ήταν κατασκευασμένο από δύο σειρές μεγάλων, ακατέργαστων λίθων, που αποτελούσαν τις δύο εξωτερικές όψεις, και γέμισμα από μικρότερους. Διατηρείται σε ύψος μέχρι 1,50 μ. Η δυτική όψη του ήταν περισσότερο επιμελημένη από την ανατολική (εσωτερική) που ήταν ακανόνιστη. Κατά την ανασκαφή του 1977 είχε διαπιστωθεί η θεμελίωσή του πάνω σε χαλίκια και όχι απευθείας στο βράχο. Το ίδιο διαπιστώθηκε και στο τμήμα που αποκαλύφθηκε το 1987 (δυτικό τμήμα), και στην τάφρο Μ κατά την ανασκαφή του 1988, όπου το στρώμα χαλικιών και βωξίτη κάτω από τη θεμελίωση είχε πάχος 0,35 μ.

Από τις μέχρι σήμερα έρευνες δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα δυτικά του τείχους, χωρίς η απουσία κτισμάτων στο σημείο αυτό να είναι σίγουρη, εφόσον έχουν βρεθεί όστρακα τόσο ανατολικά όσο και δυτικά του. Ανατολικά του τείχους βρέθηκε αυλάκι πλάτους 0,55-0,74 μ., που μοιάζει να έχει σχέση με διάδρομο πλάτους 1 μ., περίπου που υπάρχει μεταξύ του τείχους και των οικιών.

Τόσο ανατολικά όσο και δυτικά του τείχους βρέθηκαν όστρακα από μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, αλλά καλής κατασκευής, άφθονες βάσεις μυκηναϊκών κυλικών, τμήματα δίωτων σκύφων ΥΕ ΙΙΒ περιόδου τμήμα πίθου με σχοινοειδή διακόσμηση, καθώς και δισκοειδές υφαντικό βάρος μαζί με ένα μυκηναϊκό ειδώλιο. Στα βαθύτερα στρώματα βρέ-

θηκε σημαντική μεσοελλαδική κεραμική, ιδιαίτερα βάσεις κίτρινων και τεφρών μινύειων αγγείων, καθώς και χείλη με τμήματα σώματος που υποδηλώνουν την ύπαρξη μεσοελλαδικής εγκατάστασης από την πρώιμη μέχρι και την ύστερη ΜΕ περίοδο, καθώς επίσης και δείγματα τρίχρωμης κεραμικής (μαύρο-κόκκινο πάνω σε υποκίτρινο βάθος), που όπως θα φανεί πιο κάτω απαντά συχνά στις ακτές του Ευβοϊκού κόλπου. Δεν είναι βέβαιο ότι θα υπήρχε ένα παλαιότερο της ΥΕ περιόδου τείχος στην ίδια θέση. Εν τούτοις είναι βέβαιο ότι το μυκηναϊκό τείχος θεμελιώθηκε σε χώρο που υπήρχε μεσοελλαδική εγκατάσταση και τάφοι, τουλάχιστον στο δυτικό τμήμα και βόρεια, προς το λόφο, όπως είχε δείξει ήδη η ανασκαφή του 1977 με την εύρεση των τεσσάρων ΜΕ τάφων, και παλαιότερης οικοδομικής φάσης που ίσως ανήκε στην ΜΕ περίοδο ή σε παλαιότερη της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου μυκηναϊκή φάση, όπως έδειξε η ανασκαφή των οικιών που έγινε το 1987-88.

Πριν γίνει λόγος για τα λείψανα οικιών και τις φάσεις αξίζει να εξετασθεί η στρωματογραφία πάνω και κάτω από τις οικοδομές και να επισημανθεί η παρουσία στρώματος—σε μία περίπτωση δύο στρωμάτων—πυρκαγιάς.

Στρωματογραφία: Δεν είναι πάντα απόλυτα σαφής, γιατί η ανασκαφή είχε «σωστικό» χαρακτήρα και πολλές φορές ακολούθησε την επέμβαση μηχανικού εκσκαφέα, επισημαίνονται όμως δύο στρώματα ιδιαίτερα στις τομές που έγιναν το 1987.

α) Ένα επιφανειακό στρώμα πάχους

0,30-0,50 μ., ανάλογα με την κλίση του εδάφους, με ανάμεικτη κεραμική (ΠΕ-ΥΕ).

β) Ένα στρώμα από βάθος 0,50-1,60 μ., που χαρακτηρίζεται από ένα καστανό σκούρο χρώμα και την αμιγέστερη ΥΕ κεραμική, την εμφάνιση τοίχων, καθώς και κάποιων δαπέδων και συσσωματωμάτων πηλού (τομή Λ) που προέρχονται προφανώς από καύση υλικών, όπως ο πηλός και η πέτρα.

Ένα στρώμα πυράς, που συνδυάζεται πάντα με τοίχους, εμφανίζεται σε βάθος 0,80 μ. (τάφος Μ, Ν) ή βάθος 1,20 μ. (τάφος Ζ και Λ). Σε μία περίπτωση (τάφος Λ) διαπιστώνεται πυρά σε δύο διαφορετικά επίπεδα, σε βάθος 0,40 μ. και 1,20 μ., παράλληλα με τη θεμελίωση τοίχου. Στην τάφο Μ η πυρά εμφανίζεται πάνω από το σωζόμενο τοίχο της βορειοανατολικής πλευράς και στην τάφο Ν παράλληλα με το μοναδικό αποκαλυφθέντα εκεί τοίχο. Η εντύπωση καταστροφής από φωτιά που δίνεται, είναι δύο διαφορετικών φάσεων. Επειδή η ανασκαφή είναι ακόμη αποσπασματική χρειάζεται ισχυρότερη τεκμηρίωση της εικόνας των στρωμάτων με νέα έρευνα.

Οικοδομικά λείψανα ανατολικά του τείχους που περιβάλλει τον οικισμό

Μέσα στο χώρο που περικλείεται δυτικά από το τείχος αποκαλύφθηκαν από το 1986 μέχρι το 1988 σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα τόσο κοντά στο μέχρι σήμερα ανασκαμμένο τμήμα του τείχους (δυτικός τομέας) όσο και προς τη θάλασσα (ανατολικός τομέας). Το ίδιο είχε διαπιστωθεί και κατά την ανα-

σκαφή του 1977.

Δυτικός τομέας: Το 1977 είχαν αποκαλυφθεί έξι χώροι που ανήκαν σε κτίριο της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1 περιόδου, το οποίο είχε χτιστεί πάνω από μεσοελλαδικό κτίσμα. Η ανασκαφή του 1987 αποκάλυψε σε βάθος 0,50 μ. γωνία κτίσματος μυκηναϊκών χρόνων, όπως προκύπτει από την κεραμική. Οι τοίχοι του δωματίου αυτού έχουν πλάτος 0,055, σωζ. ύψος 0,22-0,50 μ. και είναι χτισμένοι από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους (στο σχέδιο διαγραμματισμένοι).

Οι πιο πάνω τοίχοι πατούν σε άλλο αρχαιότερο οικοδόμημα (ε ι κ. 7) του οποίου οι σωζόμενοι τρεις τοίχοι (στο σχέδιο με μαύρο χρώμα) αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1 μ. και σταματούν σε βάθος 1,40 μ. Οι τοίχοι της αρχαιότερης αυτής φάσης είναι χτισμένοι από πλακοειδείς λίθους. Έχουν πλάτος 0,60-0,65 μ. και σώζονται σε ύψος 0,40 μ. Από τους τοίχους αυτούς ο με κατεύθυνση από Β. προς Ν. αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,80 μ., ενώ δύο άλλοι σύγχρονοι τοίχοι, παράλληλοι μεταξύ τους, γωνιάζουν με τον πρώτο, ο ένας με κατεύθυνση προς τα ανατολικά, ο άλλος προς τα δυτικά. Ο ανατολικότερος τοίχος συνεχίζεται στη διπλανή τάφο σε μήκος 4 μ. και σε ένα σημείο διακόπτεται αφήνοντας άνοιγμα 0,90 μ., που μάλλον δεν πρόκειται για άνοιγμα εισόδου αλλά για καταστροφή του τοίχου στο σημείο αυτό.

Με την εύρεση των πιο πάνω τριών τοίχων που γωνιάζουν διαμορφώνονται τρεις χώροι της παλαιότερης φάσης, που λόγω της άφθονης παρουσίας μυκηναϊκής κεραμικής, χρονολογείται επί-

Εικ. 7. Γλύφα. Ανασκαφή 1987. Οι δύο οικοδομικές φάσεις.

σης στη μυκηναϊκή περίοδο.

Στον ανατολικό τομέα που ανασκάφηκε το 1988 διαπιστώθηκαν επίσης δύο φάσεις στην τομή Θ, γιατί οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν στις δύο γωνίες έχουν μεταξύ τους διαφορά βάθους, ο ένας βρέθηκε σε βάθος 0,55-0,70 μ. ενώ ο άλλος σε βάθος 1,58 μ. Η διαφορά βάθους των τοίχων στην τομή Μ ίσως οφείλεται στο διαφορετικό χαρακτήρα τους. Δηλαδή είναι πιθανόν οι μεσαίου μεγέθους λίθοι που βρέθηκαν σε βάθος 2 μ. να ανήκουν σε οικοδόμημα, ενώ οι μεγάλοι λίθοι να συνδέονται με το τείχος (βλ. πιο πάνω).

Ένα λιθόστρωτο στη νοτιοδυτική γωνία της τομής Ζ (ε ι κ. 8) είναι άγνωστης προς το παρόν χρήσης, ενώ ο βαθύ-

τερα θεμελιωμένος τοίχος της νοτιοανατολικής γωνίας (βάθος 1,50 μ.) ίσως έχει σχέση με τον από Β. προς Ν. τοίχο της τάφρου Θ που βρέθηκε σε σχετικό βάθος. Τοίχος όμοιας κατασκευής, που βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία της τομής Λ, σε βάθος 0,65 μ., έχει άμεση σχέση με τους τοίχους της νεότερης μυκηναϊκής φάσης που αποκαλύφθηκαν στις δυτικές τομές, το 1987 και τον σε υψηλότερο επίπεδο της τάφρου Θ. Άγνωστη όμως είναι η χρήση των λίθων που βρέθηκαν στο μέσον της τομής σε βάθος 1,80 μ. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι κάτω από τον τοίχο της τομής Λ και πάνω από το στρώμα των λίθων του κατώτερου τμήματος που προαναφέρθηκε βρέθηκε σ' όλο το χώρο στρώμα πυράς.

Εικ. 8. Γλύφα. Τάφος Ζ. Τμήμα λιθόστρωτου.

Κεραμική και άλλα ευρήματα

Η κεραμική της εποχής του Χαλκού στη Γλύφα αποδείχθηκε εξαιρετικά πλούσια τόσο κατά τις επιφανειακές έρευνες όσο και στις παλαιότερες ανασκαφικές τομές και καλύπτουν όλες τις περιόδους της εποχής του Χαλκού. Από επιφανειακές κυρίως έρευνες του 1986 έχουν διαπιστωθεί σημαντικά ευρήματα της ΠΕ περιόδου στο δυτικό τομέα.

Ως χαρακτηριστική κεραμική της ΠΕ περιόδου αναφέρονται όστρακα που χρονολογούνται στη μεταβατική φάση από την ΠΕ II στην III περίοδο, όπως γραπτή κεραμική του ρυθμού «σκοτεινό επί ανοικτού» (dark on light) με αλυσιδωτό κόσμημα παρόμοια της οποίας έχει βρεθεί στη Μάνικα⁷ και στη

Μαγούλα Ερέτριας⁸ στις ανασκαφές του 1987.

Ένα όστρακο από χονδροειδές αγγείο με διακόσμηση σχοινοειδή (ε ι κ. 9) και υπόλευκο επίχρισμα έχει επίσης ακριβή παράλληλα τόσο στη Μάνικα όσο και στη Μαγούλα. Τέλος, βρέθηκαν αρκετά δείγματα τεφρής και ερυθράς πρωτοελλαδικής υφίτης (πρωτοβερνικωτής) κεραμικής, ενώ μέχρι στιγμής δεν βρέθηκε δείγμα ραμφόστομης φιάλης (sauce-boat).

7. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Το οικόπεδο Ζούση στη Μάνικα Χαλκίδας, ΑΔ 41 (1986): Μελέτες, σ. 101-270.

8. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

9. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 98 κ.ε.

Εικ. 9. Γλύφα. ΠΕ γραπτό όστρακο από πιθαράκι.

Σημαντική είναι η μεσοελλαδική κεραμική της Γλύφας. Η κεραμική του δυτικού τομέα, που βρέθηκε τόσο στην ανασκαφή του 1986-87, όσο και το 1988, ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Η μεσοελλαδική κεραμική δυστυχώς σ' όλες τις περιπτώσεις βρέθηκε αναμειγμένη με μυκηναϊκή, έτσι που δεν είναι δυνατόν να μιλήσει κανείς για αμιγές στρώμα. Οπωσδήποτε, στο δυτικότερο ειδικά τμήμα υπήρχε ένας μεσοελλαδικός πυρήνας, όπως είχε φανεί και στις ανασκαφές του 1977⁹.

Η μεσοελλαδική κεραμική περιλαμβάνει δείγματα τόσο της πρώιμης όσο και της ύστερης φάσης: 1. Από τα πρωιμότερα αναφέρονται μινύεια αγγεία με καμπυλόγραμμο περίγραμμα, όμοια των οποίων βρέθηκαν στη Μάνικα, στην Αμάρυνθο, στην Ερέτρια (ε ι κ. 10). 2. Από τα σχήματα με γωνιώδες περι-

γραμμα που αντιπροσωπεύουν τη μέση φάση, μαζί με τις υψίποδες καρποδόχες που κοσμούνται με δακτύλιους (ε ι κ. 10, 11) υπάρχουν περισσότερα δείγματα. Ένα πόδι μεγάλης καρποδόχης με τους χαρακτηριστικούς δακτύλιους είναι κατασκευασμένο από χονδροειδή καστανέρυθρο πηλό. 3. Η εξαιρετική πολύχρωμη αμαυρόχρωμη (matt) κεραμική (ε ι κ. 12) καθώς και δίχρωμη (αμαυρόχρωμη) matt κεραμική (ε ι κ. 13) καθώς και η κίτρινη Μινύεια της τελευταίας ΜΕ φάσης, αντιπροσωπεύονται με αρκετά δείγματα.

Η πολύχρωμη κεραμική απαντά και στο γειτονικό Σαλαγανέα, σε ένα σημαντικό πιθάρι που διατηρήθηκε σχεδόν ακέραιο, καθώς και στη Μαγούλα Ερέτριας και τη Μάνικα. Τα θέματα είναι: α) κόκκινες ταινίες που πλαισιώνονται από μαύρες γραμμές σε κάθετη διάταξη (ε ι κ. 12), β) διπλές ταινίες σε οριζόντια διάταξη, μεταξύ των οποίων «ψαροκόκαλο» (ε ι κ. 12), γ) ζιγκ-ζάγκ (ε ι κ. 10). Το κόσμημα αυτό απαντά σε μεσοελλαδικά κύπελλα της τελευταίας φάσης τόσο στις Μυκήνες όσο και στην Αττική¹⁰.

Η τεχνική dark on light¹¹ (ε ι κ. 13) απαντά σε αμαυρόχρωμο αγγείο διακοσμημένο με κάθετη σειρά ρόμβων που

10. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Προϊστορική κεραμική των ανασκαφών νοτίως της Ακροπόλεως, ΑΕ 1985, σ. 106, αριθ. 50, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

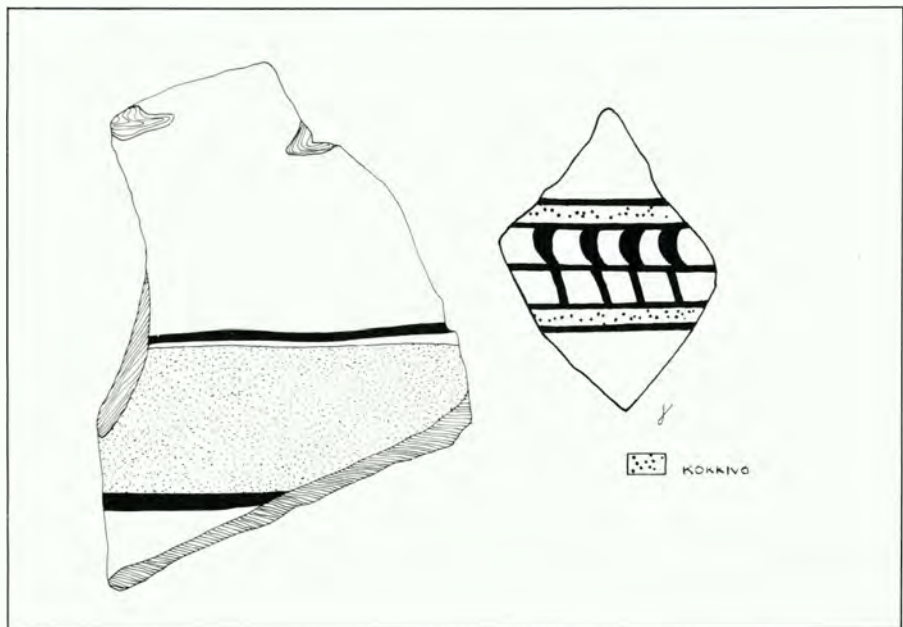
11. Ό.π., σ. 107, αριθ. 45.

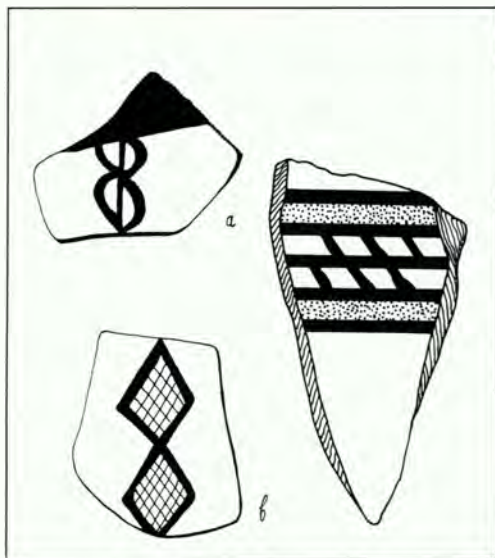
Εικ. 10. Γλύφα. ΜΕ μινύεια και γραπτή κεραμική.

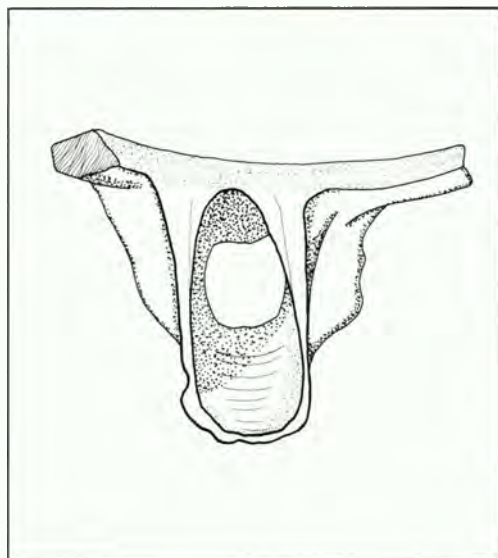
Εικ. 11. Γλύφα. Μινύεια κεραμική.

Εικ. 12. Γλύφα. ΜΕ πολύχρωμα όστρακα.

Εικ. 13. Γλύφα. ΠΕ και ΜΕ γραπτά όστρακα.

Εικ. 14. Γλύφα. Γεφυρόστομη προχοή.

Η μυκηναϊκή περίοδος αποδεικνύεται επίσης σημαντική και συνδέεται με όλα σχεδόν τα αρχιτεκτονικά λείψανα που έχουν ανασκαφεί μέχρι σήμερα. Υφαντικά βάρη, σφονδύλια, εργαλεία, καθώς και ένα ενεπίγραφο όστρακο είναι μερικά από τα σημαντικά ευρήματα εκτός από την εξαιρετική κεραμική.

Στο δυτικό τομέα είχε επισημανθεί ήδη στις ανασκαφές του 1977 η ύπαρξη ΥΕ ΠΒ κεραμικής μαζί με ΥΕ ΠΙΑ¹².

Αφθονότερη όμως και εξαιρετικής ποιότητας εμφανίζεται η μυκηναϊκή κεραμική στον ίδιο τομέα στις ανασκαφές 1987-88. Σημαντική είναι επίσης αυτή που βρίσκεται γύρω από το τείχος και τις οικοδομές ανατολικά του, που χρονολογούνται από την ΥΕ ΠΑ περίοδο (τμήμα ψευδόστομου αμφορέα, αρτόσχημο, κύλικες, άβαφο γεφυρόστομο), καθώς και δισκοειδές σφονδύλιο και το πληρούνται με δικτυωτό. Τμήμα γεφυρόστομου ΜΜ ΠΙ-ΥΜ Ι αγγείου (ε ι κ. 14) τέλος πρέπει να αποτελεί εισαγωγή από τις Κυκλάδες ή την Κρήτη.

Η μεσοελλαδική κεραμική εντοπίστηκε όπως φάνηκε πιο πάνω, στο δυτικό κυρίως τομέα (γύρω από το τείχος). Ελάχιστη μινύεια κεραμική βρέθηκε στα κατώτερα στρώματα της τάφρου Ζ, ενώ στην τάφρο Ν ένα επίσης μινύειο βρέθηκε ανάμεσα σε πλήθος μυκηναϊκών οστράκων. Η εξαιρετική αυτή μεσοελλαδική κεραμική βεβαιώνει τη σημασία της θέσης της Γλύφας ανάμεσα στα μεγάλα ΜΕ κέντρα του Ευβοϊκού: το Κουμπί και το Σαργανέα στο βορειότερο τμήμα, το Αλιβέρι, την Αμάρυνθο, τη Μαγούλα, το Λευκαντί, το Δράμεσι στο νοτιότερο.

μυκηναϊκό ειδώλιο ή τμήματα χονδροειδέστερων σκευών, μεταξύ των οποίων τμήματα πίθων. Στον ανατολικό τομέα μυκηναϊκή κεραμική (χείλη και πόδια υψίποδων ή χαμηλών κυλίκων, κρατήρες) βρέθηκε στην τομή Ζ και την τομή Θ τόσο σε υψηλότερα όσο και σε χαμηλότερα επίπεδα.

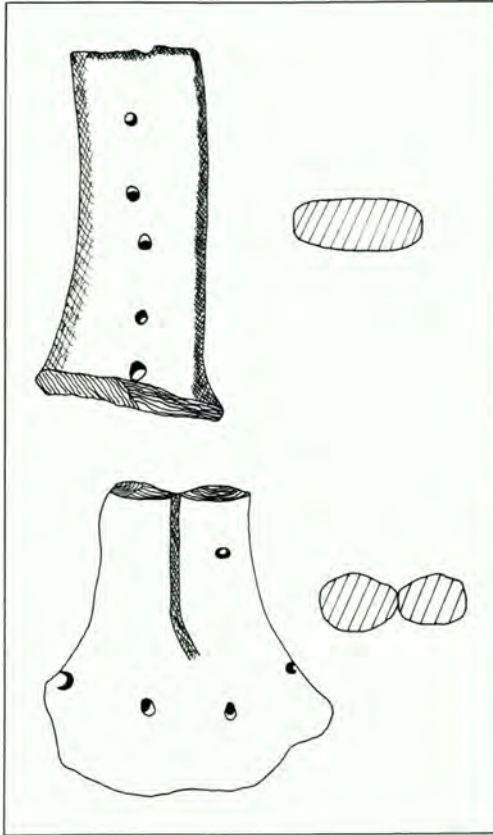
Στην τομή Θ τα πόδια των κυλίκων βρίσκονται και στα δύο επίπεδα. Τα κρατηροειδή όμως που βρέθηκαν σε σχέση μόνο με τον υψηλότερα θεμελιωμένο τοίχο τον χρονολογούν στην ΥΕ ΠΒ φάση. Ο από Β. προς Ν. χαμηλότερος τοίχος της ίδιας τομής αποτελεί συνέχεια του τοίχου της τομής Ζ και συνδέεται με την εύρεση σφονδυλίου και «κουβαρίστρας», καθώς και τμημάτων κυλίκων.

Στην τομή Ι, λείψανα από κατεστραμμένους τοίχους σε βάθος 1,65 μ. βρέθηκαν μαζί με κύλικες που έχουν πόδι μεσαιού ύψους και δίδυμες λαβές, με διακόσμηση από βαθύνσεις που ανήκουν σε χονδροειδή αγγεία (ε ι κ. 15).

Στην τομή Λ, ακριβώς κάτω από το στρώμα της πυράς, βρέθηκαν χείλη, πόδια και πλατιές βάσεις από υψίποδες κύλικες. Κανένα ίχνος παλαιότερο της μυκηναϊκής περιόδου δε βρέθηκε εδώ.

Αποκλειστικά μυκηναϊκή κεραμική υπήρχε και στην τάφρο Μ. Στην τάφρο Ν μυκηναϊκή κεραμική βρέθηκε μέχρι βάθος 1,20 μ. Από παλαιότερη κεραμική βρέθηκε μόνο ένα μινύειο όστρακο. Τα

12. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, Πίν. 65α.

Εικ. 15. Γλύφα. Λαβές χονδροειδέστερων αγγείων.

μυκηναϊκά όστρακα προέρχονταν τόσο από μεγάλα αγγεία καλής ποιότητας, όσο και από κύλικες με ωραίο υποκίτρινο και πορτοκαλόχρωμο επίχρισμα. Λεπτομερέστερα αναφέρονται σαν πιο χαρακτηριστικά μυκηναϊκά ευρήματα από την Γλύφα:

1. Το Dipinto που αναφέρεται από την E. Vermeule (ε ι κ. 16). Τη σπουδαιότητα του οστράκου αυτού από μεγά-

λο αγγείο συζητάει η Vermeule¹³ και το θεωρεί σημείο εμπορίου (trade mark), ενώ ο Bennett το θεωρεί σύμβολο κατασκευαστού (pot-mark)¹⁴.

Σήμερα ο κατάλογος των ενεπίγραφων ΥΕ ΙΙΙ αγγείων, ή τα σύμβολα κατασκευαστών ιδιαίτερα σε αμφορείς¹⁵ έχει πλουτισθεί με ενεπίγραφους αμφορείς από την Κρήτη¹⁶, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο, καθώς και με ΥΕ ΙΙΙ από τη Θεσσαλία¹⁷, προσθέτοντας σημαντικές πληροφορίες σχετικά με το εμπόριο στις χώρες της Μεσογείου εφόσον είναι γνωστή η εξάπλωση αυτού του είδους στην Κρήτη και την Κύπρο¹⁸. Ανεξάρτητα από την ερμηνεία που δίνεται στο Dipinto το σύμβολο υποδηλώνει ότι η Γλύφα που βρίσκεται σε καίριο σημείο στον Ευβοϊκό κόλπο έπαιξε ασφαλώς σημαντικό ρόλο στο εμπόριο της εποχής.

2. Επιφανειακό εύρημα αποτελεί λίθινο εργαλείο, ίσως παλαιότερο των μυκηναϊκών χρόνων (ε ι κ. 17).

13. E. Vermeule, ό.π. Λάθος η Κ. Δημακοπούλου το αναφέρει ως μήτρα ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 98. Διορθώνει η ίδια στο Teiresias 18 (1988), σ. 18.

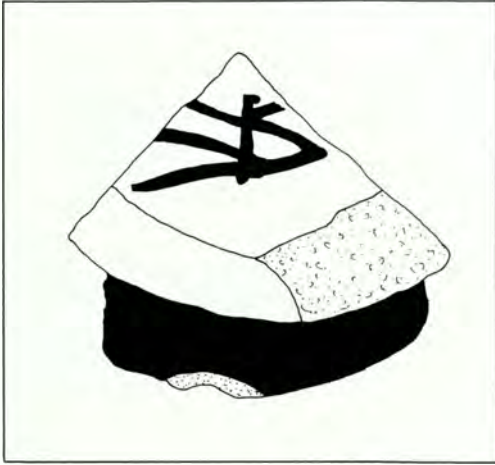
14. Βλ. E. Vermeule, ό.π., σ. 143, σημ. 2.

15. H. Catling, J.F. Cherry, R.E. Jones, BSA 75 (1980), σ. 63.

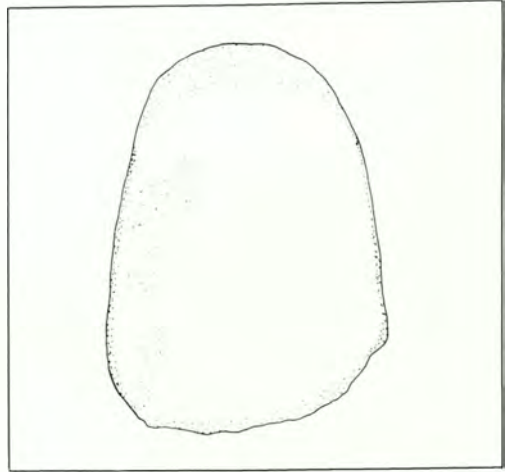
16. E. Hallager, AAA XVI (1983), σ. 39-61.

17. Κ. Γαλλής, Αρχαιολογία, Γεν. 1988, σ. 58 κ.ε.

18. Βλ. παραπάνω υποσημ. 15.

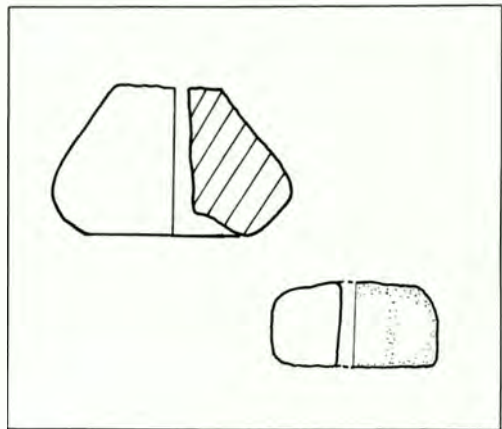
Εικ. 16. Γλύφα. Dipinto (από την E. Vermeule)

Εικ. 17. Γλύφα. Λίθινο εργαλείο.

Εικ. 18. Γλύφα. Πήλινο υφαντικό βάρος.

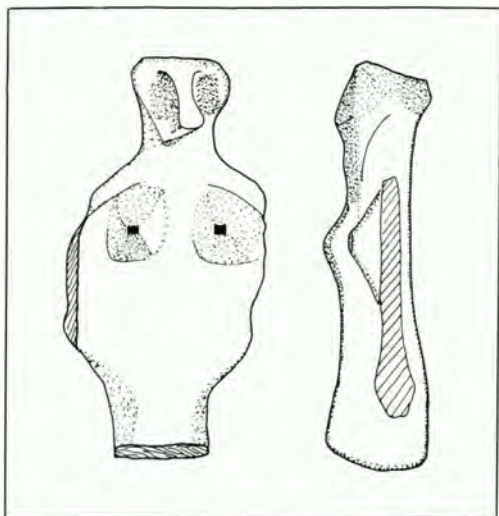

Εικ. 19. Γλύφα. Σφονδύλια κωνικό και κυλινδρικό δισκοειδές.

3. Δύο υφαντικά βάρη (ε ι κ. 18), το ένα δισκοειδές με μία οπή στο ανώτερο τμήμα, το άλλο σφαιρικό με κεντρική οπή, βρέθηκαν κοντά στο τείχος (δυτικός τομέας).

4. Δύο σφονδύλια ένα κωνικό και ένα δισκοειδές (ε ι κ. 19) βρέθηκαν επίσης στο δυτικό τομέα.

5. Ένα γυναικείο ειδώλιο (ε ι κ. 20) βρέθηκε στο δυτικό τομέα κοντά στο

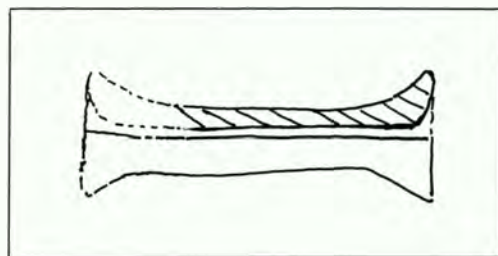

Εικ. 20. Γλύφα Μυκηναϊκό ειδώλιο.

τείχος. Είναι ελλίπες στο κατώτερο τμήμα, αλλά σώζονται οι μαστοί. Υποτυπωδώς δηλώνεται η μύτη και με βυθίσματα οι οφθαλμοί. Πηλός ροδόχρωμος, χρώμα ερυθρό χωρίς διακόσμηση. Για τον τύπο, που η French¹⁹ ονομάζει Proto-phi, παράλληλο είναι ειδώλιο από το Θορικό στη Γενεύη, ειδώλιο από τις Μυκήνες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο²⁰, καθώς και ειδώλιο από το Μενελάιο της Σπάρτης²¹, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο²².

6. Στον τομέα Θ βρέθηκε κουβαρίστρα (εικ. 21) από τεφρό πηλό, που ίσως όμως χρονολογείται παλαιότερα.

7. Το χαρακτηριστικότερο σχήμα μυκηναϊκού αγγείου που απαντά εδώ είναι η κύλικα (πόδια, χείλη και τμήμα από το σώμα) (εικ. 22). Οι περισσότερες από τις κύλικες είναι άβαφες, ενώ ένα

Εικ. 21. Γλύφα. «Κουβαρίστρα».

μικρό ποσοστό κοσμείται στο πόδι με σειρές ταινιών. Τα χείλη νεύουν συνήθως προς τα έξω. Ο τύπος του έξω νεύοντος χείλους των κυλίκων είναι αυτός των goblet με βαθύ σώμα, της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1 περιόδου²³. Σ' αυτή την περίοδο εντάσσονται και τα πόδια μεσαίου ύψους (εικ. 23), ενώ τα υψηλότερα πόδια με πλατιές βάσεις (εξαιρετικά πλατιές εδώ), που ανήκουν σε κύλικες με αβαθέστερο σώμα και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ1 φάση, είναι πιο σπάνια αλλού. Εμφανίζονται όμως με αρκετά παραδείγματα στο Μενελάιο

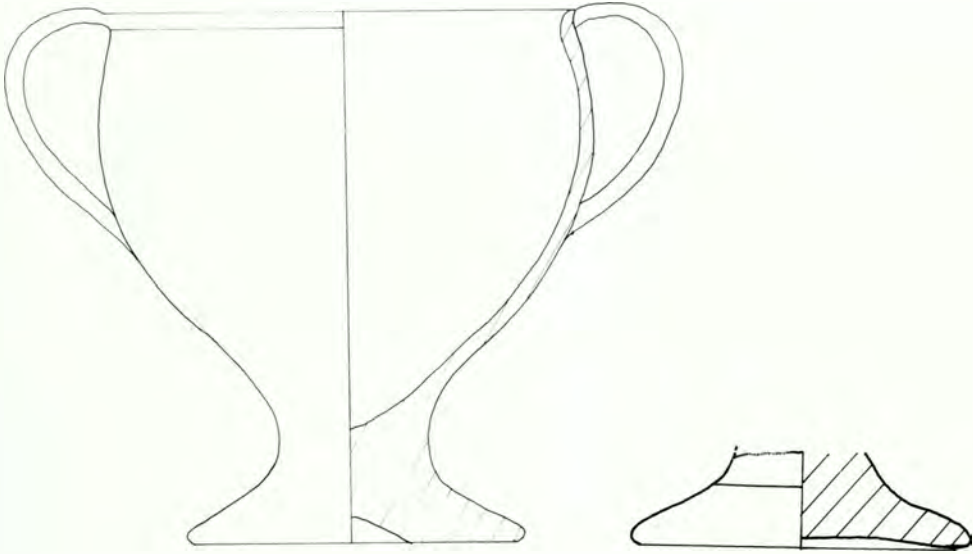
19. E. French, *The Development of Mycenaean Terracotta Figurines*, BSA 66 (1971), σ. 112 κ.ε.

20. Ό.π., το πρώτο πίν. 15b, το δεύτερο πίν. 15d.

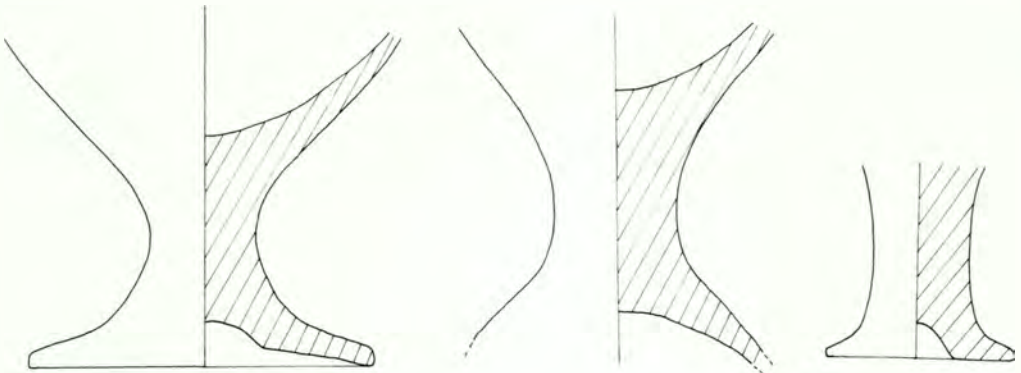
21. H. Catling, *Excavation at Menelaion, Sparta 1973-76*, Arch. Rep. 1976-77, σ. 32, εικ. 14.

22. E. French, ό.π., σ. 112.

23. P. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery*, SIMA LXXIII, Göteborg 1986, σ. 65, εικ. 75, 2, 3.

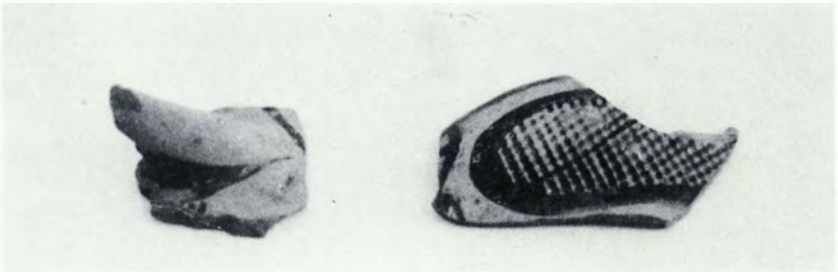
Εικ. 22. Γλύφα. Ο χαρακτηριστικότερος τύπος κύλικας όπως συμπληρώνεται από διάφορα επιμέρους όστρακα και βάση λευκής κύλικας.

Εικ. 23. Γλύφα. Πόδια κύλικων.

Εικ. 24. Γλύφα. Πόδια μυκηναϊκών κυλίκων.

Εικ. 25. Γλύφα. Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική.

της Σπάρτης²⁴. Στην ΥΕ ΙΙΑ2 χρονολογείται μία άλλη σειρά κυλίκων²⁵ (ε ι κ. 23-24) όπως και η στενή βάση με λευκό επίχρισμα (ε ι κ. 22), που ίσως είναι εισηγμένη²⁶.

8. Από αρτόσχημο προέρχεται τμήμα με παράσταση ρακέτας (ε ι κ. 25), που χρονολογείται κατά τον Furumark²⁷ στην ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΑΙ.

9. Τμήματα από κρατηρίσκους (ε ι κ. 25) βρέθηκαν επίσης στο δυτικό τομέα, κοντά στο τείχος καθώς και στην τομή Θ. Ανήκουν στον τύπο 284 των κωδωνόσχημων (bell-shaped)²⁸ που χρονολογού-

νται στην ΥΕ ΙΙΑ2, αλλά κυρίως στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Στην ίδια περίοδο,

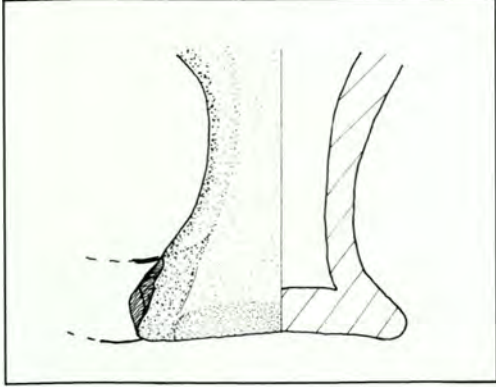
24. Ό.π., σ. 66.

25. Ό.π., σ. 88, 89, εικ. 106-107.

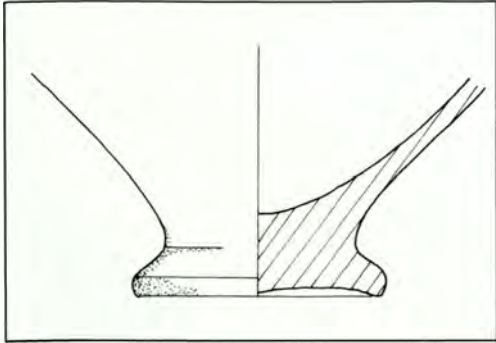
26. Ό.π., σ. 90, εικ. 108.

27. A. Furumark, *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*, Stockholm 1941 mot. 63. Για τη χρονολόγηση στην ΥΕ ΙΙΑ βλ. P. Mountjoy, ό.π., 27, εικ. 23, 1.

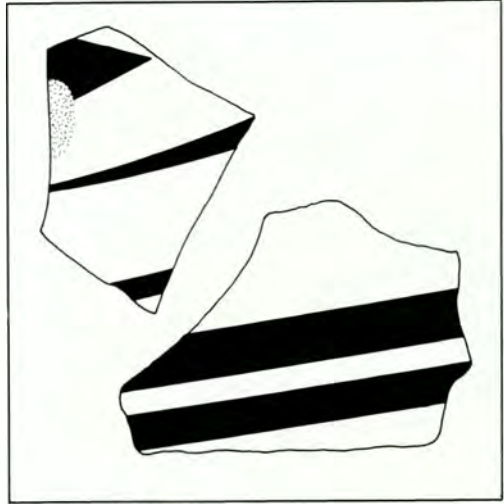
28. P. Mountjoy, ό.π., σ. 91, εικ. 110, σ. 216, εικ. 281.

Εικ. 26. Γλύφα. Τμήμα ψευδόστομου αμφορέα.

Εικ. 28. Γλύφα. Βάση κλειστού αγγείου.

Εικ. 27. Γλύφα. Τμήματα γραπτών αγγείων.

που χρονολογείται επίσης στην ΥΕ ΠΙΑ2 περίοδο.

Λίγα όστρακα χρονολογούνται μετά την ΥΕ ΠΙΒ1 περίοδο από τις τελευταίες ανασκαφές. Πιθανώς ένα όστρακο ανήκει στο τέλος της ΥΕ ΠΙΓ, ενώ δείγμα γεωμετρικής κεραμικής (ε ι κ. 29) υποδηλώνει τη συνεχή χρήση του χώρου.

Συμπερασματικά φαίνεται ότι μία μεγάλη καταστροφή που συνοδεύτηκε από πυρκαγιά έγινε στην ΥΕ ΠΙΒ1 περίοδο, μετά την οποία ένα τμήμα τουλάχιστον του οικισμού εγκαταλείπεται. Καταστροφές σ' αυτή την περίοδο είναι γνωστές

τέλος, πρέπει να χρονολογηθεί και τμήμα ψευδόστομου αμφορέα που βρέθηκε στην τομή του 1987 (ε ι κ. 26).

10. Όστρακα από κλειστά προχοειδή αγγεία ή αμφορείς, με ταινίες μαύρες ή πορτοκαλόχρωμες στην εξωτερική όψη (ε ι κ. 25, 27), πάνω σε εξαιρετικό υπόλευκο ή λευκό επίχρισμα, ανήκουν στην ΥΕ ΠΙΒ φάση. Σε παρόμοιο τύπο²⁹ ανήκει η βάση άλλου αγγείου (ε ι κ. 28)

29. Ό.π., σ. 71, εικ. 80, I.

Εικ. 29. Γλύφα. Γεωμετρικό όστρακο.

από άλλα μυκηναϊκά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως οι Μυκήνες³⁰, η Λακωνία³¹, και η Κρήτη³². Κάποια παλιότερη καταστροφή, μέσα στη μυκηναϊκή περίοδο συνέβη, όπως αποδεικνύεται από αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις που διαπιστώθηκαν, στην ανασκαφή

του 1988, ιδιαίτερα στην τομή Λ, όπου υπάρχει και δεύτερο στρώμα πυράς. Μια συστηματικότερη ανασκαφή μελέτη της στρωματογραφίας σε μεγαλύτερη έκταση και βάθος θα βοηθήσει στη χρονολόγηση τόσο των καταστροφών, όσο και της όλης ιστορίας της Γλύφας. Η ποιότητα των ευρημάτων και η γεωγραφική θέση αποτελούν βάσιμες ενδείξεις για την πιθανή ταύτισή της με τη μυκηναϊκή Αυλίδα, πρόταση που χρειάζεται υποστήριξη από μελλοντικές ανασκαφές.

30. E. French, LH III B1 Destruction, BSA 62 (1967), σ. 149-193.

31. H.W. Catling, Arch. Rep. 1976-77, σ. 34.

32. E. Sapouna - Sakellarakis, Archanès à l'époque Mycénienne, BCH 114 (1990), σ. 67-102.

GLYPHA OR VLYCHA IN BOEOTIA. THE MYCENEAN AULIS (?)

E. SAPOUNA-SAKELLARAKIS

Rescue excavations in recent years have yielded new information about the hill of Glypha, where prehistoric remains had been noted in the past.

The architectural remains and the pottery, which starts in EH and continues into LH IIIC and is of excellent quality,

as well as the location of the hill, situated very close to the Classical Aulis, are strong evidence that this is the site of the Mycenaean Aulis. This suggestion, however, needs the support of more evidence, which only future excavations can provide.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΧΡΩΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ
ΤΗΣ ΚΩ. ΤΟ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΟ ΜΠΛΕ*.

Α΄. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ

Στα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων υπάρχει πλήθος πληροφοριών σχετικά με τη φύση, την προέλευση, την παρασκευή, τις ιδιότητες, ακόμη και την αξία των χρωμάτων, παρότι επικρατεί σύγχυση ως προς την ταξινόμηση και την ονοματολογία τους¹. Οι λέξεις εξάλλου χρώμα και βαφή-βάμμα (λατ. *colos*, *color*, *pigmentum*), αν και διατηρούν τη βασική εννοιολογική τους απόχρωση, συναντώνται πολλές φορές αδιακρίτως, όπως και στη νέα Ελληνική και την Ιταλική και παράλληλα με τη λέξη φάρμακον (*medicamentum*), για να δηλώσουν χρωστικές ουσίες, που χρησιμοποιήθηκαν τόσο στη ζωγραφική όσο και στο βάψιμο των υφασμάτων². Ο S. Augusti³, μελετητής των χρωμάτων που βρέθηκαν στην Πομπηία, ορίζει από τεχνική και εμπορική άποψη ως χρώμα (ιταλ. *colore*, αγγλ. *pigment*, από το λατινικό *pingere-pigmentum* από όπου και ο όρος *pictura-pittura*), μια χρωστική ουσία ως επί το πλείστον ορυκτή (ανόργανη), που σε διασπορά—δεδομένου ότι είναι αδιάλυτη στο νερό— και με τη βοήθεια συνδετικών μέσων χρησιμοποιείται για να χρωματίσει και κατ' επέκταση να ζωγραφίσει μια επιφάνεια. Αντίθετα ονομάζει βαφή (ιταλ. *materia colorante*, αγγλ. *dye*) μια χρωστική ουσία ως επί το πλείστον οργανική, διαλυτή στο

*Ex omnibus (coloris) alii nascuntur,
alii fiunt*

Πλίνιος, Φυσική Ιστορία XXXV.6,12

νερό ή σε άλλα διαλυτικά μέσα, που διαλυμένη χρησιμοποιείται για να χρωματίσει, επομένως να βάψει ένα σώμα, που βυθίζεται σ' αυτήν, σε μια διαδικασία εμβάπτισης.

Ο Θεόφραστος (Περί Λίθων), ο Βιτρούβιος (Περί Αρχιτεκτονικής VII.6) και ο Πλίνιος (Φυσική Ιστορία XXXV.6), ταξινομούν τα χρώματα σύμφωνα με την προέλευσή τους, σε φυσικά και τεχνητά-συνθετικά. Ο Πλίνιος (XXXV.6.12) κάνει έναν ακόμη διαχωρισμό: τα διακρίνει ανάλογα με την αξία τους (αξία χρήσης και αξία εμπορική) σε *colores floridi* —τα *άνθηρά*, δηλαδή φωτεινά

* Οι πρώτες μικροσκοπικές αναλύσεις μερικών από τα στοιχεία του εργαστηρίου έγιναν τον Αύγουστο του 1987 στο Antikenh Museum του Βερολίνου· ευχαριστώ θερμά τον διευθυντή του Μουσείου W. D. Heilmeyer. Τη χημική ανάλυση και μελέτη όλων των στοιχείων του εργαστηρίου ανέλαβε στη συνέχεια η χημικός Κ. Κουζέλη, του Κέντρου Λίθου του ΥΠΠΟ, της οποίας η εργασία ακολουθεί. Τις έγχρωμες διαφάνειες των πινάκων έκανε ο χημικός μηχανικός και φωτογράφος φίλος Θανάσης Ιωαννίδης.

1. S. Augusti, *I colori Pompeiani. Studi e Documentazioni I*, Roma 1967, σ. 24-27, 42-47 (στο εξής: *Colori Pompeiani*).

2. Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* I. 47, VII. 128, 169.

3. *Colori Pompeiani*, σ. 22-23.

χρώματα των Ελλήνων συγγραφέων ή *άνθη* του Πολυδεύκη (VII.128)— και σε *colores austeri* (αυστηρά χρώματα).

Ο Διοσκουρίδης (Περί Ύλης Ιατρικής V), έχοντας βέβαια διαφορετικό στόχο από τους παραπάνω συγγραφείς, περιγράφει διάφορα προϊόντα, που εκτός από τις ιατρικές και φαρμακευτικές χρήσεις τους, χρησιμοποιήθηκαν επίσης ως χρώματα, καθώς και τη μέθοδο παρασκευής τους, εάν πρόκειται για τεχνητά.

Παρότι τα χρώματα δεν αποτελούν κοινό —καθημερινό— αρχαιολογικό εύρημα, ήδη από τον περασμένο αιώνα, δύο σημαντικά ευρήματα χρωμάτων από τάφους ζωγράφων⁴ και το μοναδικό σύνολο της Πομπηίας, επέτρεψαν την ολοκληρωμένη μελέτη των χρωμάτων της Ρωμαϊκής εποχής. Κατά τη διάρκεια των δύο αιώνων ανασκαφών στην Πομπηία βρέθηκε στα μαγαζιά των εμπόρων (*Pigmentarii*)⁵ ένας μεγάλος αριθμός χρωμάτων, στην κατάσταση που κυκλοφορούσαν στο εμπόριο. Στο εύρημα αυτό στηρίχθηκε το βιβλίο του χημικού Selim Augusti, *I Colori Pompeiani*, που δημοσιεύθηκε το 1967 και αποτελεί τη σημαντικότερη και αναλυτικότερη μέχρι σήμερα μελέτη για τα χρώματα της Ρωμαϊκής εποχής, σε συνδυασμό με τον έλεγχο των γραπτών πηγών που επιχειρεί. Η αποκάλυψη όμως ενός εργαστηρίου παρασκευής χρωμάτων εξακολουθεί να αποτελεί, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, σπάνιο εύρημα. Για το λόγο αυτό κρίθηκε απαραίτητη μια πρώτη παρουσίαση του κωακού εργαστηρίου, παρ' ότι η έρευνά του δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί ούτε ανασκα-

φικά ούτε από πλευράς αναλύσεων. Η μελέτη αφορά κυρίως το αιγυπτιακό μπλε, η παραγωγή του οποίου φαίνεται να είναι σχετικά ανεξάρτητη από τα άλλα προϊόντα του εργαστηρίου.

Το εύρημα

Το εργαστήριο αποκαλύφθηκε στην πόλη της Κω, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο οικόπεδο Ν. Δάμτσα και υιών με αριθμό κτηματολογικής μερίδας 1239F, που περιβάλλεται από τους δρόμους Λ. Βύρωνος, Πεισάνδρου και Μεροπίδος, όπου από το 1984 ερευνάται το νοτιοανατολικό τμήμα της αρχαίας Αγοράς της Κω⁶ (εικ. 1). Το βόρειο τμήμα της Αγοράς είχε βρεθεί κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας και διατηρείται στον αρχαιολογικό χώρο του Λιμένος⁷. Μετά τις τελευταίες έρευνες το γνωστό μέχρι σήμερα μήκος του κτιρίου υπολογίζεται γύρω στα 200 μ. ενώ υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι το συνολικό μήκος της ξεπερνούσε τα 300 μ. καθώς ο μεγάλος βωμός του Διο-

4. J. Riederer, *Archäologie und Chemie, Ausstellung Berlin 1987*, σ. 210-212. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τα χρώματα στις σ. 264-266.

5. Για τους *pigmentarii* της Πομπηίας βλ. Matteo della Corte, *Case ed abitanti di Pompei, Napoli 1965* (3η έκδοση), αριθ. 316, 414, 475, 726b.

6. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, υπό εκτύπωση.

7. L. Morricone, *BdA 1950*, σ. 71-73, σχ. εικ. 21.

νύσου⁸ και ο πλησίον του ελληνιστικός ναός⁹, που βρίσκονται λίγο νοτιότερα από το οικόπεδο Δάμτσα, φαίνεται πως ανήκαν στα εντός της Αγοράς κτίρια¹⁰.

Η Αγορά της Κω ανήκει στο λεγόμενο ιωνικό τύπο αγορών¹¹. Πρόκειται για μεγάλο ορθογώνιο κτίριο, πλάτους 82 μ. που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το λιμάνι και αποτελείται από εσωτερική περίστυλη αυλή, που πλαισιώνεται από στοές στις τρεις τουλάχιστον πλευρές της. Πίσω από τις στοές των δύο μακρών πλευρών υπήρχαν καταστήματα πλάτους 12 μ. Η κατασκευή της θεωρείται σύγχρονη περίπου με την ίδρυση της πόλης, που χτίστηκε κατά τον Διόδωρο (XV. 76,2) το 366 π.Χ., ενώ μια μετασκευή και επέκταση του κτιρίου έγινε στο πρώτο μισό του 2ου αι. π.Χ. Στη ρωμαϊκή εποχή, μετά τον καταστρεπτικό σεισμό της εποχής των Αντωνίωνων (142 μ.Χ.), το κτίριο υπέστη σημαντικές μετατροπές.

Στο οικόπεδο Δάμτσα αποκαλύφθηκαν τα εξής μέρη της Αγοράς (εικ. 2): τμήμα της εσωτερικής αυλής, στο μέσο περίπου της οποίας υπάρχουν λείψανα ενός κυκλικού κτιρίου, πιθανόν μιας Θόλου, ρωμαϊκής εποχής, ένας δρόμος, που οδηγεί, μέσω μνημειώδους κλιμακωτής εισόδου από την ανατολικά της Αγοράς διερχόμενη κεντρική οδό στην εσωτερική αυλή, τμήμα της ανατολικής στοάς και πίσω από αυτή δύο ορθογώνιοι χώροι —αντίστοιχοι με τα «καταστήματα» του βόρειου τμήματος— ανά ένας εκατέρωθεν του δρόμου.

Τα λείψανα του εργαστηρίου βρέθηκαν στο βόρειο του δρόμου χώρο, που

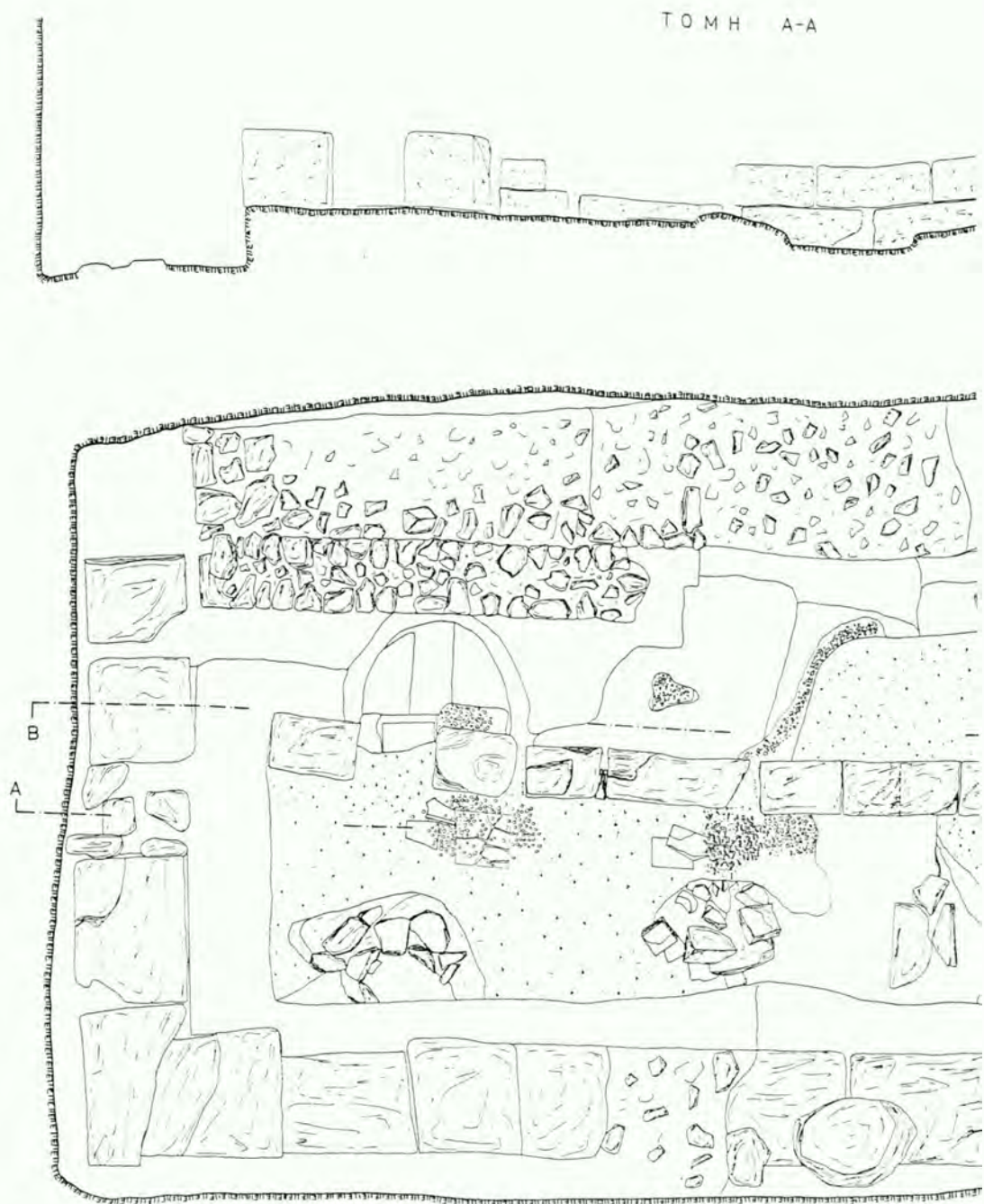
δεν αποκαλύφθηκε σε όλο το πλάτος του μέσα στο οικόπεδο (εικ. 3). Πρόκειται για «γωνιακό» ευρύχωρο δωμάτιο εσωτερικού μήκους από Α.-Δ. 11,80 μ. και αποκαλυφθέντος πλάτους 5,20 μ. Από τους τοίχους που όριζαν το δωμάτιο, χτισμένους με μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους, που σώζονται σε επίπεδο θεμελίου, βρέθηκε μόνο ο νότιος, που αποτελεί συγχρόνως και το βόρειο όριο του δρόμου που διασχίζει εσωτερικά την Αγορά και τμήμα του δυτικού, που αποτελεί και τον τοίχο του βάθους της ανατολικής στοάς. Ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος είναι εντελώς ξηλωμένος, ενώ ο βόρειος βρίσκεται εκτός ανασκαφικού σκάμματος. Η διαρπαγή των πλίνθων των τοίχων, που έγινε, όπως διαπιστώθηκε από την κεραμική, στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας, προς

8. Ν. Σταμπολίδης, Ο Βωμός του Διονύσου στην Κω, Δημοσιεύματα Αρχ. Δελτίου αριθ. 34, Αθήνα 1987.

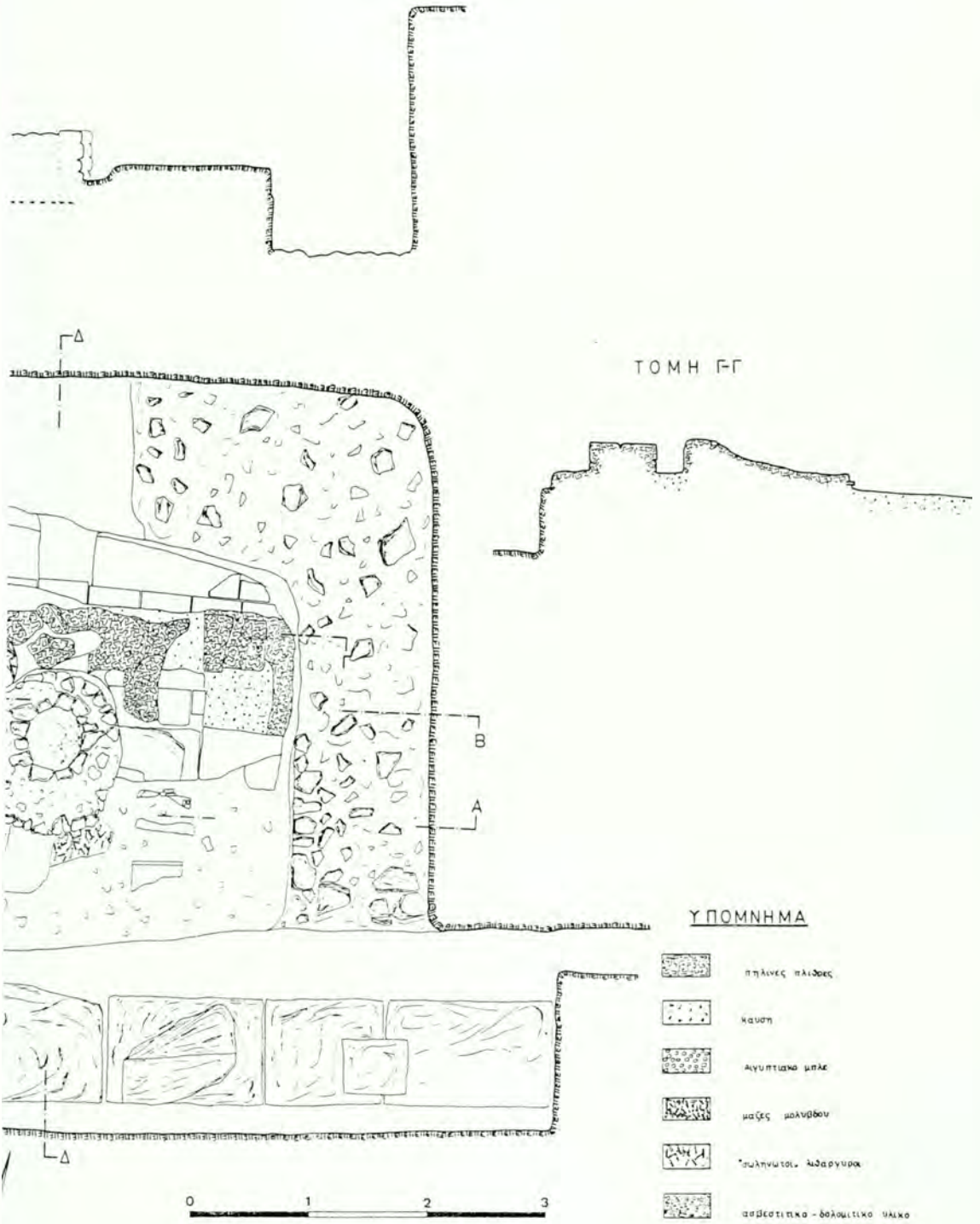
9. L. Laurenzi, *BdA* 1936-37, σ. 137-38. Ο M. Segre, *Hellenica* 4 (1948), σ. 103, σημ. Γ υπέθεσε πως ο ναός ανήκε ίσως στο βασιλιά Ευμένη. Η υπόθεση αυτή τείνει να επαληθευτεί όπως δείχνουν οι νεότερες έρευνες στο χώρο της Αγοράς (την παραπομπή οφείλω στην Κ. Höghammar).

10. Η σκέψη αυτή σχετικά τουλάχιστον με το βωμό επιβεβαιώνεται επιγραφικά από το ψήφισμα W. R. Paton and E. L. Hicks, *The inscriptions of Cos*, London 1892, αριθ. 10, στ. 27-29. Διαφορετικά πιστεύει ο Ν. Σταμπολίδης, ό.π., σ. 250, σημ. 907 που αναθεωρεί όμως την άποψη του στο άρθρο του *ΑΔ* 40 (1985): *Μελέτες*, σ. 133-147.

11. R. Martin, *Recherches sur l' Agora Grecque*, Paris 1951, σ. 408. εικ. 56.

Εικ. 1. Κως. Οικόπεδο Δάμσα. Γενική άποψη του εργαστηρίου. Κάτοψη και τομές.

Εικ. 2. Κως. Οικόπεδο Δάμτσα. Γενική άποψη των αποκαλυφθέντων λειψάνων της Αγοράς από Α. (στο μέσον η μνημειώδης κλίμακα και ο δρόμος).

πορισμόν υλικού απαραίτητου για το στρατιωτικό οικοδομικό πρόγραμμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου¹², είχε ως αποτέλεσμα τη διατάραξη του εργαστηρίου, υλικά του οποίου βρέθηκαν πεταμένα μέσα στις κοίτες των ξηλωμένων τοίχων. Στο δωμάτιο παρατηρούνται δύο παλιότερες φάσεις πριν από την εγκατάσταση του εργαστηρίου, που όπως δείχνει η κεραμική, η οποία θα παρουσια-

σθεί στην τελική μελέτη του εργαστηρίου, θα πρέπει να έγινε στα υστεροελληνιστικά ή πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Ο χώρος στην τελευταία ελληνιστική φάση του είχε δάπεδο από μεγάλες πή-

12. L. Morricone, BdA 1950, σ. 58.

Εικ. 3. Κως, Οικόπεδο Δάμτσα. Γενική άποψη του εργαστηρίου από Α.

λινες τετράγωνες πλάκες, πλευράς 0,42 μ. που ήταν ήδη μισοκατεστραμμένο, όταν το εργαστήριο εγκαταστάθηκε πάνω σ' αυτό. Η προηγούμενη χρήση του χώρου είναι άγνωστη προς το παρόν, η ανεύρεση όμως σκωριών στα βαθύτερα στρώματα του γεμίσματος της ανατολικής στοάς της Αγοράς, αμέσως Δ. του εργαστηρίου, προδίδουν εργασίες επεξεργασίας μετάλλων στην περιοχή από

τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Κύριο στοιχείο του εργαστηρίου αποτελεί ισχυρός εγκάρσιος τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., που απέχει 1,80-1,95 μ. Β. του νότιου εξωτερικού τοίχου, και κατασκευάστηκε μέσα στο ήδη μισοκατεστραμμένο ελληνιστικό δάπεδο. Έχει μήκος 6,70, πλάτος 0,42 μ. και αποτελείται από ορθογώνιες πωροπλίνθους σε δύο δόμους συνολικού ύψους 0,68 μ. Ο

τοίχος προεκτείνεται προς τα δυτικά με δύο μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους, που απέχουν μεταξύ τους 0,60 μ. στις οποίες θα επανέλθουμε αργότερα. Τα έντονα ίχνη πυράκτωσης σε όλο το μήκος του τοίχου και στις δυο παρειές του υποδηλώνουν ότι κατά μήκος του ελάμβαναν χώρα διάφορες δραστηριότητες, κάτω από την ενέργεια δυνατής φωτιάς. Σε ύστερη εποχή ανοίχτηκε πάνω στο ανατολικό τμήμα του κυκλικό πηγάδι, διαμ. \pm 0,50 μ., με τοιχώματα από μικρές πέτρες και συνδετική ύλη ασβεστοκονίαμα, που διατάραξε το ήδη ερειπωμένο εργαστήριο και κατέστρεψε μια τουλάχιστον κάμινο ή κλίβανο, οι πήλινες πλίθρες από τα τοιχώματα του οποίου βρέθηκαν ριγμένες γύρω από το πηγάδι. Τα στοιχεία που ήρθαν στο φως κατά μήκος του τοίχου είναι συνοπτικά τα εξής:

Διαλυμένη κάμινο (εικ. 4). Εκατέρωθεν και σε επαφή με τον τοίχο, βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός πυρίμαχων πήλινων πλιθρών, από χονδρό ακάθαρτο πηλό με προσμείξεις άχρωμων και λεπτών κλαδιών, που έχουν διαστάσεις 0,53×0,48×0,11 μ. (λίγες σώζονται ακέραιες). Οι περισσότερες βρέθηκαν ριγμένες βόρεια του τοίχου και γύρω από το πηγάδι, σε μήκος από Α.-Δ. 4,50 μ. Το πλάτος της έκτασης που κάλυπταν ξεπερνούσε τα 3 μ. Έντονα υπολείμματα καύσης ήταν ορατά ανάμεσα στις πλίθρες. Είναι προφανές ότι οι πλίθρες προέρχονται από μία ή και περισσότερες ίσως καμίνους ή κλιβάνους.

«Σωληνωτοί» λιθάργυροι (εικ. 5). Αμέσως Ν. του πηγαδιού, σε βάθος 0,36

μ. από το χείλος του βρέθηκαν συγκεντρωμένες σε έκταση 0,50×0,50 μ. πολλές κυλινδρικές ράβδοι «σωληνωτού» λιθάργυρου, μέσα σε στρώμα πάχους 0,18 μ. από διαλυμένες πλίθρες, που περιείχε επίσης πολλές μάζες μολύβδου κυρίως σε μορφή στερεοποιημένων σταγόνων. Μέχρι στιγμής έχουν βρεθεί γύρω στις 50 ράβδοι, πολλές από τις οποίες σπασμένες, ενώ βρέθηκαν και άπειρα κομματάκια που προέρχονται από διαλυμένους λιθάργυρους. Μερικές απολήγουν σε κωνικό κλειστό άκρο¹³. Έχουν μήκος από 0,11-0,003 μ., εξωτερική διάμετρο 0,02-0,015 μ. και φέρουν κατά τον άξονά τους κυκλική οπή διαμ. 0,005 μ. Αποτελούνται από επάλληλα λεπτά στρώματα, γύρω στα οκτώ, σε τρόπο ώστε η τομή τους θυμίζει την τομή κρεμμυδιού. Το χρώμα τους κυμαίνεται από ερυθρωπό έως κιτρινωπό, ενώ πολλές φορές οι δύο αυτές αποχρώσεις συνυπάρχουν στην ίδια ράβδο¹⁴.

Μάζες οξειδωμένου μολύβδου (εικ. 6). Σε απόσταση 2,50 μ. Δ. των λιθαργύρων, και νότια του τοίχου, μπροστά από άνοιγμα σχήματος οβελίσκου που υπάρ-

13. Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου, Αθήνα 1980, σ. 312, εικ. 15α-β (στο εξής: Το αρχαίο Λαύριο). Ε. Κακαβογιάννης, Παραγωγή μολύβδου από λιθαργύρους στην Ελληνιστική Ρόδο, ΑΑΑ XVII (1984), σ. 134, εικ. 7 (στο εξής: Κακαβογιάννης).

14. Το λόγο εξηγεί ο Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο, σ. 326.

Εικ. 4. Κως, Οικόπεδο Δάμτσα, Λείψανα διαλυμένης καμίνου από Β.

Εικ. 5. Κως, Οικόπεδο Δάμτσα, Λείψανα. Σωληνωτοί λιθάργυροι.

Εικ. 6. Κως. Οικόπεδο Δάμτσα. Μάζες μολύβδου.

χει στον κατώτερο δόμο του, βρέθηκαν σε μεγάλη ποσότητα πολλά άμορφα μεγάλα κομμάτια μολύβδου και μικρότερα σε μορφή σταγόνων, που στερεοποιήθηκαν, καθώς έπεσαν σε υγρή κατάσταση στο έδαφος. Οι μάζες του μολύβδου καλύπτουν έκταση 0,80×0,80 μ. περίπου.

Μάζες ασβεστιτικού υλικού. Αμέσως Α. από τις μάζες μολύβδου και στο ίδιο

μ' αυτές επίπεδο, σε έκταση περίπου 0,50×0,50 μ. βρέθηκε λεπτή στρώση από μια λευκή ουσία, λεπτότατα κονιοποιημένη, που η ανάλυση έδειξε ότι πρόκειται για ανθρακικό ασβέστιο. Σε όλη εξάλλου την έκταση του εργαστηρίου και σε διαφορετικά στρώματα, βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες από κομμάτια διαφόρων μεγεθών μιας λευκής ουσίας που μοιάζει οπτικά με ασβέστη και που

η ανάλυση έδειξε ότι πρόκειται είτε για δολομιτικό υλικό (ανθρακικό ασβέστιο-μαγνήσιο) ($\text{CaMg}(\text{CO}_3)_2$) είτε για χαλαζία (διοξείδιο του πυριτίου). Βρέθηκαν επίσης πολλές σκωρίες χαλκού και σιδήρου, χάλκινα και σιδερένια καρφιά, πολλά κομμάτια ελαφρόπετρας, οστά ζώων, ξαφρίσματα οξειδίων μετάλλων, λίγα εργαλεία, και πλήθος άλλων στοιχείων, η ανάλυση των οποίων δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.

Ο συνδυασμός των στοιχείων αυτών μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια γενική ιδέα για την πρώτη παραγωγική δραστηριότητα του εργαστηρίου.

Η διαλυμένη κάμιнос —εφόσον πρόκειται για κάμινο και όχι για κλίβανο — προοριζόταν, όπως συμπεραίνεται από τις μάζες του μολύβδου, για την τήξη του λιθαργύρου, το πρώτο επομένως παραγόμενο προϊόν στο εργαστήριο ήταν ο μολύβδος. Η θέση της «καμίνου», καθώς είναι εντελώς διαλυμένη, δεν μπορεί να προσδιορισθεί, θα πρέπει όμως να βρισκόταν πιθανόν βόρεια του τοίχου, όπου βρέθηκαν και οι περισσότερες πλίνθοι και να στηριζόταν εν μέρει πάνω σ' αυτόν¹⁵.

Ο λιθάργυρος (PbO) λατ. *spuma argenti*, γνωστός στην αρχαιότητα και ως μολύβδαινα, είναι μονοξείδιο του μολύβδου (Pb) που σχηματίζεται κατά τη διαδικασία διαχωρισμού του αργύρου και του μολύβδου από το κράμα του αργυρούχου μολύβδου με τη μέθοδο της κυπέλλωσης¹⁶, την οποία περιγράφει ο Πλίνιος (XXXIII. 35). Συνοπτικά η μέθοδος αυτή έχει ως εξής: ο αργυρούχος μολύβδος που προέκυπτε από την τήξη

μέσα σε κάμινο των αντίστοιχων μεταλλευμάτων, υποβαλλόταν ως μέταλλο πλέον σε νέα τήξη, μέσα σε ειδικό κύπελλο από πυρίμαχο υλικό. Με τη βοήθεια φουσερών ο μολύβδος του κράματος οξειδωνόταν και σχημάτιζε έτσι στην επιφάνεια του κύπελλου μια λεπτή κρούστα οξειδίων του μολύβδου, μετατρέποταν δηλαδή σε λιθάργυρο, μετά την αφαίρεση του οποίου παρέμενε στο κύπελλο ο καθαρός άργυρος. Η μορφή του λιθάργυρου εξαρτάται από τον τρόπο αφαίρεσης των οξειδίων του μολύβδου μέσα από το κύπελλο.

Κατά την πρώτη εφαρμογή της μεθόδου της κυπέλλωσης, ο λιθάργυρος έρρε από μια εγκοπή στα χείλη του κύπελλου, την οποία βάθαιναν σταδιακά, όσο δηλαδή χαμήλωνε η στάθμη του κράματος, και έτσι προέκυπτε ο «πλακοειδής» λιθάργυρος¹⁷. Η μέθοδος αυ-

15. Πρβλ. αναπαράσταση καμίνου τήξεως μεταλλευμάτων στο Πάνορμο του Λαυρίου (Το αρχαίο Λαύριο, σ. 286-297, εικ. 11-1): επίσης Η. Mussche - C. Conophagos, *Thorikos VI* (1969), σ. 68, εικ. 42-43, σχ. 4.5.

16. Λεπτομερής περιγραφή της κυπέλλωσης από τον Κ. Κονοφάγο, *Το Αρχαίο Λαύριο*, σ. 304 κ.ε., εικ. 12.1-18: επίσης Κακαβογιάννης, σ. 113 κ.ε. Ε. Κακαβογιάννης, *Προβλήματα χρονολόγησης Σκωριών και Λιθαργύρων της Λαυρεωτικής*, Πρακτικά του Ιου Σεμιναρίου Αρχαιομετρίας, Σκωρίες της αρχαίας ελληνικής μεταλλουργίας, ΙΓΜΕ, Αθήνα 1985, σ. 82 κ.ε. J. O. Nriagu, *Lead and Lead Poisoning in Antiquity*, USA 1983, σ. 92 κ.ε. (στο εξής: Nriagu).

17. Το αρχαίο Λαύριο, σ. 309, εικ. 12α-β.

τή, που εφαρμόστηκε από την προϊστορική εποχή, αντικαταστάθηκε αργότερα, ίσως στα κλασικά χρόνια από μια ασφαλέστερη, που εξασφάλιζε την ελάχιστη απώλεια αργύρου. Ο λιθάργυρος απομακρυνόταν με την εμβάπτιση μέσα στο κύπελλο λεπτών σιδερένιων οβελών, πάνω στους οποίους κολλούσε και στερεοποιόταν, ενώ ο άργυρος, ο οποίος δεν έχει συνάφεια και δεν δίνει κράμα με το σίδηρο, παρέμενε στο κύπελλο. Μετά το σχηματισμό επάλληλων στρωμάτων λιθαργύρου γύρω από τον οβελό, που τον έκαναν δύσχρηστο, τον αφαιρούσαν και έτσι προέκυπτε ο κυλινδρικός ή «σωληνωτός» λιθάργυρος. Με την ανάτηξη των λιθαργύρων μέσα σε ειδικές καμίνους, που κατά τον Κονοφάγο ήταν μεγάλες όπως και αυτές που χρησίμευαν για την τήξη των μεταλλευμάτων¹⁸, αποδεσμευόταν το οξυγόνο και ο λιθάργυρος μετατρέποταν σε μόλυβδο.

Οι λιθάργυροι του εργαστηρίου Δάμτσα αποτελούν λοιπόν προϊόν κυπέλλωσης με τη μέθοδο της εμβάπτισης σιδερένιων οβελών στο κύπελλο, που όμως προς το παρόν δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι πραγματοποιήθηκε επί τόπου. Το μόνο στοιχείο υπέρ αυτής της άποψης είναι θραύσμα πήλινου πυρίμαχου κύπελλου, που μοιάζει πολύ με αυτά που εικονίζει ο Κονοφάγος από το Λαύριο¹⁹, αλλά δε βρέθηκε μέσα στο χώρο του εργαστηρίου. Πιθανότερη φαίνεται η άποψη ότι οι λιθάργυροι ήρθαν στο εργαστήριο άτηκτοι, ως πρώτη ύλη για την παραγωγή μολύβδου, και με αυτή τη διαδικασία πρέπει μάλλον να συνδεθεί η διαλυμένη κάμιнос, καθώς δεί-

χνουν εκτός από το μόλυβδο και μια σειρά άλλων στοιχείων, όπως τα ξαφρίσματα οξειδίων, που πιθανόν προήλθαν από την κάθαρση του μολύβδου²⁰. Ένα εργαστήριο παραγωγής μολύβδου από λιθαργύρους, που μεταφέρθηκαν επίσης άτηκτοι ως πρώτη ύλη, βρέθηκε πρόσφατα στη Ρόδο²¹. Εκεί, η τήξη των λιθαργύρων — που επιτυγχάνεται στους 880°C — γινόταν κατά τον Ε. Κακαβογιάννη σε απλή «ανοικτή» εστία.

Ενώ όμως ο παραγόμενος στο ροδιακό εργαστήριο μόλυβδος προοριζόταν, όπως έδειξαν τα ευρήματα, για την κατασκευή μολύβδινων αντικειμένων, τίποτα ανάλογο δεν προκύπτει από τα ευρήματα του οικοπέδου Δάμτσα. Μετά την αφαίρεση των πεσμένων πυρότουβλων βρέθηκαν κάτω από αυτά λείψανα από τρεις διαφορετικές εστίες, οι δύο βόρεια του τοίχου και η τρίτη νότια. Μεγαλύτερη ήταν η εστία βόρεια του κεντρικού τμήματος του τοίχου, στο επίπεδο του κατώτερου δόμου του οποίου, σχηματίζονται τρία ανοίγματα, σε σχήμα οβελίσκου — τα τοιχώματα τους δηλαδή συγκλίνουν προς το εσω-

18. Κ. Κονοφάγος, Κάμινο, τήξεως και τεχνική της τήξεως των αργυρούχων μεταλλευμάτων μολύβδου της Λαυρεωτικής υπό των αρχαίων Ελλήνων, ΠΑΑ 49 (1974), σ. 262 κ.ε. Το αρχαίο Λαύριο, σ. 330 κ.ε.

19. Το Αρχαίο Λαύριο, εικ. 12, 6-7.

20. Για τη διαδικασία αυτή βλ. Το αρχαίο Λαύριο, σ. 331-332, εικ. 13-4.

21. Κακαβογιάννης, σ. 124-139.

Εικ. 7. Κως. Οικόπεδο Δάμτσα. Οι εστίες Β του τοίχου μετά την απομάκρυνση των πυρότουβλων (στο δεύτερο δόμο του τοίχου διακρίνονται οι αεραγωγοί).

τερικό βόρειο μέρος— που απέχουν μεταξύ τους 1 μ. (εικ. 7). Η πρώτη εντύπωση είναι πως λειτουργούσαν ως αεραγωγοί για το δυνάμωμα της φωτιάς. Το εσωτερικό πλάτος τους είναι 0,10-0,15 και το εξωτερικό 0,27-0,36 μ. Δύο όμοια ανοίγματα υπάρχουν δυτικότερα, από τα οποία το ένα είναι φραγμένο. Έξω από τις εστίες, αλλά και ανάμεσα στα υπολείμματα της καύσης, βρέθηκαν πολλά κομμάτια χρωστικών ουσιών, κυρίως σε μορφή μικρής ακανόνιστης σφαίρας, μερικές φορές με επιφάνεια έδρασης, που εύκολα διαλύονται, αλλά και σε κατάσταση σκόνης. Το χρώμα που κυριαρχεί είναι το κόκκινο, σε απόχρωση από το πορτοκαλί έως το σκούρο

Εικ. 8. Κως. Οικόπεδο Δάμτσα. Χρωστικές ουσίες κόκκινου χρώματος από την περιοχή των εστιών.

καφέ, ενώ βρέθηκαν και λίγες μάζες κίτρινου και μπλε χρώματος (εικ. 8).

Μια δεύτερη λοιπόν παραγωγική δραστηριότητα του εργαστηρίου, ήταν η παρασκευή χρωμάτων. Παρ' ότι η ανάλυσή τους δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, οι πρώτες παρατηρήσεις σχετικά με τα κόκκινα δείχνουν ότι πρόκειται για κόκκινα χρώματα με βάση το σίδηρο, που το βασικό τους συστατικό αποτελούν οξειδία του σιδήρου, κυρίως αιματίτης. Τα κόκκινα χρώματα με βάση το σίδηρο αποτελούσαν στην αρχαιότητα μια μεγάλη ποικιλία προϊόντων, φυσικών και τεχνητών (κόκκινες ώχρες, rubricae)²². Ο Θεόφραστος (VIII. 53) και ο Πλίνιος (XXXV. 6) περιγράφουν την παρασκευή της κόκκινης ώχρας, που γινόταν με το δυνατό ψήσιμο της κίτρινης ώχρας²³, του φυσικού δηλαδή προϊόντος το κύριο συστατικό του οποίου αποτελούσε ο λιμονίτης (υδροξείδιο του σιδήρου). Το καλύτερο προϊόν ήταν εκείνο που είχε ψηθεί περισσότερο. Η παρουσία των χρωστικών ουσιών στην περιοχή των εστιών οδηγεί επομένως στην εύλογη υπόθεση ότι ο λιθάργυρος και ο παραγόμενος στο εργαστήριο μόλυβδος, προορίζονταν για την παρασκευή χρωμάτων. Είναι γνωστό πως με τη θέρμανση και την οξείδωση του μολύβδου σχηματίζονται χρωματιστά οξείδια, που κυμαίνονται σε όλες τις ενδιάμεσες αποχρώσεις από το κίτρινο έως το σκούρο κόκκινο-καφέ²⁴. Από τον 5ο αι. π.Χ. υπάρχουν στα κείμενα των Κινέζων, Ινδών, Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων πλήθος λεπτομερών συνταγών για τη σύνθεση των μονοξειδίων του

μολύβδου (του λιθαργύρου και του *massicot*), του κόκκινου του μολύβδου (μίνιο) και του λευκού του μολύβδου (ψιμίθιο) που γνώρισαν ευρεία χρήση στη ζωγραφική, την ιατρική - φαρμακευτική, τον καλλωπισμό, την εφυάλωση και το σμάλτο²⁵. Ειδικά ο Διοσκουρίδης (V. 102) και ο Πλίνιος (XXXIII, 35) δίνουν πλήθος συνταγών σχετικά με την προετοιμασία του λιθαργύρου, που επέτρεψαν στον K.C. Bailey να επιτύχει με πειράματα μια ποικιλία χρωμάτων από το πορτοκαλί, έως το ωχρό κίτρινο²⁶. Από τα κείμενα, σε συνδυασμό με τη μελέτη των χρωμάτων της Πομπηίας γνωρίζουμε ότι από το λιθάργυρο παραγόταν στην αρχαιότητα ένα χρώμα κόκκινο σκούρο προς το καφέ²⁷ και ένα χρώμα κίτρινο με απόχρωση κοκκινωπή (*massicot*), που εχρησιμοποιείτο στην Αίγυπτο από τους προδυναστικούς χρόνους²⁸. Και τα δύο ονομάζονται λιθαργύριον στα αρχαία ελληνικά και *spuma argenti* στα λατινικά.

Από το μόλυβδο εξάλλου παραγόταν

22. *Colori Pompeiani*, σ. 82 κ.ε., 85 κ.ε., 138.

23. 'Ο.π., σ. 93 κ.ε.

24. *Nriagu*, σ. 276.

25. 'Ο.π., σ. 270.

26. K. C. Bailey, *The pigments of the ancient Romans as described in NH of Pliny*, *Chem. e Ind.* 1925, σ. 1135-1137· R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology IV*, Leiden 1955, σ. 221 (στο εξής: Forbes).

27. *Colori Pompeiani*, σ. 91-92.

28. 'Ο.π., σ. 97· Forbes, σ. 219.

το λευκό του μολύβδου²⁹, που ονομαζόταν ψιμύθιον³⁰ από τους Έλληνες και *cerussa* από τους Ρωμαίους, επειδή ε-χρησιμοποιείτο και ως καλλυντικό και από αυτό, με δυνατό ψήσιμο, το κόκκινο του μολύβδου (λατ. *cerussa usta*)³¹. Πρόκειται για το σημερινό μίνιο³² (*men-pige*), ένα είδος τεχνητής συνδαράχης, ως προς το όνομα του οποίου υπάρχει σύγχυση στους αρχαίους και στους συγγραφείς των μεσαιωνικών χρόνων³³, που για να το χαρακτηρίσουν, χρησιμοποιούν τους όρους συνδαράχη, κιννάβαρις, συρικόν, μίλτος, σινωπίς, *minium*, *vermilion*, *cerussa usta*, *sturium*, *saturn red*, *phoeniceum*. Με ανάμειξη εξάλλου του λευκού του μολύβδου με διάφορες κόκκινες ώχρες (*tubricae*) δηλαδή κόκκινα χρώματα με βάση το σίδηρο, παρασκευάζονταν ο σάνδυξ και το συρικόν³⁴. Το κόκκινο του μολύβδου χρησιμοποιήθηκε επίσης ως καλλυντικό, όπως και το λευκό του μολύβδου.

Η τελική μελέτη του εργαστηρίου και η χημική ανάλυση των προϊόντων του θα δώσει απάντηση στο πλήθος των ερωτημάτων που γεννά η αποκάλυψη του, ένα από τα οποία —που τέθηκε επίσης από τον Ε. Κακαβογιάννη σχετικά με τους λιθαργύρους της Ρόδου— αφορά την προέλευση του μετάλλου και όπως είναι γνωστό μόνο από την ιστοπική ανάλυση του μολύβδου μπορεί να απαντηθεί³⁵. Η ύπαρξη όμως κοιτασμάτων αργυρούχου μολύβδου και άλλων μεταλλευμάτων στο νησί, κυρίως στο όρος Δίκαιο, και η εκμετάλλευσή τους κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας, οδηγεί στην εύλογη υπόθεση ότι το μέταλλο

προέρχεται από την Κω. Στην περιοχή του χωριού Ασώματος της κοινότητας Ασφενδιού, κέντρο στην αρχαιότητα του δήμου Φυξιωτών, λειτούργησε στα χρόνια της Ιταλοκρατίας μεταλλείο αργύρου. Η περιοχή είναι γνωστή σήμερα με το όνομα «το Μεταλλείο»³⁶. Ίχνη αρχαίων μεταλλείων αναφέρονται τόσο στο Δίκαιο, όσο και στον Άγιο Θεολόγο, κοντά στην Κέφαλο, κέντρο στην

29. Τη μέθοδο παρασκευής του περιγράφουν ο Θεόφραστος (VIII. 56), ο Διοσκουρίδης (V. 103), ο Πλίνιος (XXXIV. 18, 54), ο Βιτρούβιος (VII. 12) και ο Γαληνός· βλ. *Colori Pompeiani*, σ. 60-61· Forbes, σ. 227· Nriagu, σ. 294 κ.ε.

30. T. Leslie Sheat, *Psimythion*, *Classical Studies* pres. to E. Capps, 1936.

31. Τη μέθοδο παρασκευής του περιγράφουν ο Διοσκουρίδης (V. 103), ο Βιτρούβιος (VII. 12) και ο Πλίνιος (XXXV. 6, 20), που λέει ότι ανακαλύφθηκε τυχαία γύρω στα 310 π.Χ. όταν αγγεία που περιείχαν ψιμύθιο κήκαν σε μια πυρκαγιά στον Πειραιά βλ. *Colori Pompeiani*, σ. 77 κ.ε., 90, 138· Forbes, σ. 211 κ.ε.· Nriagu, σ. 285 κ.ε.

32. Από το μίνιο προέρχονται οι όροι *miniare*=δουλεύω με το μίνιο, *miniator*, *miniatures* (βλ. D. V. Thompson, *The materials and Techniques of Medieval Painting*, New York 1956.

33. Nriagu, σ. 287-288.

34. *Colori Pompeiani*, σ. 86-87· Nriagu, σ. 289.

35. R. H. Brill - J. M. Wampler, *Isotope Studies of Ancient Lead*, *AJA* 71 (1967), σ. 63 κ.ε.· N. H. Gale, *Lead Isotopes and Aegean Metallurgy, Thera and the Aegean World I*, London 1978, σ. 529 κ.ε.

36. Βλ. Ν. Ζάρακας, *Τοπωνύμια της νήσου Κω, Κωικά Β'* (1981), σ. 97. Ψηλότερα, μεταξύ του χωριού Τζια και του Χριστού, σε ορεινή τοποθεσία υπάρχει μεταλλείο σιδήρου.

αρχαιότητα του δήμου Ισθμιωτών³⁷. Παρότι δεν είναι γνωστή ούτε η εποχή ούτε ο βαθμός εκμετάλλευσης τους στην αρχαιότητα, πρέπει να έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οικονομία του νησιού. Ανάμεσα στις πολλές χρήσεις του μολύβδου³⁸ θα πρέπει να τονισθεί, ειδικά για την Κω, η χρησιμότητα που θα είχε στην ιατρική και φαρμακευτική. Τα ξεχωριστά κομμάτια του λιθαργύρου, μετά το πλύσιμο και αφού υφίσταντο διάφορες επεξεργασίες, περιείχαν βασικά χλωρίδια, ανθρακικά άλατα και άλατα του μολύβδου, που γνώρισαν πολλές φαρμακευτικές εφαρμογές και χρησιμοποιήθηκαν σε έμπλαστρα και κολλύρια³⁹. Ο λιθάργυρος σύμφωνα με τον Πλίνιο (XXXIII. 35) είχε την ιδιότητα να στεγνώνει, να μαλακώνει και να κλείνει πληγές, να δροσίζει, να δρα ως καθαρτικό, να καταπραΰνει όγκους. Αναμειγμένος με απήγανο, μυρτιά και ξύδι απομάκρυνε το ερυσίπελας (ανεμοπύρωμα), ενώ μαζί με κεριά και μυρτιά θεράπευε τις χιονίστρες. Οι θεραπευτικές ιδιότητες του μεταλλικού μολύβδου περιγράφονται επίσης από τον Πλίνιο (XXXIV. 18, 50). Ο Διοσκουρίδης (V 95-103) αναφέρει πλήθος ακόμη θεραπευτικές ιδιότητες για το μόλυβδο, το λιθάργυρο και τα διάφορα παράγωγά τους και επισημαίνει τις θανατηφόρες ιδιότητές τους αν τα αναμείξεις και τα πιεις.

Στο ψευδοϊπποκρατικό *corpus* αναφέρονται γύρω στα 30 φάρμακα, όλα σχετικά με τη θεραπεία του έλκους, των συριγγίων και των γυναικείων νοσημάτων, που περιείχαν οξειδία του μολύ-

βδου⁴⁰. Ο Γαληνός, ο Κέλσος και οι μαθητές του χρησιμοποίησαν επίσης μεγάλο αριθμό τέτοιων φαρμάκων.

Ο Παύλος ο Αιγινίτης διέσωσε στο 7ο βιβλίο του «Υπομνήματός» του (7.17) έναν κατάλογο από 90 αρχαία έμπλαστρα, τα 38 από τα οποία περιέχουν άλατα του μολύβδου, ενώ τα μισά από τα 55 κολλύρια που απαριθμεί (7.16) περιέχουν λευκό του μολύβδου⁴¹. Μολύβδινα εργαλεία εχρησιμοποιούντο επίσης στην αρχαιότητα, σύμφωνα με το ιπποκρατικό *corpus*, σε διάφορες γυναικολογικής φύσεως ασθένειες και εξετάσεις, όπως για τη διαστολή του τραχήλου της μήτρας, τη διεισδυση στον κόλπο και τον πρωκτό⁴².

Ο λιθάργυρος μαγειρεμένος με λάδι σχηματίζει το έμπλαστρο *Plumbi* ή λιθάργυρο *simplex* των σημερινών φαρμακευτικών βιβλίων⁴³.

37. O. Davies, *Roman Mines in Europe*, Oxford 1935, σ. 265 κ.ε.

38. Κακαβογιάννης, σ. 134, 137, βιβλιογραφία στην υποσημ. 30· Nriagu, σ. 200 κ.ε.

39. Ό.π., σ. 272, 280, κυρίως σ. 352 κ.ε. Βλ. A. Krug, *Heilkunst und Heilkult, Medizin in der Antike*, München 1984 (έκδ. Beck), σ. 111-112 για τον τρόπο κατασκευής των αρχαίων κολλύριων που σώθηκαν μέχρι τις μέρες μας και που η ανάλυσή τους έδειξε ότι περιέχουν μόλυβδο.

40. Littré 8, σ. 117, 219, 265· W. H. Partington, *A History of Chemistry*, τόμ. 4, London 1970, σ. 32.

41. Nriagu, σ. 356-364 (στον πίνακα 6.2, σ. 357-363 απαριθμεί τα φάρμακα αυτά).

42. Littré 8, σ. 281, 427· Nriagu, σ. 368.

43. J. Berendes, P. Dioskurides, *Arzneimittel-lehre*, Stuttgart 1902 (ξανατυπωμένο το 1970) V. 97. Περί σκωρίας μολύβδου (σχόλια), σ. 520.

Το αιγυπτιακό μπλε (εικ. 9-12)

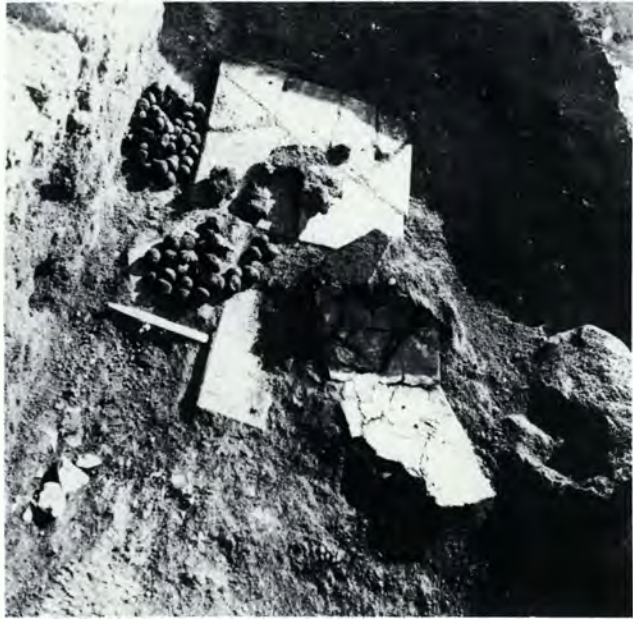
Αναφέρθηκε ήδη ότι σε επαφή με το δυτικό άκρο του κεντρικού τοίχου του εργαστηρίου βρέθηκε θεμελιωμένη στο ίδιο μ' αυτόν επίπεδο, προεκτείνοντάς τον κατά κάποιο τρόπο, μεγάλη ορθογώνια πωρόπλινθος, ύψους 0,70, μήκους 0,68 και πάχους 0,46 μ., ενώ μια δεύτερη ίδιων διαστάσεων υπάρχει 0,66 μ. Δ. της προηγούμενης. Η επάνω επιφάνειά τους βρίσκεται κατά 0,10 μ. ψηλότερα από αυτήν του τοίχου, ενώ έχουν υποστεί και οι δύο έντονη πυράκτωση, ανάλογη με του τοίχου. Σε απόσταση 0,85 μ. Ν. των δύο πωροπλίνθων βρέθηκε ένας λιθοσωρός σε ημικυκλικό σχηματισμό, που εκτεινόταν σε μήκος 1,45 μ. (εικ. 10). Στο μεταξύ των δύο πλίνθων και του λιθοσωρού τμήμα του εργαστηρίου, παρουσιάστηκαν σε βάθος 0,15 μ. από την επιφάνεια των πλίνθων, τα πρώτα ίχνη καύσης, που βαθύτερα γίνονταν όλο και πιο έντονα. Μέσα στην επίχωση ήταν ριγμένα πολλά κομμάτια κεραμίδων, όστρακα οξυπύθμενων κωκών αμφορέων και κομμάτια πήλινων πλιθρών από τοιχώματα διαλυμένου κλίβανου. Σε βάθος 0,46 μ. βρέθηκαν καθαρά κατάλοιπα εστίας, στην οποία ως καύσιμη ύλη είχαν χρησιμοποιηθεί κλαδιά και κουκουνάρες πεύκων, ένας μεγάλος αριθμός από τις οποίες βρέθηκαν ημιαπανθρακωμένες και γεμάτες σπόρους⁴⁴ (εικ. 9).

Το στρώμα της καθαρής καύσης είχε πάχος 0,15, έκταση 3×1 μ. και περιείχε πολλά κάρβουνα μαζί με μάζες και σκωρίες χαλκού, χάλκινα αντικείμενα, μεγάλο ορθογώνιο χάλκινο έλασμα

(εικ. 9) και πολλά κομμάτια μιας λευκής ουσίας, που η ανάλυση έδειξε ότι αποτελούνται από χαλαζία (διοξείδιο του πυριτίου). Βρέθηκε επίσης μεγάλη μάζα μετάλλου (;) κιτρινωπού χρώματος, που η μικροσκοπική ανάλυση έδειξε ότι αποτελείται από πυρίτιο, γιαιοζίτη και beudantite. Στο ανατολικό τμήμα της καύσης, διασκορπισμένες σε μικρή έκταση βρέθηκαν 90 μπαλλίτσες μιας πορώδους κρυσταλλικής ουσίας, μπλε χρώματος, μαυρισμένες από την καύση. Δέκα ακόμη μπαλλίτσες ήταν σκορπισμένες σε διάφορους τομείς της ανασκαφής. Έχουν σχήμα ακανόνιστης σφαίρας σε μέγεθος καρυδιού, διαμέτρου από 0,02 έως 0,04 μ. Η μικροσκοπική ανάλυση, που έγινε στο Antiken Museum του Βερολίνου, έδειξε ότι πρόκειται για αιγυπτιακό μπλε, μια ένωση χαλκού, πυριτίου, ασβεστίου και οξυγόνου ($\text{CuCaSi}_4\text{O}_{10}$), που παράγεται από το ψήσιμο μείγματος πυριτικής άμμου, χαλκού, ανθρακικού ασβεστίου και αλάτων νατρίου (σόδα), σε θερμοκρασία γύρω στους 840°C.

Μετά το πλύσιμό τους διαπιστώθηκε ότι οι 38 έχουν έντονο μπλε χρώμα, οι 20 είναι μπλε κατά το ήμισυ και πράσινες στο υπόλοιπο τμήμα τους, ενώ οι υπόλοιπες 32 έχουν χρώματα που κυμαίνονται από κιτρινοπράσινο έως καφέ-κεραμιδί (εικ. 11-12).

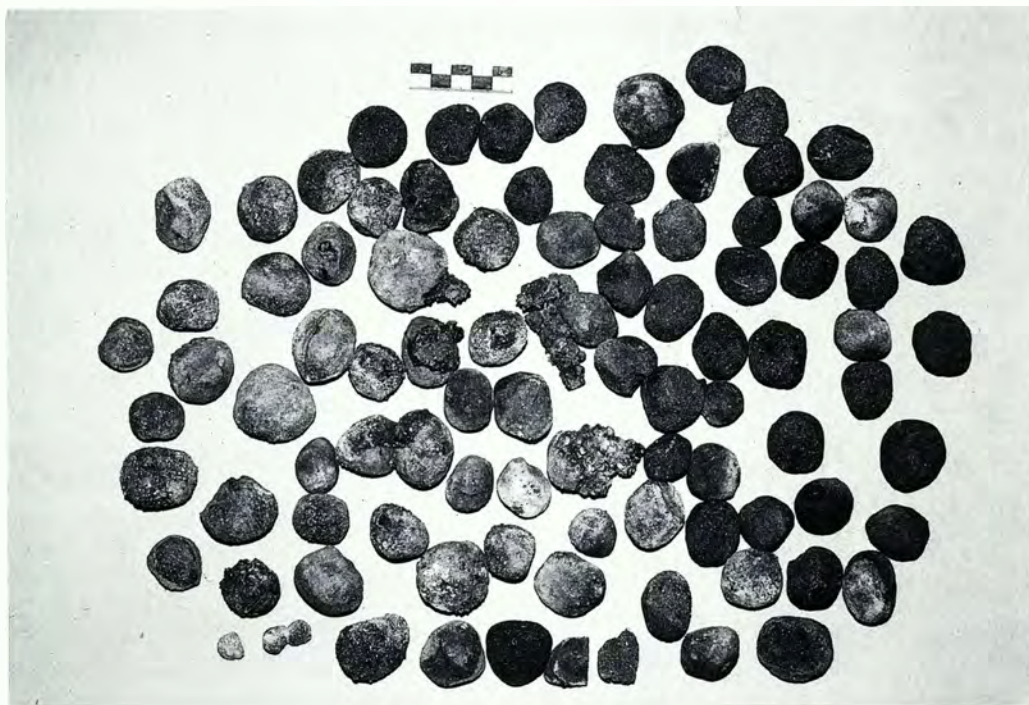
44. Κουκουνάρες έχουν βρεθεί επίσης στην Αγορά της Αθήνας, βλ. Ath. Agora V, πίν. 56 κάτω.

Εικ. 9. Κως. Οικόπεδο Δάμτσα. Η εστία του αιγυπτιακού μπλε. Το χάλκινο έλασμα και οι μπαλλίτσες.

Εικ. 10. Κως. Οικόπεδο Δάμτσα. Η εστία του αιγυπτιακού μπλε μετά τον καθαρισμό.

Εικ. 11-12. Κως. Οικόπεδο Λάμτσα. Οι μαλλίτσες του αιγυπτιακού μπλε.

Λίγες φέρουν οξειδώσεις χαλκού στην επιφάνειά τους, ενώ μία ήταν προσκολλημένη σε σιδερένιο καρφί. Το αιγυπτιακό μπλε⁴⁵ αποτελεί ουσιαστικά μία ποικιλία φαγεντιανής⁴⁶, μια «fritta»⁴⁷ — γνωστό γι' αυτό και ως blue frit— που ανακαλύφθηκε πιθανότατα στην Αίγυπτο, στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ., για να αντικαταστήσει το ακριβό lapis lazuli στη ζωγραφική και την υαλοτεχνία⁴⁸. Είναι το χρώμα που χρησιμοποιήθηκε στις τοιχογραφίες πιο πολύ από όλα τα κυανά χρώματα της αρχαιότητας στην Αίγυπτο, τη Μεσοποταμία, τη Μινωική Κρήτη και τη Σαντορίνη και στη συνέχεια την Ελλάδα και τη Ρώμη και διατηρήθηκε αναλλοίωτο μέχρι σήμερα γιατί ήταν το πιο σταθερό. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως σμάλτο, ως ένθετη ύλη στα ιερογλυφικά, αλλά και για την κατασκευή μικρών αντικειμένων⁴⁹, όπως χάντρες, σκαραβαίοι, φυλαχτά και αγαλματίδια, μερικές φορές και για την κατασκευή αγγείων. Ο τρόπος παρασκευής του διαδόθηκε από την Αίγυπτο στους Ασσυρίους και στη συνέχεια στους Έλληνες και τους Ρωμαίους και ξεχάστηκε ανάμεσα στα 200-700 μ.Χ., διασώθηκε όμως μέσα από τα κείμενα.

Με το όνομα κύανος⁵⁰ (λατ. caeruleum) χαρακτηρίζονται στα κείμενα των Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων διάφορα μπλε χρώματα, άλλα φυσικά και άλλα συνθετικά (τεχνητά), όπως το lapis lazuli, ο αζουρίτης, το ινδικόν. Ο Θεόφραστος (Περί Λίθων VIII. 8, 55) διακρίνει το φυσικό από τον τεχνητό κύανο και περιγράφει τρία είδη, τον αι-

γυπτιακό που ήταν τεχνητός, τον κυπριακό που ήταν φυσικός από αζουρίτη

45. Για το αιγυπτιακό μπλε βλ. A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries* (τρίτη έκδοση), London 1978, σ. 392 κ.ε. (στο εξής: Lucas)· Forbes, σ. 216 κ.ε.· *Colori Pompeiani*, σ. 63 κ.ε.· N. Noll - L. Born - R. Holm, *Wandmalereien des Römischen Köln, KölnJbVFrühGesch* 13 (1972-1973), σ. 84 κ.ε. (στο εξής: Noll, Born, Holm)· W. Noll, *Antike Pigmente, Chemie in unserer Zeit* 14 (1980), σ. 42-43 (στο εξής: Noll)· W. Noll - K. Hangst, *Grün- und Blaupigmente der Antike*, στο *N. Jb. für Mineralogie*, H12, 529-540 (1975), σ. 535 κ.ε. (στο εξής: Noll-Hangst)· D. Ullrich, *Antike und spätantike Pigmente im Vorderen Orient* (Vortrag auf der Jahrestagung des Arbeitskreise Archäometrie, München 1982, σ. 3 κ.ε. (στο εξής: Ullrich). Στην κ. Wetrgartner, *Antiken Museum Βερολίνου* την οποία θερμά ευχαριστώ, οφείλω τις τελευταίες παραπομπές σε αρχαιομετρικά περιοδικά.

46. V. Webb, *Archaic Greek Faience, England* 1978, σ. 1, βιβλιογραφία στην υποσημ. 7 (στο εξής: Webb). Αξίζει να σημειωθεί ότι ανάμεσα στα ευρήματα του εργαστηρίου υπάρχει και τμήμα πλάκας από φαγεντιανή πράσινου χρώματος.

47. Με τον όρο fritta (frit) χαρακτηρίζονται συνθέσεις υαλώδους υφής, που επιτυγχάνονται από συγχώνευση, με υψηλή περιεκτικότητα σε ασβέστιο, οι οποίες ψήνονται σε θερμοκρασία γύρω στους 900°C χωρίς να λειώσουν και χρησιμοποιούνται για το φινίρισμα της επιφάνειας κεραμικών, όπως διαφόρων ειδών σμάλτα (βλ. Ullrich, σ. 3· Webb, σ. 2· *Colori Pompeiani*, σ. 67).

48. Οι Noll - Born - Holm, σ. 84 υποθέτουν ότι η ανακάλυψή του αποτελεί τυχαίο γεγονός.

49. T.H.G. James, *Perachora II*, 1962, σ. 467-468, που το ονομάζει «blue compound».

50. *Colori Pompeiani*, σ. 65 κ.ε.

και το σκυθικό, που ήταν επίσης φυσικός από lapis-lazzuli. Ο Διοσκουρίδης (V. 106) τον αναφέρει ως φυσικό προϊόν.

Ο Πλίνιος (XXXIII. 13) χαρακτηρίζει τον κύανο ως αμμώδες υλικό, διακρίνει τα γνωστά από το Θεόφραστο τρία είδη και προσθέτει τις ποικιλίες από τους Ποτιόλους (την αρχαία Δικαιαρχία της Ιταλίας) και την Ισπανία (caeruleum puteolanum και caeruleum hispaniese).

Λέει επίσης ότι από το caeruleum, με το πλύσιμο και το άλεσμα παραγόταν το lomentum, που ήταν φωτεινότερο και ακριβότερο και προσθέτει ότι μια πρόσφατη ποικιλία του ήταν το caeruleum vestorianum, που ονομάστηκε από τον κατασκευαστή του. Ήταν πολύ ακριβότερο από όλα τα άλλα είδη —στοίχιζε 40 δηνάρια η λίβρα (μια λίβρα ισοδυναμούσε περίπου με 320 γραμμάρια)— και ονομαζόταν «coelion» δηλαδή ουρανό. Ήταν το πιο ανοικτό από όλα και χρησιμοποιήθηκε όπως δείχνει το όνομά του για να αποδώσει τον ουρανό.

Ο Βιτρούβιος (VII. 11) πιο αναλυτικός από τον Πλίνιο, περιγράφει τη μέθοδο παρασκευής του ως εξής: «η διαδικασία, για την παρασκευή μπλε χρώματος ανακαλύφθηκε στην Αλεξάνδρεια. Αργότερα ο Βεστόριος ίδρυσε ένα εργαστήριο στους Ποτιόλους. Η μεθόδός του και τα συστατικά είναι αξιοσημείωτα. Άμμος αλέθεται με άνθη σόδας ώστε να γίνει τόσο λεπτή σαν αλεύρι. Κυπριακός χαλκός ραντίζεται από χονδρές λίμες σαν λεπτή σκόνη έτσι ώστε να αναμειχθεί με το μείγμα, που πλάθεται στη συνέχεια με τα χέρια σε μπάλλες, οι οποίες τοποθετούνται δίπλα-δί-

πλα για να στεγνώσουν. Όταν στεγνώσουν μαζεύονται σε ένα πήλινο αγγείο, που τοποθετείται στο φούρνο. Μ' αυτόν τον τρόπο ο χαλκός και η άμμος, καθώς ψήνονται κάτω από τη δύναμη της φωτιάς, στεγνώνουν μαζί, και ανταλλάσσοντας τους ατμούς τους, χάνουν τις ιδιότητές τους και καθώς ο χαρακτήρας τους καταβάλλεται από τη σφοδρότητα της φωτιάς, αποκτούν μπλε χρώμα». Η πληροφορία βέβαια του Βιτρούβιου, σχετικά με την Αλεξάνδρεια ως τόπου εφεύρεσής του, δεν είναι σωστή, καθώς το αιγυπτιακό μπλε ήταν γνωστό στην Αίγυπτο πολλούς αιώνες πριν από την ίδρυση της Αλεξάνδρειας. Ο Βεστόριος έχει ταυτισθεί με το γνωστό τραπεζίτη φίλο του Κικέρωνα και του Ηρώδη του Αττικού, έναν άνδρα χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία, που αναφέρεται στην αλληλογραφία τους⁵¹. Η λεπτομερής περιγραφή του Βιτρούβιου επέτρεψε σε πολλούς ερευνητές την εργαστηριακή αναπαραγωγή αυτού του χρώματος, που είναι ίσως το χρώμα που έχει μελετηθεί συστηματικότερα⁵².

Αρκετή ποσότητα αιγυπτιακού μπλε διαφορετικών τόνων βρέθηκε στην Πομπηία στα μαγαζιά των εμπόρων, είτε σε μορφή σφαιριδίων, είτε σε κατάσταση άμορφων τεμαχίων και σκόνης⁵³. Ο Αυ-

51. RE VIII A2 (2η σειρά), σ. 1789-90 (H. Gundel).

52. Colori Pompeiani, σ. 67 με βιβλιογραφία Lucas, σ. 393.

53. Colori Pompeiani, σ. 62 κ.ε., πίν. I, II, III, IV.

gusti διαπίστωσε ότι το μπλε χρώμα της Πομπηίας ανταποκρίνεται και ως προς τη μορφή και ως προς τη σύσταση με την περιγραφή του Βιτρούβιου. Σχετικά με τα διάφορα είδη που αναφέρονται στα κείμενα πιστεύει ότι από πρακτικής πλευράς δεν υπήρχαν ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στο *caeruleum aegyptium*, στο *vestorianum*, στο *puteolanum*, στο *lomentum* και το *coelon*, που αποτελούσαν απλώς ποικιλίες του αιγυπτιακού μπλε, και διέφεραν μόνο ως προς τον τόνο, την καθαρότητα και την ποιότητά τους. Οι Ποτίολοι ήταν στα ρωμαϊκά χρόνια σπουδαίο βιομηχανικό κέντρο του μπλε, όπως και του κόκκινου χρώματος. Κατά τον Augusti όλο το μπλε χρώμα που χρησιμοποιήθηκε αρχικά στην Πομπηία πρέπει να ήταν εισηγμένο, στη συνέχεια όμως με την ίδρυση του εργαστηρίου του Βεστόριου, φαίνεται πως οι Ποτίολοι είχαν τη δυνατότητα να προμηθεύουν την αγορά της Πομπηίας με τις αναγκαίες ποσότητες.

Η περιγραφή του Βιτρούβιου θεωρήθηκε λανθασμένη από μερικούς ερευνητές⁵⁴, επειδή ανάμεσα στα συστατικά δεν αναφέρεται το ανθρακικό ασβέστιο, που η παρουσία του, όπως έδειξαν οι αναλύσεις, ήταν ουσιαστική.

Κατά τον Lucas⁵⁵ απλώς το ανθρακικό ασβέστιο δεν αναγνωρίστηκε σαν τέτοιο και μολονότι αυτό θα πρέπει να είχε προστεθεί ξεχωριστά στην περίπτωση που είχαν χρησιμοποιηθεί χαλίκια χαλαζία, όπως στην περίπτωση του εργαστηρίου της Tell-el-Amarna (βλ. πιο κάτω), δεν ήταν απαραίτητο όταν εχρησιμοποιείτο άμμος, καθώς η αιγυ-

πτιακή άμμος ειδικά είναι κυρίως μια σύνθεση χαλαζία και ανθρακικού ασβεστίου. Πιστεύεται επίσης ότι ο χρησιμοποιούμενος χαλκός ήταν στη μορφή του μαλαχίτη, δηλαδή ορυκτός ανθρακικός χαλκός και όχι μεταλλικός.

Το μπλε χρώμα του εργαστηρίου της Κω ανταποκρίνεται, όπως και της Πομπηίας και ως προς τη μορφή και, όπως έδειξαν οι αναλύσεις, και ως προς τη σύνθεση, στην περιγραφή του Βιτρούβιου. Όμως, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι περισσότερες από τις μισές μπαλλίτσες έχουν εξωτερικά χρώμα που κυμαίνεται από πράσινο έως καφέ. Η χρωματική αυτή ποικιλία συνεχίζεται και στο εσωτερικό των σφαιριδίων σε διάταξη επάλληλων στρωμάτων, όπως διαπιστώθηκε από την τομή. Εύκολα λοιπόν εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι μπαλλίτσες αυτές δεν αποτελούν επιτυχημένο προϊόν του εργαστηρίου. Πράγματι η επιτυχία του αιγυπτιακού μπλε, όπως έχει δείξει η σχετική έρευνα, εξαρτάται κατά μεγάλο μέρος από τη θερμοκρασία όπτησης⁵⁶ και για το λόγο αυτό δεν ήταν πάντα εξασφαλισμένη. Πολλές φορές οι συνθήκες όπτησης είχαν ως αποτέλεσμα να παραχθεί αντί μπλε ένα πράσινο προϊόν, που όμως εχρησιμοποιείτο επίσης ως χρώμα⁵⁷. Στο ίδιο αποτέλεσμα μπορ-

54. Noll - Born - Holm, σ. 85.

55. Lucas, σ. 393.

56. Noll - Born - Holm, σ. 85· Noll, σ. 43.

57. Noll - Hangst, σ. 530, κυρίως σ. 539.

ούσε επίσης να οδηγήσει η παρουσία στο μείγμα σιδηρούχων ενώσεων. Προς αποφυγήν αυτού του αποτελέσματος ένα μέρος του χρησιμοποιούμενου πυριτίου ήταν στη μορφή χαλικιών χαλαζία, ακριβώς λόγω της πρακτικής ελευθερίας τους από σιδηρούχες ενώσεις⁵⁸. Από τα διασωθέντα προϊόντα του κωακού εργαστηρίου συμπεραίνεται λοιπόν ότι το ποσοστό επιτυχίας του είναι χαμηλότερο από 50%. Προς το παρόν δεν είναι γνωστό αν το αποτέλεσμα αυτό οφείλεται αποκλειστικά στις συνθήκες όπτησης, σχετικά με τις οποίες υπάρχουν επίσης αρκετά ερωτήματα. Παρά την παρουσία μερικών κομματιών από πήλινες πλίνθρες, που θα μπορούσαν όμως να προέρχονται και από την κάμινο που βρισκόταν ανατολικότερα, σαφή λείψανα φούρνου δεν διατηρήθηκαν. Ο Βιτρούβιος, παρά την αναλυτική περιγραφή του, δεν μας πληροφορεί για το είδος του φούρνου που χρησιμοποιήθηκε για το ψήσιμο του αιγυπτιακού μπλε και από όσα μπορώ να γνωρίζω δεν έχουν μέχρι σήμερα βρεθεί αντίστοιχα εργαστήρια. Το εργαστήριο της Κω είναι ίσως το πρώτο γνωστό του είδους. Ένα εργαστήριο για την κατασκευή διαφόρων ειδών σμάλτων και γυαλιού έχει βρεθεί στην Tell-el-Amarna⁵⁹. Οι κυρίως εργαστηριακοί χώροι με τους φούρνους δεν διασώθηκαν, αλλά βρέθηκαν μόνο τα απορρίμματα. Ο Petrie υπέθεσε πως οι φούρνοι για το ψήσιμο του γυαλιού, όσο και αυτοί για το σμάλτο θα ήταν του απλού τύπου, όπως αυτός που εικονίζεται στον πίνακα XLII, ο οποίος προοριζόταν για ξυλοκάρβουνο.

Άγνωστος λοιπόν παραμένει προς το παρόν ο ρόλος των δύο μεγάλων παροπλίνθων, που στην περίπτωση ανοικτής εστίας θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στήριζαν το πήλινο σκεύος που περιείχε τις μπαλλίτσες. Είναι πιθανόν να αποτελούν μαζί με το λιθοσωρό τα φέροντα στοιχεία, δηλαδή τον ιστό του φούρνου, ο οποίος στην περίπτωση αυτή θα είχε το άνοιγμα της εισόδου από Β., μεταξύ των δύο πλίνθων. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι τα λείψανα της καύσης υπήρχαν κυρίως Ν. των δύο πλίνθων. Οι κεραμίδες, πολλές από τις οποίες φέρουν έντονα ίχνη φωτιάς, θα μπορούσαν να προέρχονται από τα τοιχώματα του φούρνου. Ανάμεσα στα κομμάτια των χρηστικών αγγείων που βρέθηκαν στην περιοχή της εστίας, και ανήκουν κυρίως σε οξυπύθμενους κωακούς αμφορείς, υπάρχει και μεγάλο τμήμα από χονδρή ρηχή λεκάνη με επίπεδη βάση και κάθετα τοιχώματα⁶⁰ με έντονα ίχνη φωτιάς στην εξωτερική επιφάνειά της. Το είδος του σκεύους φαίνεται εξ αιτίας της επίπεδης βάσης κατάλληλο για το ψήσιμο των σφαιριδίων, που προφανώς δεν θα έπρεπε να βρίσκονται σε άμεση επαφή κατά το ψήσιμο.

Το άφθονο ασβεστιτικό και χαλα-

58. Lucas, σ. 393.

59. W.M.F. Petrie, Tell-el-Amarna, 1894, σ. 25-26, πίν. XVI-XX (ξανατυπωμένο Warminster 1974).

60. Για το σχήμα πρβλ. the Ath. Agora V, πίν. 7, G90.

ζιακό υλικό που βρέθηκε διασκορπισμένο σε όλη την έκταση του εργαστηρίου, θα πρέπει οπωσδήποτε να χρησιμοποιε είτε για την παρασκευή του αιγυπτιακού μπλε, είτε για την τελική του ανάμειξη, στην περίπτωση που το χρώμα ελαιοτριβείτο στο εργαστήριο και αναμειγνυόταν με λευκό χρώμα για την επίτευξη ανοιχτότερων τόνων. Σύμφωνα με τον Augusti, όλα τα ανοιχτά μπλε χρώματα που βρέθηκαν στην Πομπηία περιείχαν κιμωλία⁶¹. Πολλά χαλίκια λευκού χαλαζία βρέθηκαν ανάμεσα στα απορρίμματα του εργαστηρίου της Tell-el-Amarna. Η παρατήρηση του Petrie⁶² ότι χρησιμοποιεσαν ως δάπεδο των φούρνων, μέσα στους οποίους τοποθετούνταν επίσης ώστε με την επίδραση της δυνατής θερμοκρασίας να επιτευχθεί η διάλυσή τους, για να χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια ως συστατικό στο μείγμα, είναι πιθανό πως ισχύει και για το εργαστήριο της Κω, καθώς άμορφες μάζες χαλαζία σε μέγεθος που κυμαίνεται από καρυδιού μέχρι γροθιάς βρέθηκαν και πάνω από τα δάπεδα των εστιών. Ένα τμήμα μεγάλης πέτρινης λεκάνης από ηφαιστειογενές πέτρωμα που βρέθηκε στο εργαστήριο, με έντονα τα στοιχεία της χρήσης στην εσωτερική της επιφάνεια, χρησιμοποιε οπωσδήποτε για κονιοποίηση κάποιων στοιχείων, είτε χρωμάτων ή ακόμη και της άμμου, που σύμφωνα με τη συνταγή έπρεπε να αλεστεί πολύ καλά. Στο γέμισμα της κοίτης του νότιου εξωτερικού τοίχου του εργαστηρίου βρέθηκε επίσης το επάνω τμήμα ενός ορθογώνιου χειρόμυλου από τραχίτη, που ίσως χρησιμοποιήθηκε για

τον ίδιο σκοπό⁶³. Άγνωστος παραμένει επίσης προς το παρόν ο προορισμός των χάλκινων αντικειμένων που βρέθηκαν ανάμεσα στα υπολείμματα της καύσης. Πρόκειται για χάλκινο λεπτό έλασμα και τμήματα από δύο χάλκινα αντικείμενα, ίσως εξαρτήματα επίπλων, που καθώς δεν έχουν ακόμη καθαριστεί δεν μπορεί να διευκρινιστεί η χρήση τους. Μια πρώτη σκέψη είναι πως χρησιμοποιεσαν, αφού είχαν πέσει σε αχρηστία ως σκεύη, ως πρώτη ύλη για την προμήθεια χαλκού, παρότι πιστεύεται ότι ο χαλκός της συνταγής ήταν στη μορφή του μαλαχίτη. Είναι πιθανόν επίσης πως προορίζονταν για την παρασκευή πράσινου χρώματος (βλ. παρακάτω). Το εργαστήριο χρονολογείται από μία ελλιπή όλη που βρέθηκε σε θραύσματα μέσα στην εστία στα υστεροελληνιστικά χρόνια.

Τελειώνοντας αξίζει να αναφερθεί ότι αιγυπτιακό μπλε στη μορφή σφαιριδίων βρίσκεται αρκετά συχνά στις ανασκαφές των πόλεων Ρόδου και Κω⁶⁴. Με-

61. Colori Pompeiani, σ. 65.

62. Tell-el-Amarna 1984, σ. 26.

63. Για το είδος αυτό των χειρόμυλων συγκεντρωμένη βιβλιογραφία Γ. Αλευρά, Σ. Καλοπίση, Ν. Κούρου, Α. Λαιμού, Μ. Παναγιωτίδη, ΑΕ 1985, Χρονικά, σ. 15, σημ. 36.

64. Από τις ανασκαφές των οικοπέδων της Κω προέρχονται επίσης πολλά κόκκινα χρώματα, που βρίσκονται κυρίως μέσα σε πινάκια, φιάλες ή βάσεις σπασμένων αγγείων, και των οποίων η ανάλυση έδειξε ότι αποτελούνται κυρίως από αιματίτη. Τα χρώματα θα δημοσιεύσει η χημικός

ρικές μπαλλίτσες έχουν βρεθεί επίσης σε τάφους του Τάραντα⁶⁵, όπου έχουν ερμηνευθεί ως καλλυντικό χρώμα για το βάψιμο των ματιών (υπόγραμμα). Η μορφή αυτή δε φαίνεται να άλλαξε μέσα από τους αιώνες, εφ' όσον σύμφωνα με τον Harden⁶⁶ σε μορφή σφαιριδίων ή ράβδων εξαγόταν από την Αίγυπτο στη μινωική Κρήτη και τη μυκηναϊκή Ελλάδα. Μια μάζα πιθανότατα αιγυπτιακού μπλε προέρχεται από τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ιαλυσού⁶⁷. Μερικές μπαλλίτσες έχουν βρεθεί επίσης στη Ναύκρατη⁶⁸, την Έφεσο⁶⁹ και την Κάμιρο⁷⁰.

Από την Κάμιρο κυρίως αλλά και άλλες αρχαϊκές θέσεις της Ρόδου προέρχονται επίσης αρκετά μικροαντικείμενα από αιγυπτιακό μπλε, κυρίως χάνδρες⁷¹.

Η Ρόδος έχει θεωρηθεί ένα από τα κέντρα παραγωγής αντικειμένων από φαγεντιανή στην αρχαϊκή εποχή⁷², η τεχνική της οποίας δεν διαφέρει πολύ από αυτήν του αιγυπτιακού μπλε. Πιθανόν οι Ρόδιοι, που γνώριζαν επίσης τον τρόπο κατασκευής του γυαλιού⁷³, την επεξεργασία της πορφύρας⁷⁴, την παρασκευή του ψιμίθιου⁷⁵, να είχαν διδαχθεί από τους Αιγυπτίους, με τους οποίους έρχονται σε επαφή από πολύ νωρίς⁷⁶, τον τρόπο παρασκευής του αιγυπτιακού μπλε.

Τα άλλα χρώματα του εργαστηρίου

Αμέσως βόρεια και στο μεταξύ των δύο πωροπλίνθων άνοιγμα, βρέθηκαν επάλληλες στρώσεις καύσης, άμμου και μιας λευκής ουσίας, που αποτελείται

Κ. Κουζέλη. Για αντίστοιχα ευρήματα από το Πέργαμο βλ. Ulrich, σ. 4, εικ. 3.

65. E.M. de Jullis, Gli ori di Taranto in età ellenistica, «Breda 2» 1985, σ. 349, έγχρωμος πίνακας της απέναντι σελίδας.

66. D. Harden στον Singer κ.τ.λ., History of Technology II, Oxford 1957, σ. 318.

67. Ευχαριστώ τον καθηγητή Μ. Benzi για την πληροφορία.

68. W.M.F. Petrie, Naucratis I, σ. 37, που τα θεωρεί ως πρώτη ύλη.

69. P. Zancani Montuoro, EAA II, σ. 772 (λήμμα Colore).

70. V. Webb, Archaic Greek Faience, Warminster 1978, σ. I, σημ. 7.

71. T.H.G. James, Perachora II, 1962, σ. 467.

72. Webb, σ. 5 με παλιότερη βιβλιογραφία στη σημ. 70.

73. Στην πόλη της Ρόδου έχουν βρεθεί τα απορρίμματα ενός εργαστηρίου κατασκευής γυάλινων χαντρών, που θεωρείται μοναδικό μετά από αυτό της Tell-el-Amarna και χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια· βλ. Gl. Weinberg, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 441-442, βιβλιογραφία στη σημ. 38.

74. Ένα εργαστήριο πορφύρας ρωμαϊκών χρόνων έχει βρεθεί στο νότιο τμήμα της πόλης της Ρόδου, πάνω από το ελληνιστικό προτείχισμα, βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 424-425, ενώ υπολείμματα επεξεργασμένης πορφύρας έχουν βρεθεί και σε άλλες ανασκαφές της πόλης, βλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 542.

75. Ο Διοσκουρίδης, Περί Ύλης Ιατρικής V. 103, αναφέρει ότι το ροδιακό ψιμίθιον θεωρείτο ένα από τα καλύτερα.

76. Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, Η χώρα του Νείλου και οι δεσμοί της με τη Ρόδο, Δωδεκανησιακά Χρονικά, Α' (1972), σ. 271-287, κυρίως σ. 286· H. Van Gelder, Geschichte der Alten Rhodier, Haag 1900, σ. 39 κ.ε., 70· για τις σχέσεις Ρόδου και Αλεξάνδρειας στα ελληνιστικά χρόνια βλ. P. M. Fraser, Ptolemaic Alexandria I, Oxford 1972, σ. 162 κ.ε.

από διαφόρων μεγεθών κομμάτια δολομιτικού υλικού, τα οποία βρέθηκαν συγκεντρωμένα κυρίως στην τέταρτη στρώση σε βάθος 0,35 μ. από την επιφάνεια των πλίνθων. Πρόκειται προφανώς για στρώσεις απορριμμάτων που σχηματίστηκαν με τον καιρό, πιθανόν κατά τη διάρκεια λειτουργίας του εργαστηρίου, στο σημείο που υποθέσαμε ότι βρισκόταν η είσοδος του φούρνου. Η τέταρτη στρώση, που είχε πάχος 0,19-0,27 μ. περιείχε επίσης κομμάτια ελαφρόπετρας και αρκετές χρωστικές ουσίες κόκκινου, καφέ, βυσσινί, πράσινου, κίτρινου και μπλε χρώματος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν μεγάλο σχετικά κομμάτι χρωστικής ουσίας πράσινου χρώματος και πολύ μικρό κομμάτι βιολετί χρώματος (εικ. 13). Ένα τεχνητό πράσινο χρώμα ήταν στην αρχαιότητα το πράσινο του χαλκού (άνθος χαλκού, ιός χαλκού, λατ. *aerugo*=σκωρία χαλκού)⁷⁷. Τη μέθοδο παρασκευής του περιγράφουν ο Θεόφραστος (VIII. 57), ο Διοσκουρίδης (V. 91), ο Βιτρούβιος (VII. 12) και ο Πλίνιος (XXXIV. 11,26), που δίνουν πλήθος διαφορετικών συνταγών, οι οποίες βασίζονται πάντα στην ίδια αρχή: την επίδραση του ξυδιού πάνω στο χαλκό. Παρασκευαζόταν δηλαδή με την ένθεση πλακών χαλκού μέσα στο ξύδι, ή την ανάρτησή τους πάνω από τους ατμούς του ξυδιού. Το προϊόν που σχηματιζόταν πάνω στις πλάκες, δηλαδή οξικά άλατα του χαλκού, ήταν το πράσινο χρώμα με πρασινογάλανη απόχρωση. Το πράσινο του χαλκού έχει βρεθεί στην Πομπηία, αλλά στην Ελλάδα δεν

Εικ. 13. Κως. Οικόπεδο Δάμτσα. Χρωστικές ουσίες βιολετί και μπλε χρώματος.

έχει αναγνωρισθεί πάνω σε αντικείμενα. Είναι πιθανόν, τα χάλκινα αντικείμενα που βρέθηκαν στην καύση να χρησιμοποιήθηκαν για την παρασκευή πράσινου χρώματος. Ο Πλίνιος αναφέρει ότι ένας τρόπος για την παρασκευή του *aerugo* ήταν αυτός που εφαρμοζόταν από τους κατασκευαστές στεφάνων, οι οποίοι πετούσαν στο ξύδι όλα τα κομμάτια του χαλκού που περίσσευαν από τη δουλειά τους. Μερικές φορές νοθευόταν με τριμμένη ελαφρόπετρα. Μια απομίμηση παραγόταν στη Ρόδο από τριμμένο μάρμαρο πράσινου χρώματος.

Το ανοικτό βιολετί χρώμα είναι στον τόνο αριθ. 3 του πίν. VI του Augusti. Τα βιολετί χρώματα της Πομπηίας χαρακτηρίζονται από τον Augusti ως *pur-*

77. *Colori Pompeiani*, σ. 105-107, 118-119, 140-Forbes, σ. 224.

purissum⁷⁸ και αποτελούνται από ανάμειξη μιας οργανικής ουσίας, που προερχόταν από τα θαλάσσια κογχύλια του τύπου *murex* και κιμωλίας.

Ο Πλίνιος (XXXV. 6-7) αναφέρει το *purpurissum* ως πρώτο ανάμεσα στα ανθηρά χρώματα, ενώ ο Βιτρούβιος (VII. 13) αναφέρει μόνο το *ostrum*, που ήταν το λαμπρότερο και γλυκύτερο από όλα τα χρώματα. Πρόκειται για το περίφημο πορφυρό χρώμα της αρχαιότητας που χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως βαφή. Συχνά οι αρχαίες πηγές δίνουν έμφαση στις αποχρώσεις της βαφής που εκυμαίνοντο ανάμεσα στο μαύρο και το κόκκινο με κύριους τόνους το βυσσινί, το άλικο κόκκινο και το βιολετί και φαίνεται πως εξαρτώντο αφ' ενός από την επεξεργασία, αφ' ετέρου από τον τύπο του μαλάκιου, από το οποίο την επρομηθεύοντο. Από το είδος που ονομαζόταν πορφύρα εξαγόταν μετά από κατάλληλη επεξεργασία η κόκκινη βαφή, ενώ από το είδος *murex* (κήρυξ) η βαφή χρώματος βιολετί⁷⁹. Με την ένθεση κιμωλίας μέσα στα καζάνια όπου παρασκευαζόταν η βαφή έφτιαχναν το *purpurissum*, που όμως ως χρώμα εξαιτίας του υψηλού κόστους του (κόστιζε 30 δηνάρια η λίβρα), χρησιμοποιήθηκε σπάνια στις τοιχογραφίες, αλλά κυρίως ως καλλυντικό και στην κεραμική. Αραιωμένο με κιμωλία μπορούσε να δώσει άπειρους τόνους.

Από φιλολογικές⁸⁰ και επιγραφικές πηγές είναι γνωστή η ύπαρξη τοπικών πορφυροβαφείων για το βάψιμο των περιφημων μεταξωτών κωακών εσθήτων (*coae vestes*)⁸¹. Η κωακή βαφή είχε βαθύ

κόκκινο χρώμα και μπορούσε να ανταγωνισθεί την περίφημη πορφύρα της Τύρου. Ένα ζευγάρι «πορφυροπάλων» αναφέρονται στην επιγραφή ΡΗ 30⁸² πρώτης ρωμαϊκής εποχής, ενώ ένας «κονχυλιαβάφος» στην επιγραφή NS 371⁸³ αυτοκρατορικών χρόνων. Η παρουσία στρώσεων σπασμένης πορφύρας⁸⁴ μέσα στην επίχωση της αυλής της Αγοράς αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη εργαστηρίου στη γύρω περιοχή, πιθανότατα σε άμεση γειτνίαση με το εργαστήριο

78. *Colori Pompeiani*, σ. 73-76· Forbes, σ. 112 κ.ε.

79. Ch. Kardara, *Dyeing and Weaving Works at Isthmia*, *AJA* 65 (1961), σ. 260 κ.ε., κυρίως σ. 267.

80. H. Weber, *Coae vestes*, *IstMitt* 19-20 (1969-1970), σ. 249-253· R. Kabus-Preisshofen, *Die hellenistische Plastik der Insel Kos*, *AM Beiheft* 14 (1989), σ. 143 κ.ε.

81. Τις πηγές έχει συγκεντρώσει η S. M. Sherwin-White, *Ancient Cos*, *Hypomnemata* 51, Göttingen 1978, σ. 383, σημ. 31· βλ. και σ. 242, σημ. 123 (στο εξής: *Ancient Cos*).

82. W. R. Paton and E.L. Hicks, *The Inscriptions of Cos*, Oxford 1891. Για αντίστοιχες επιγραφικές μαρτυρίες από τη Δήλο, βλ. Ph. Bruneau, *Documents sur l'industrie délienne de la pourpre*, *BCH* 93 (1969), σ. 760 κ.ε.

83. A. Maiuri, *Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos*, Florence 1925.

84. Για να αφαιρέσουν την κύστη με το χρωστικό υγρό από το σώμα του μαλάκιου έπρεπε να σπάσουν το όστρακο· βλ. Ph. Bruneau, *ό.π.*, σ. 788, που παραθέτει και τα σχετικά αρχαία χωρία.

χρωμάτων, αν και πιστεύεται πως εξαιτίας της δυνατής αποφοράς, τα εργαστήρια πορφύρας ήσαν στις παρυφές των πόλεων, όπως το ροδιακό εργαστήριο. Παρότι είναι γνωστή η ύπαρξη εργαστηριακών εγκαταστάσεων μέσα στην περιοχή των Αγορών⁸⁵ προκαλεί κατ' αρχήν εντύπωση το γεγονός ότι ένα εργαστήριο επεξεργασίας μολύβδου με τις γνωστές δηλητηριώδεις αναθυμιάσεις⁸⁶, βρίσκεται μέσα σ' αυτήν και σε μικρή σχετικά απόσταση από το ναό⁸⁷. Το εργαστήριο παραγωγής χρωμάτων αποτελεί την πρώτη μέχρι σήμερα ένδειξη σχετικά με βιοτεχνικές δραστηριότητες στο χώρο της Αγοράς της Κω.

Όσον αφορά τη διάθεση των προϊόντων του εργαστηρίου, από τα οποία το αιγυπτιακό μπλε ήταν σύμφωνα με τον Πλίνιο το πιο ακριβό, τα πλούσια τοιχογραφημένα σπίτια της πόλης⁸⁸, επιτρέπουν το συμπέρασμα ότι τα προϊόντα προορίζονταν κατ' αρχήν για την τοπική αγορά, ενώ δεν αποκλείεται και η εξαγωγή τους στα μακρύτερα. Ανοιχτό παραμένει το ερώτημα αν οι Ρωμαίοι έφεραν στο νησί τον τρόπο κατασκευής του⁸⁹, ή οι Κώοι τον διδάχτηκαν κατευθείαν από την Αίγυπτο, με την οποία διατηρούσαν στενές σχέσεις από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια⁹⁰.

Παράλληλα λοιπόν με τις γνωστές από τη φιλολογική παράδοση βιοτεχνίες αρωμάτων⁹¹, μεταξιού⁹² και πορφύρας, η κωακή βιοτεχνία παρασκευής χρωμάτων φωτίζει περισσότερο την οικονομία του νησιού στην αρχαιότητα, που θεωρείται κατά βάση αγροτική⁹³.

Ρόδος, Μάιος 1989

85. R. Martin, *Recherches sur l' Agora Grecque*, Paris 1951, σ. 500, σημ. 2' για εργαστηριακές εγκαταστάσεις στην Αγορά της Αθήνας βλ. *The Athenian Agora XIV*, σ. 185-191. Για τα εργαστήρια της Αγοράς της Πέλλας βλ. Γ. Μ. Ακαμάτης, *Πήλινες μητρες αγγείων από την Πέλλα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 1, σημ. 1 με βιβλιογραφία.

86. Διοσκουρίδης V. 96, Πλίνιος XXXIII. 7, 40, Βιτρούβιος VI. 7. Γενικά για το θέμα των χρόνιων δηλητηριάσεων στην αρχαιότητα από τη χρήση του μολύβδου και των διαφόρων παραγώγων του βλ. Nriagu, σ. VIII της εισαγωγής και κεφάλαιο 6 (Lead exposure and Lead poisoning), σ. 309 κ.ε.

87. Εργαστήρια επεξεργασίας μετάλλων και ειδικά μολύβδου έχουν βρεθεί και στην Αγορά στο Λιμάνι Πασά στο Λαύριο· βλ. Μ. Σαλλιώρα - Οικονομάκου *ΑΔ 34* (1979): Μελέται, σ. 168 κ.ε. Την υπόδειξη οφείλω στο συνάδελφο Ε. Κακαβογιάννη.

88. Τα πιο αντιπροσωπευτικά είναι η μεγάλη αναστηλωμένη ρωμαϊκή οικία, γνωστή ως *Casa Romana*, βλ. L. Laurenzi, *BdA 1936-37*, σ. 138 κ.ε., και η οικία της Ευρώπης B του *Decumanus maximus*, βλ. L. Morricone, *BdA 1950*, σ. 236 κ.ε., εικ. 64-65.

89. Κατά την Sherwin-White (*Ancient Cos*, σ. 250) μια ρωμαϊκή κοινότητα εμπόρων είχε σχηματισθεί στο νησί από το τέλος του 2ου αι. π.Χ.

90. *Ancient Cos*, σ. 83 κ.ε.

91. Ο Διοσκουρίδης (I. 58) αναφέρει ότι το *εὐωδέστερον ἀμαράκινον*, ένα είδος αρώματος, που φτιαχνόταν από το *ἀμάρακον* (μαντζουράνα), ήταν της Κω. Για την τοπική βιοτεχνία αρωμάτων βλ. *Ancient Cos*, σ. 242-243.

92. *Ό.π.*, σ. 378-383.

93. *Ό.π.*, σ. 228.

Το αιγυπτιακό μπλε εμφανίζεται πρώτη φορά στην Αίγυπτο την τρίτη χιλιετία π.Χ. Κατά τα επόμενα τρεις χιλιάδες χρόνια η χρήση του ως έγχρωμης ύλης σε διασπορά σε κάποιο συνδετικό μέσο για το χρωματισμό επιφανειών καθώς και στην παραγωγή χανδρών, σκαρβαίων και αγαλματιδίων ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στην ανατολική Μεσόγειο και τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Το αιγυπτιακό μπλε είναι η πρώτη συνθετική ύλη, αλλά και ένα από τα πρώτα αρχαία υλικά, που μελετήθηκαν με τις σύγχρονες φυσικοχημικές μεθόδους. Το 1809 ο J. A. Chaptal και το 1814 ο H. Davy έδωσαν κάποιες πρώτες αναλύσεις, με τα μέσα της εποχής, αιγυπτιακού μπλε που βρέθηκε στην Πομπηία (1). Το 1884 ο Fouqué (2) δημοσίευσε τις αναλύσεις αιγυπτιακού μπλε και ανακοίνωσε το χημικό τύπο της ένωσης ($\text{CaCuSi}_4\text{O}_{10}$), έδωσε δε παράλληλα και κάποιες οπτικές ιδιότητες των κρυστάλλων του υλικού. Η μέθοδος όμως που έδωσε τη δυνατότητα ταυτοποίησης του αιγυπτιακού μπλε και διαφοροποίησής του από διάφορα άλλα μπλε πιγμέντα ήταν η φασματοσκοπία περίθλασης ακτίνων X (X Ray Diffraction) (3,4). Στη βιβλιογραφία επίσης αναφέρονται προσπάθειες διαφόρων ερευνητών για την αναπαραγωγή του αιγυπτιακού μπλε, που άρχισαν από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα και συνεχίζονται μέχρι σήμερα (1, 5, 6, 7).

Η αναλυτικότερη και συστηματικό-

τερη όμως ανάλυση και μελέτη πολύ μεγάλου αριθμού δειγμάτων αιγυπτιακού μπλε διαφόρων εποχών και προελεύσεων, καθώς και των συνθηκών αναπαραγωγής του σε συσχετισμό με τις ιδιότητες του προϊόντος, έγινε από τους Tite et al. (8, 9).

Τα βασικά ερωτήματα που τίθενται σχετικά με την παραγωγή αιγυπτιακού μπλε είναι:

- α) Ποιές ήταν οι πρώτες ύλες, που χρησιμοποιούνταν.
- β) Ποιές ήταν οι συνθήκες του ψησίματος.
- γ) Ποιοί ήταν οι πιθανότεροι λόγοι αποτυχίας της αντίδρασης.

Οι απαντήσεις που καλείται να δώσει η φυσικοχημική εξέταση του υλικού θα συντελέσουν στην αύξηση των γνώσεων μας γύρω από την αρχαία τεχνολογία.

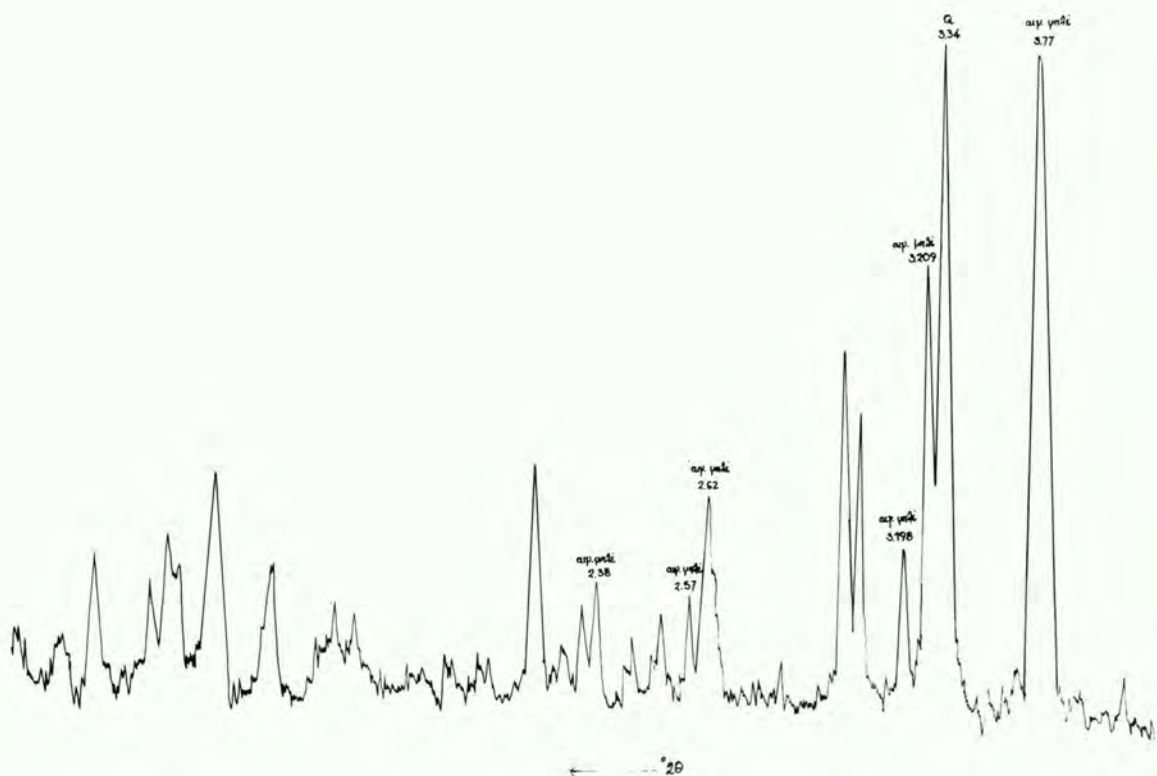
Φυσικοχημική ανάλυση

Μέθοδοι

Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν για τη μελέτη δειγμάτων αιγυπτιακού

* Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον Θανάση Ιωαννίδη, Δρα Χημικό Μηχανικό, για τη σημαντική βοήθειά του στην εργασία αυτή.

Επίσης ευχαριστώ τον συνάδελφο χημικό Ε. Γιουλάτο για την παραχώρηση της συσκευής Ατομικής Απορρόφησης του ΕΚΕΠΥ στη Χαλκίδα για τις ποσοτικές αναλύσεις και τον Χ. Τόλια για τη φωτογράφιση στο ηλ. μικροσκόπιο.

Εικ. 1. Φάσμα περίθλασης ακτίνων X δείγματος μπλε χρώματος από την Κω.

μπλε (επιτυχούς και μη) από το «εργαστήριο παρασκευής χρωμάτων» στην Κω ήταν οι εξής: α) Φασματοσκοπία περίθλασης ακτίνων X. Πρόκειται για την κατ' εξοχήν χρησιμοποιούμενη μέθοδο για την ταυτοποίηση της κρυσταλλικής αυτής ένωσης. β) Φασματοσκοπία ατομικής απορρόφησης. Η διαλυτοποίηση έγινε με σύντηξη με μεταβορικό λίθιο. Τα πρότυπα διαλύματα, που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση ήταν μικτά. γ) Ηλεκτρονική μικροσκοπία - μικροανάλυση. Η μελέτη έγινε σε στιλπνές τομές επιγραφιτω-

μένες (τα δείγματα είχαν προηγουμένως εγκλιβωτισθεί σε πολυεστέρα και λειανθεί).

Τα δείγματα ελήφθησαν από μικρού μεγέθους σφαιρίδια (διαμέτρου περίπου 2,5 εκ.) επιτυχημένου μπλε χρώματος και αποτυχημένου, που βρέθηκαν στην ανασκαφή.

Αποτελέσματα - Συζήτηση

Επιτυχημένο μπλε χρώμα (εικ. 2)

Από την εξέταση με φασματοσκοπία περίθλασης ακτίνων X (εικ. 1) προέ-

Εικ. 2. Επιτυχημένο αιγυπτιακό μπλε στο οπτικό μικροσκόπιο.

κυψε ότι πρόκειται για την κρυσταλλική ένωση που χαρακτηρίζεται σαν αιγυπτιακό μπλε (με χημικό τύπο $\text{CaO} \cdot \text{CuO} \cdot 4\text{SiO}_2$ ή $\text{CaCuSi}_4\text{O}_{10}$). Επίσης εμφανίζονται οι χαρακτηριστικές κορυφές του χαλαζία (που υπάρχει σαν περίσσεια πυριτικής άμμου).

Από την ανάλυση με τη μέθοδο της Ατομικής Απορρόφησης προέκυψαν τα ακόλουθα αποτελέσματα, αποδοσμένα σε επί τοις εκατό οξείδια των στοιχείων ως προς τα οποία έγινε η ανάλυση:

SiO_2 (Διοξείδιο του πυριτίου) : 76,09%

CuO (Οξείδιο του χαλκού) : 9,65%

CaO (Οξείδιο του ασβεστίου) : 7,00%

Na_2O (Οξείδιο του νατρίου) : 1,04%

K_2O (Οξείδιο του καλίου) : 1,05%

Al_2O_3 (Οξείδιο του αργιλίου) : 0,85%

Fe_2O_3 (Οξείδιο του σιδήρου) : 0,49%

MgO (Οξείδιο του μαγνησίου) : 0,05%

Γενικά η σύσταση του χρώματος δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαιτερότητα, είναι δε πλούσιο σε αλκάλια.

Το πρόβλημα των πρώτων υλών που χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή του αιγυπτιακού μπλε ξεκινάει από τη σχετική με την παραγωγή του χρώματος περιγραφή του Βιτρούβιου (10), όπου δεν αναφέρεται ανεξάρτητη προσθήκη υλικού που να περιέχει ασβέστιο (σε οποιαδήποτε μορφή) στο αρχικό μείγμα. Ασβεστίτικο υλικό ή τουλάχιστον κάποια ένωση που να περιέχει ασβέστιο πρέπει να περιλαμβάνεται στα αντιδρώντα δεδομένου του χημικού τύπου του προϊόντος. Οι μέχρι τώρα ποσοτικές αναλύσεις σε μεγάλο αριθμό δειγμάτων αιγυπτιακού μπλε από διάφορους ερευ-

νητές έχουν δείξει ότι το οξειδίο του ασβεστίου ποτέ δεν είναι σε μεγάλη περιένεια, σε αντίθεση με το οξειδίο του πυρίτιου, που πάντοτε είναι σε μεγαλύτερη περιεκτικότητα από την αναγκαία. Την εικόνα αυτή έρχονται να ενισχύσουν οι αναλύσεις ως προς ασβέστιο και πυρίτιο του χρώματος από το εργαστήριο της Κω (μάλιςτα σ' αυτό το οξειδίο του ασβεστίου εμφανίζεται ελαφρά μειωμένο). Τα δεδομένα αυτά σε συνδυασμό με την περιγραφή του Βιτρούβιου οδηγούν στην άποψη ότι δε γινόταν εσκεμμένη προσθήκη ασβεστιτικού υλικού, αλλά αυτό έμπαινε σαν πρόσμειξη μαζί με κάποιο από τα υλικά που αναφέρονται από τον Βιτρούβιο (εδώ πρέπει να αναφερθεί η πληροφορία ότι τουλάχιστον η αιγυπτιακή άμμος περιέχει σημαντικό ποσοστό ασβεστιτικού υλικού). Η ανεύρεση όμως λεπτόκοκκου χαλαζία και ανθρακικού ασβεστίου σε σκόνη στην ίδια ανασκαφή έρχεται να δημιουργήσει κάποιες σκέψεις για τη χρήση τους ως πρώτων υλών για την παρασκευή αιγυπτιακού μπλε (ανεξάρτητα από την πιθανή χρήση τους σαν λευκές έγχρωμες ουσίες).

Το δεύτερο ερώτημα που τίθεται ως προς τις πρώτες ύλες είναι σχετικό με την προέλευση του αλκάλειω. Όλα τα δείγματα που έχουν ως τώρα αναλυθεί διακρίνονται σε «πτωχά» σε αλκάλια (περιεκτικότητες σε οξειδίο του νατρίου και του καλίου μικρότερες από 0,4%) και σε «πλούσια» σε αλκάλια (περιεκτικότητες σε οξειδίο του καλίου: 0,2-2% και σε οξειδίο του νατρίου: 0,4-4%). Το δείγμα επιτυχημένου αιγυπτιακού μπλε

από την Κω κατατάσσεται στα πλούσια σε αλκάλια (όπως η πλειονότητα των ρωμαϊκών δειγμάτων). Στα τελευταία θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι η προσθήκη του αλκάλειω ήταν εσκεμμένη.

Γενικά οι πιθανότερες πηγές αλκάλειω είναι το ένυδρο ανθρακικό νάτριο (natron, $\text{Na}_2\text{CO}_3 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$), τα υπολείμματα από την εξάτμιση νερού ποταμών και η τέφρα από φυτά παραθαλάσσιων περιοχών.

Μια προσπάθεια διαλεύκανσης της προέλευσης του αλκάλειω μπορεί να γίνει με βάση την περιεκτικότητα του χρώματος σε οξειδίο του μαγνησίου. Από την πολύ χαμηλή περιεκτικότητα σε οξειδίο του μαγνησίου (0,05%) του συγκεκριμένου δείγματος προκύπτει ότι χρησιμοποιήθηκε αλκάλι πτωχό σε μαγνήσιο, δηλαδή κατά πάσα πιθανότητα ανθρακικό νάτριο(9).

Το τρίτο σχετικό με τις πρώτες ύλες ερώτημα αφορά τη μορφή με την οποία προσετίθετο ο χαλκός: ρινίσματα μετάλλου ή κάποιο ορυκτό που περιείχε χαλκό. Μια πιθανή λύση στο θέμα μπορεί να δοθεί από την περιεκτικότητα σε οξειδίο του κασσιτέρου. Η παρουσία του σε ποσοστό 0,1-1% υποδηλώνει χρήση μετάλλου μάλλον παρά ορυκτού. Μια τέτοια ανάλυση, που θα γίνει στο άμεσο μέλλον θα δώσει κάποια απάντηση στο θέμα.

Εξέταση με το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο και μικροανάλυση

Παρατίθενται εδώ κατ' αρχήν οι επεξηγήσεις των εικόνων ηλεκτρονικού μικροσκοπίου και μικροανάλυσης:

BEI - COMPO: Backscattered Electron Image: εικόνα στην οποία από τη διαφορά τόνου του γκριζου προκύπτει διαφορά στη χημική σύσταση. (Σε παρένθεση αναγράφεται η μεγέθυνση).

X Ray Image: εικόνα στοιχειακής μικροανάλυσης με ακτίνες X. Σε παρένθεση αναγράφεται το στοιχείο ως προς το οποίο έγινε η ανάλυση, η μεγέθυνση και η ευαισθησία (αύξηση της αριθμητικής τιμής συνεπάγεται μείωση της ευαισθησίας). Αύξηση της πυκνότητας των εστιγμένων λευκών γραμμών υποδηλώνει αύξηση της συγκεντρώσεως του στοιχείου ως προς το οποίο γίνεται η ανάλυση.

Στις BEI - COMPO φωτογραφίες (που είναι και οι πιο χρήσιμες στην περίπτωση αυτή) οι κρύσταλλοι αιγυπτιακού μπλε (χημ. τύπος $\text{CaCuSi}_4\text{O}_{10}$ ή $\text{CaO} \cdot \text{CuO} \cdot 4\text{SiO}_2$), η φάση του γυαλιού που έχει σχηματισθεί και ο χαλαζίας, που δεν έχει αντιδράσει διακρίνονται από τη διαφορά τόνου του γκριζου. Συγκεκριμένα:

Σχεδόν λευκές περιοχές: αντιστοιχούν στο αιγυπτιακό μπλε.

Ανοιχτές γκριζες περιοχές: αντιστοιχούν σε γυαλί.

Σκούρες γκριζες περιοχές: αντιστοιχούν σε χαλαζία, που δεν έχει αντιδράσει.

Μαύρες περιοχές: αντιστοιχούν στο υλικό εγκιβωτισμού.

Γενικά οι μικροδομές, που συνήθως παρατηρούνται στο χρώμα αυτό, ανάλογα με το βαθμό συσσωμάτωσης των κρυστάλλων αιγυπτιακού μπλε, διακρίνονται σε λεπτή και αδρή (χονδροειδή) υφή (εικ. 3 και 4).

Η παρατήρηση στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το δείγμα επιτυχημένου αιγυπτιακού μπλε από την ανασκαφή στο οικόπεδο Δάμτσα είναι αδρής (χονδροειδούς) υφής, που συνδυάζεται συνήθως με ένα και μόνο ψήσιμο και μεγάλο σχετικά μέγεθος κόκκων άμμου που χρησιμοποιήθηκε για την παρασκευή του.

Οι περιοχές γυαλιού (σ' αυτές παρουσιάζεται αυξημένη συγκέντρωση αλκαλίων) που παρατηρούνται έχουν πολύ μικρότερη έκταση από αυτές του χαλαζία, που με τη σειρά τους είναι πολύ μικρότερες από αυτές του αιγυπτιακού μπλε.

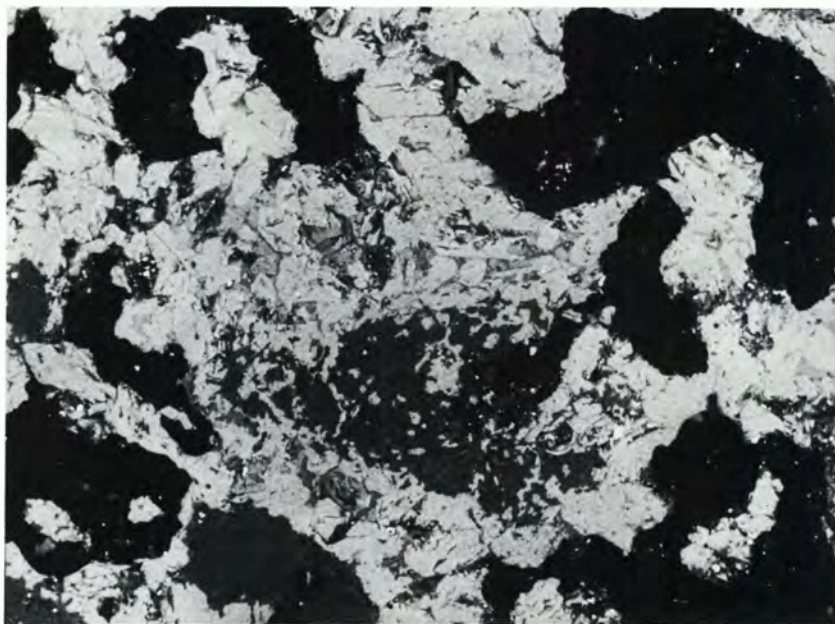
Ανάλογη εικόνα, με μικρότερη όμως απόδοση σ' αιγυπτιακό μπλε, έχει δώσει δείγμα αιγυπτιακού μπλε από μωσαϊκό της Βίλλας του Αδριανού στο Τίβολι (117-138 μ.Χ.).

Η μικροανάλυση επιβεβαιώνει και δικαιολογεί την απόδοση των περιοχών με διάφορους τόνους του γκριζου σε διαφορετικές ουσίες (παρατηρείται απουσία χαλκού από τις ανοιχτές και σκούρες γκριζες περιοχές που χαρακτηρίζονται σαν γυαλί και χαλαζίας αντίστοιχα).

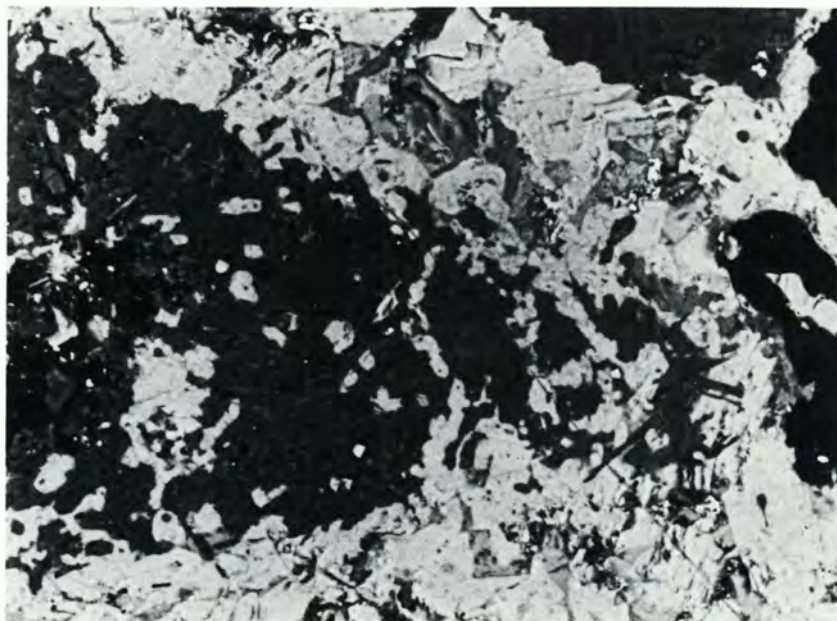
Επίσης μετά από εξονυχιστική εξέταση όλης της επιφάνειας του δείγματος εντοπίστηκαν ελάχιστοι κόκκοι οξειδίου του ασβεστίου, που δεν είχε αντιδράσει.

«Ανεπιτυχές» αιγυπτιακό μπλε

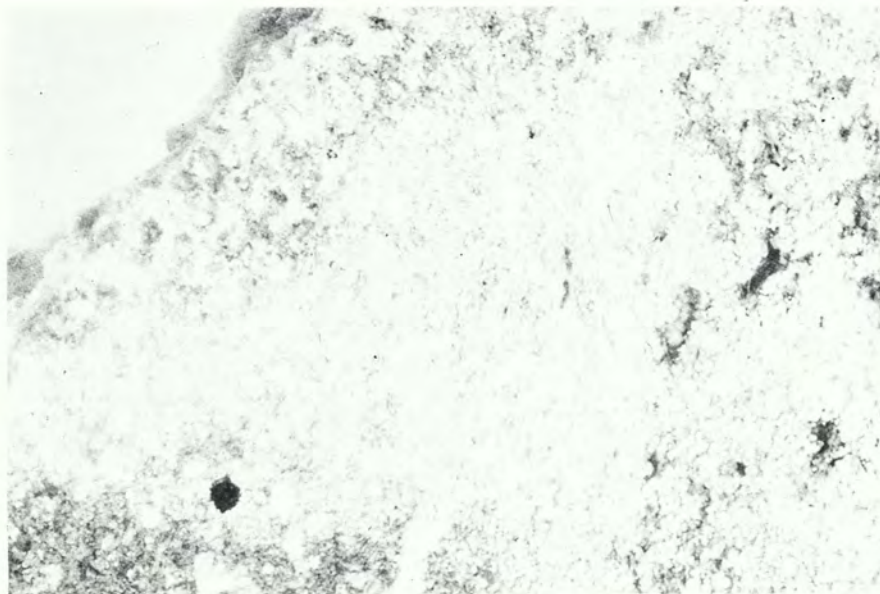
Οι μπάλλες «ανεπιτυχούς» αιγυπτιακού μπλε παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους (σε κάποιες απ' αυτές έχει

Εικ. 3. BEI-COMPO φωτογραφία δείγματος επιτυχημένου αιγυπτιακού μπλε από την Κω (200X).

Εικ. 4. BEI-COMPO φωτογραφία δείγματος επιτυχημένου αιγυπτιακού μπλε από την Κω (480X).

Εικ. 5-6. Αποτυχημένο αιγυπτιακό μπλε από την Κω στο οπτικό μικροσκόπιο.

Εικ. 7. Αποτυχημένο αιγυπτιακό μπλε από την Κω στο οπτικό μικροσκόπιο.

αρχίσει ο σχηματισμός αιγυπτιακού μπλε, ενώ σε άλλες όχι, και σε ορισμένες απ' αυτές εμφανίζονται πράσινες περιοχές, των οποίων η έκταση ποικίλλει).

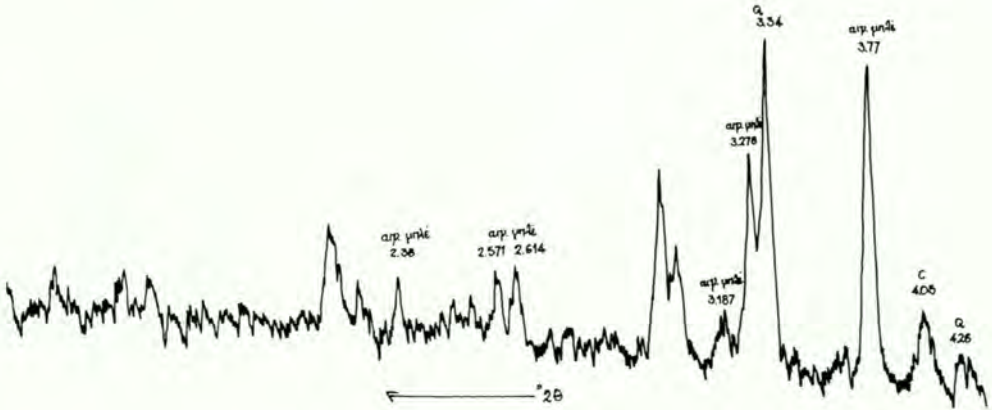
Και στη μάζα όμως κάθε μπάλλας υπάρχει πολύ μεγάλη ανομοιογένεια, αντιληπτή και με γυμνό μάτι. Εκτός από τα σημεία στα οποία έχει αρχίσει ο σχηματισμός αιγυπτιακού μπλε διακρίνονται κυρίως δύο περιοχές: μια πράσινη και μια καστανόχρωμη (εικ. 5-6). Συχνά μέσα στην καστανόχρωμη περιοχή διακρίνει κανείς σημαντικής έκτασης περιοχές μπλε χρώματος (εικ. 7).

Στοιχειακή ανάλυση με τη μέθοδο της Ατομικής Απορρόφησης σε δείγμα από την καστανόχρωμη περιοχή έδωσε τα ακόλουθα αποτελέσματα:

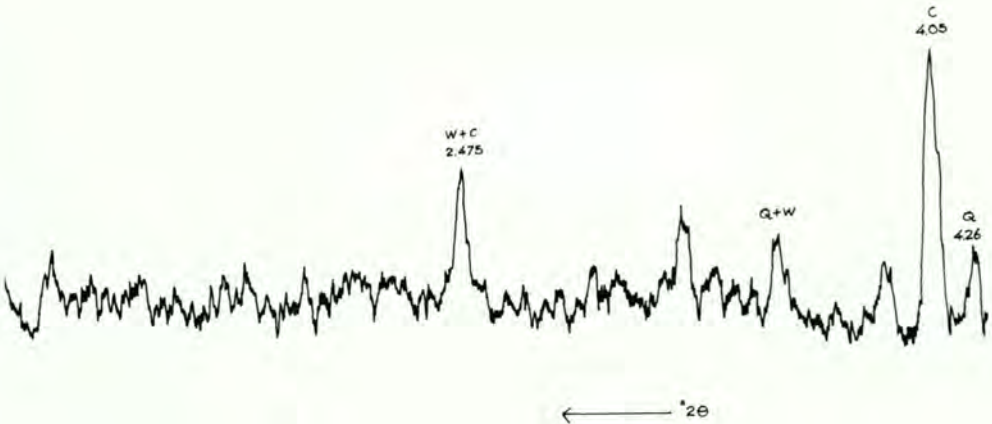
SiO₂ (Διοξείδιο του πυριτίου) : 86,00%
CuO (Οξείδιο του χαλκού) : 4,81%
CaO (Οξείδιο του ασβεστίου) : 1,06%
Na₂O (Οξείδιο του νατρίου) : 0,26%
K₂O (Οξείδιο του καλίου) : 0,30%
Al₂O₃ (Οξείδιο του αργιλίου) : 0,90%
Fe₂O₃ (Οξείδιο του σιδήρου) : 4,58%
MgO (Οξείδιο του μαγνησίου) : 0,11%

Φασματοσκοπία περιθλάσης ακτίνων Χ (εικ. 8) έδειξε ότι σ' αυτές τις καστανόχρωμες περιοχές εκτός από χαλαζία και χριστοβαλίτη (άλλη κρυσταλλική μορφή του οξειδίου του πυριτίου) έχει σχηματισθεί και σημαντική ποσότητα αιγυπτιακού μπλε.

Εξέταση αυτών των καστανόχρωμων περιοχών με ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σε συνδυασμό με μικροανάλυση έδειξε

Εικ. 8. Φάσμα περίθλασης ακτίνων X δείγματος από τις καστανόχρωμες περιοχές αποτυχημένου χρώματος από την Κω. C: χριστοβαλίτης.

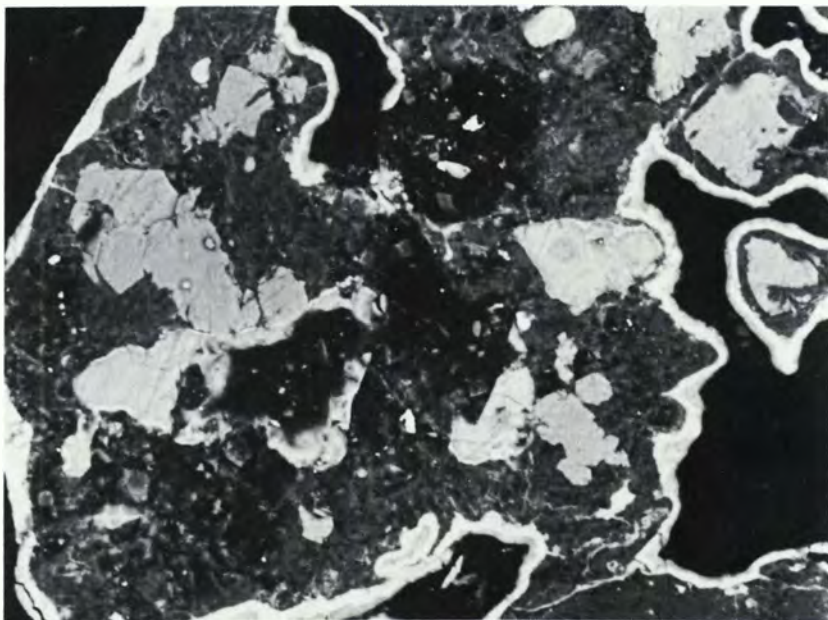

Εικ. 9. Φάσμα περίθλασης ακτίνων X δείγματος από τις πράσινες περιοχές αποτυχημένου χρώματος από την Κω. Q: χαλαζίας. C: χριστοβαλίτης. W: βολλαστονίτης.

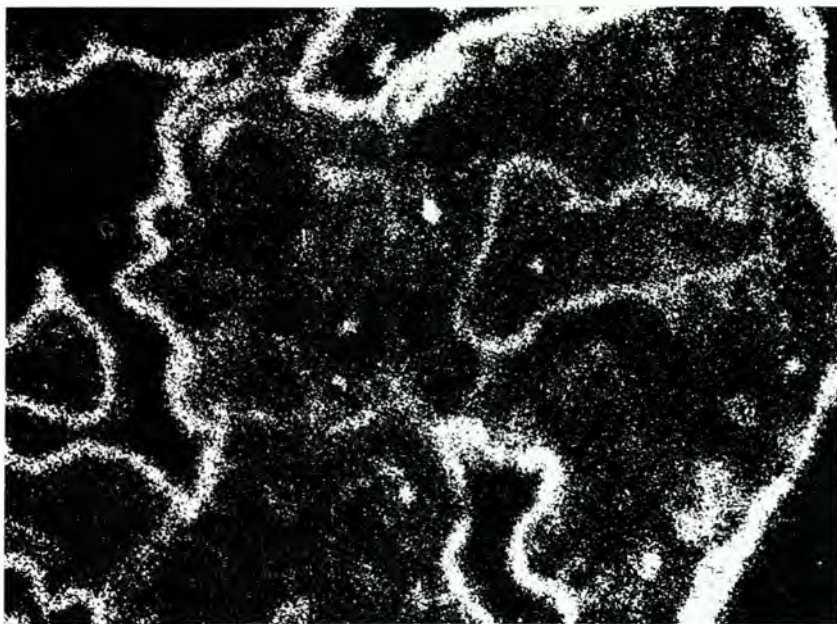
ότι υπάρχουν φάσεις όπου έχει σχηματισθεί αιγυπτιακό μπλε, φάσεις γυαλιού και φάσεις χαλαζιακές, στα άκρα όμως των συσσωματωμάτων εμφανίζεται συστηματικά αυξημένη περιεκτικότητα σε σίδηρο και χαλκό (συνήθως συνυπάρχουν) (εικ. 10-12). Αυτό είναι σε συμ-

φωνία με την ποσοτική ανάλυση, καθώς και με παρατηρήσεις διαφόρων ερευνητών στο παρελθόν που συνδυάζουν την αυξημένη περιεκτικότητα σε σίδηρο με αποτυχία της αντίδρασης.

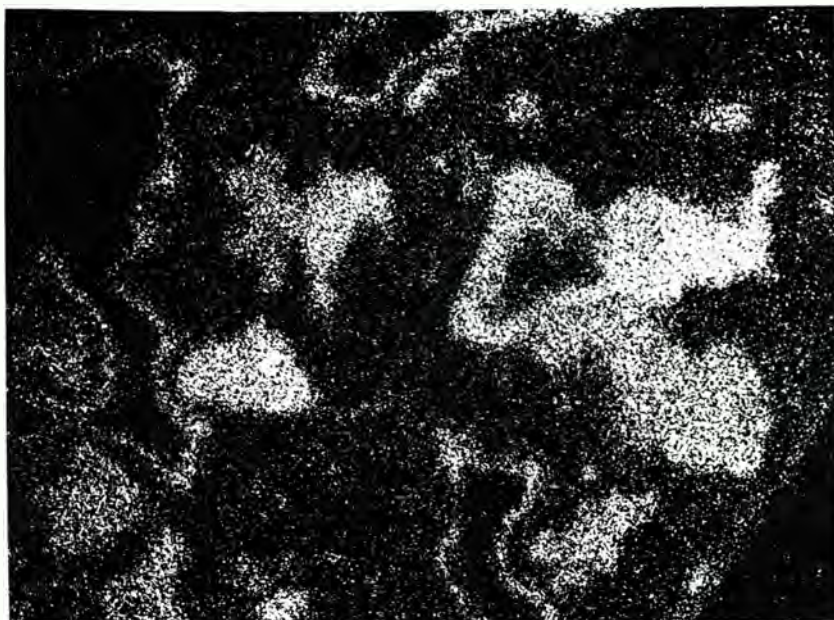
Φασματοσκοπία περίθλασης ακτίνων X έδειξε στην πράσινη περιοχή εκτός

Εικ. 10. ΒΕΙ-COMPO φωτογραφία αποτυχημένου αιγυπτιακού μπλε (καστανόχρωμη περιοχή) (480X).

Εικ. 11. Φωτογραφία μικροανάλυσης με ακτίνες X ως προς σίδηρο (Fe, 480X, 4) στην ίδια θέση, που απεικονίζεται στην εικ. 10.

Εικ. 12. Φωτογραφία μικροανάλυσης με ακτίνες X ως προς χαλκό (CU, 480X, 4) στην ίδια θέση με αυτήν που απεικονίζεται στις εικ. 10 και 11.

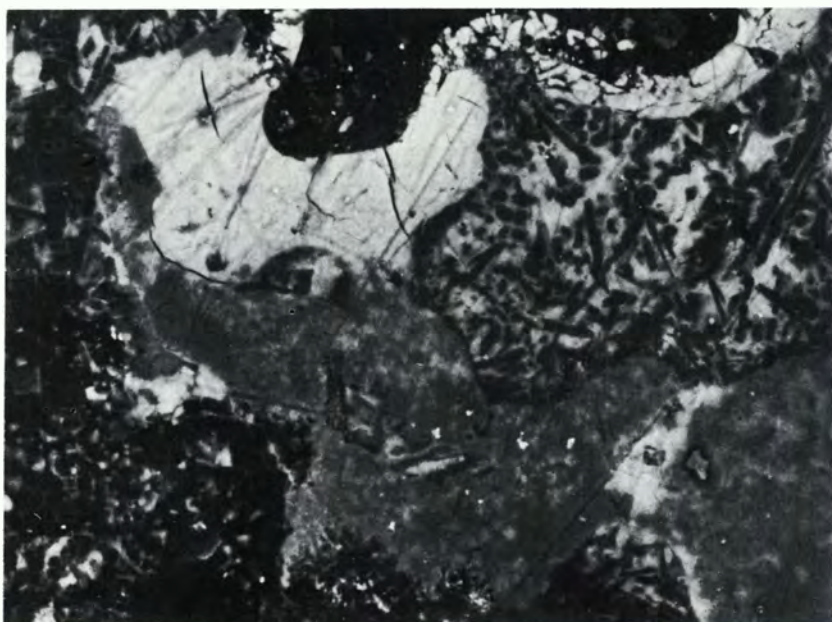
από χαλαζία και χριστοβαλίτη (του οποίου οι κορυφές είναι πιο έντονες σ' αυτή την περιοχή απ' ό,τι στην καστανό χρωμη) και βολαστονίτη (CaSiO_3) (εικ. 9). Η παρατήρηση αυτή έρχεται να ενισχύσει την άποψη των W. Noll και K. Hangst (11), που αναλύοντας ένα πράσινο χρώμα που βρέθηκε σε δοχείο από τις Θήβες (18η δυναστεία) κατέληξαν ότι συνίστατο και αυτό από χαλαζία, χριστοβαλίτη και βολαστονίτη και λαμβάνοντας υπ' όψη τη συγγένεια του πράσινου χρώματος με το αιγυπτιακό μπλε, τη συνύπαρξή τους και την εμφάνιση στο πράσινο υαλώδους μορφής ανάλογης με αυτήν που υπάρχει στο αιγυπτιακό μπλε το θεώρησαν μάλ-

λον λάθος προϊόν της αντίδρασης για την παραγωγή του αιγυπτιακού μπλε.

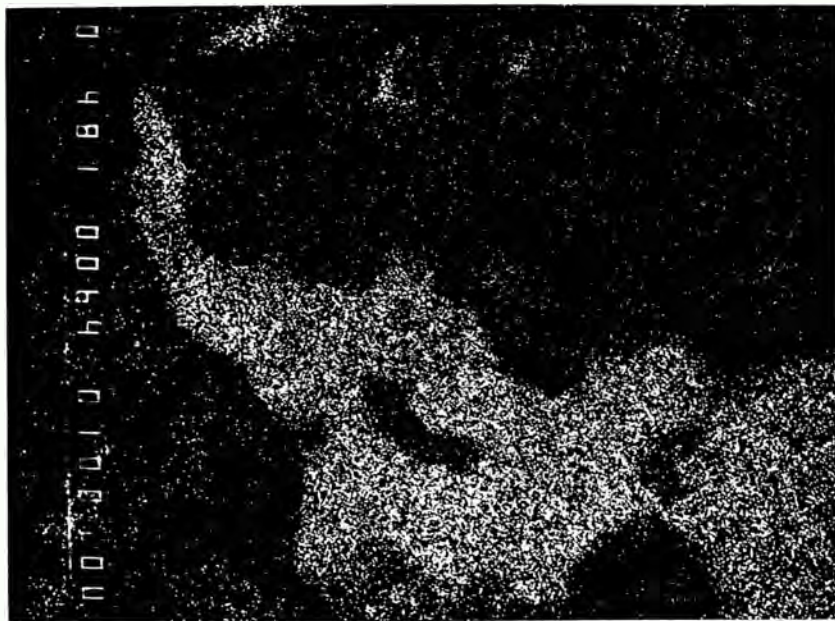
Εξέταση της πράσινης περιοχής με το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σε συνδυασμό με μικροανάλυση έδειξε ότι είναι τελείως διαφορετική από την καστανόχρωμη. Υπάρχουν περιοχές όπου υπάρχει μόνο ασβέστιο, μόνο πυρίτιο ή μόνο χαλκός και περιοχές όπου συνυπάρχουν ασβέστιο και πυρίτιο ή πυρίτιο και χαλκός. Στα σημεία όπου συνυπάρχουν ασβέστιο και πυρίτιο η αναλογία σε ασβέστιο είναι πολύ μεγαλύτερη. Ο σίδηρος είναι ελάχιστος και δεν εμφανίζει κατανομή σε αντίθεση με τις καστανόχρωμες περιοχές (εικ. 13-17).

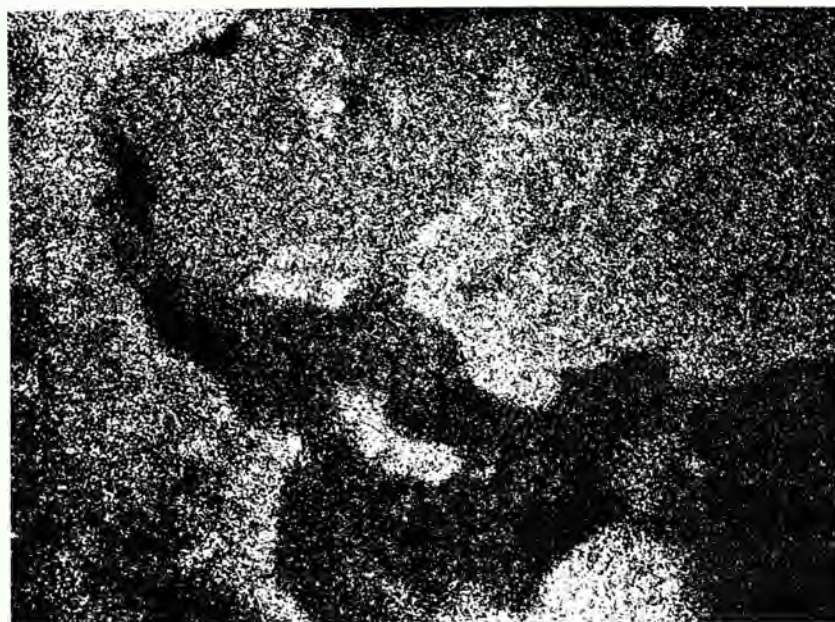
Εικ. 13. BEI-COMPO φωτογραφία αποτυχημένου μπλε χρώματος (πράσινη περιοχή) (200X).

Εικ. 14. BEI-COMPO φωτογραφία αποτυχημένου μπλε χρώματος (πράσινη περιοχή) (480X).

Εικ. 15. Φωτογραφία μικροανάλυσης με ακτίνες X ως προς ασβέστιο (Ca, 480X, 6) στην ίδια περιοχή που απεικονίζεται στην εικ. 14.

Εικ. 16. Φωτογραφία μικροανάλυσης με ακτίνες X ως προς πυρίτιο (Si, 480X, 6) στην ίδια περιοχή που απεικονίζεται στις εικ. 14 και 15.

Εικ. 17. Φωτογραφία μικροανάλυσης με ακτίνες X ως προς χαλκό (Cu, 480X, 4) στην ίδια περιοχή που απεικονίζεται στις εικ. 14, 15 και 16.

Προσπάθειες εργαστηριακής παρασκευής αιγυπτιακού μπλέ

Ακολούθησαν κάποιες προσπάθειες για αναπαραγωγή του αιγυπτιακού μπλε δοκιμάζοντας διάφορες αναλογίες πρώτων υλών και διάφορες συνθήκες ψησίματος.

Κατ' αρχήν χρησιμοποιήθηκαν τα εξής υλικά: θαλασσινή άμμος κοσκινισμένη με απλά σκεύη και λειοτριβημένη σε γουδί από αχάτη, λειοτριβημένη κιμωλία, ανθρακικό νάτριο (χημικά καθαρό) και ρινίσματα χαλκού μεγάλων σχετικά διαστάσεων. Σε ορισμένες δοκιμές προστέθηκε και οξείδιο του σιδήρου σε διάφορα ποσοστά. Δοκιμάστη-

καν διάφορες αναλογίες από τα παραπάνω υλικά και διάφορες θερμοκρασίες ψησίματος. Τα αποτελέσματα ήταν αρνητικά. Από τις προσπάθειες αναπαραγωγής, που είχαν αρνητικά αποτελέσματα, προκύπτει ότι σε αποτυχία της αντίδρασης μπορεί να οδηγήσουν οι ακόλουθοι παράγοντες:

- α) Μεγάλο μέγεθος κόκκων άμμου και ρινισμάτων χαλκού.
- β) Μεγάλη περιεκτικότητα του αρχικού μείγματος σε οξείδιο του σιδήρου.
- γ) Χαμηλότερες θερμοκρασίες από 850°C.
- δ) Μεγάλη περιεκτικότητα του αρχικού μείγματος σε οξείδιο του ασβεστίου ως προς οξείδιο του πυριτίου.

Οι δύο τελευταίοι παράγοντες μερικές

φορές οδηγούν στο σχηματισμό πράσινης ουσίας.

Επισημαίνεται ότι μέχρι στιγμής δεν ήταν δυνατή η αναπαραγωγή σφαιριδίων ανεπιτυχούς χρώματος που να περιέχουν πράσινες και καστανόχρωμες περιοχές (ανάλογες με αυτές των δειγμάτων από την Κω).

Στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε silica πολύ λεπτής κοκκομετρίας (Degussa, TK 900) και ρινίσματα χαλκού πολύ μικρών διαστάσεων με τις εξής αναλογίες: 20 μέρη διοξειδίου του πυριτίου, 15 μέρη ανθρακικό νάτριο, 3 μέρη σκόνης χαλκού και 7,5 μέρη κιμωλίας. Το μείγμα αναδεύτηκε πολύ καλά με την απαιτούμενη ποσότητα νερού, «πλάσθηκε» σε μικρές μπάλλες (κατά την περιγραφή του Βιτρούβιου) και ψήθηκε επί 5 ώρες σε θερμοκρασία 850°C.

Το αποτέλεσμα ήταν αιγυπτιακό μπλε σχετικά ανοιχτόχρωμο (αυτό δικαιολογείται από την πολύ μικρή κοκκομετρία της silica που χρησιμοποιήθηκε). Η ταυτοποίηση έγινε με περίθλαση ακτίνων Χ. Παρατήρηση με το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο έδειξε εξαιρετικά λεπτή υφή.

Τα πειράματα αυτά βρίσκονται σε εξέλιξη. Στόχος είναι να παραχθούν διάφορα δείγματα επιτυχημένου αιγυπτιακού μπλε που να έχουν παραχθεί με διαφορετικές συνθήκες και να συγκριθεί η μικροδομή τους καθώς και άλλες ιδιότητές τους (σκληρότητα κλπ.) με αυτές των δειγμάτων από την Κω και από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Επίσης θα γίνει περαιτέρω διερεύνηση των παραγόντων που οδηγούν στην αποτυχία της αντίδρασης.

Συμπεράσματα

Τα μπλε σφαιρίδια από την ανασκαφή στο οικόπεδο Δάμτσα είναι αιγυπτιακό μπλε. Στα δείγματα, όπως προκύπτει από τη χημική τους ανάλυση υπάρχει σημαντική περίσσεια οξειδίου του πυριτίου, ενώ η περιεκτικότητα σε οξείδιο του ασβεστίου εμφανίζεται ελαφρά μειωμένη. Τα δείγματα είναι πλούσια σε αλκάλια, όπως και η πλειονότητα των ρωμαϊκών δειγμάτων. Η εξέτασή τους με το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο έδειξε ότι είναι χονδροειδούς υφής (γεγονός που υποδηλώνει ένα και μόνον ψήσιμο και σχετικά μεγάλο μέγεθος κόκκων άμμου).

Στα αποτυχημένα δείγματα διακρίνονται κυρίως δύο περιοχές: κάποιες πράσινες όπου ανιχνεύθηκαν χαλαζίας, χριστοβαλίτης και βολλαστονίτης (αυτή η πράσινη μάζα πρέπει να χρησιμοποιόταν σαν πράσινο υάλωμα) και κάποιες καστανόχρωμες, όπου εκτός από χαλαζία και χριστοβαλίτη ανιχνεύθηκε και αιγυπτιακό μπλε (είχε αρχίσει ο σχηματισμός του). Στις τελευταίες περιοχές στην περιφέρεια των συσσωματωμάτων υπάρχει, όπως έδειξε η ηλεκτρονική μικροσκοπία σε συνδυασμό με μικροανάλυση, σημαντικά αυξημένη περιεκτικότητα σε σίδηρο (που συνυπάρχει με τον χαλκό).

Από προσπάθειες σύνθεσης στο εργαστήριό μας επιτυχημένου αιγυπτιακού μπλε και μη έγιναν αρκετά σαφείς ορισμένοι παράγοντες, που καθορίζουν την πορεία της αντίδρασης, όπως το μέγεθος των κόκκων των πρώτων υλών, η θερμοκρασία και η περιεκτικότητα σε οξείδιο του σιδήρου.

BIBΛIOΓPAΦIA

1. S. Augusti, *I Colori Pompeiani*, 2, σ. 267.
2. F. Fouqué, *Bull. Soc. de Mines de France*, 1884, 12, σ. 36-37.
3. A. Pabst, *Acta Crystallogr.*, 1959, 12, σ. 733-139.
4. F. Mazzi, A. Pabst, *Am. Mineral.*, 1962, 47, σ. 409-411.
5. A.P. Laurie, W.F.P. McLintock, F.D. Miles, *Proc. Roy. Soc.*, 1914, A89, σ. 418-429.
6. W.T. Chase, *Science and Archaeology*; Brill,

R.T., Ed.; MIT Press: Cambridge, Mass. 1971, σ. 80-90.

7. D. Ullrich, *Diploma Thesis, Freien Universität, Berlin* 1979.
8. M.S. Tite-M. Bimson-N.D. Meeks, *Rev. d'Archéométrie*, 1981, σ. 296-301.
9. M.S. Tite-M. Bimson-M.R. Cowell, *Archaeological Chemistry*, 1984, σ. 215-242.
10. Vitruvius, *The ten books on Architecture*, 7, 11.
11. W. Noll-K. Hangst-N. *Jahrbuch f. Mineralogie, Mh* 1975, H. 12, σ. 529-540.

WORKSHOP FOR THE MANUFACTURE OF PIGMENTS IN THE ANCIENT AGORA OF KOS

A. THE EXCAVATION

CH. KANTZIA

The remains of a late Hellenistic workshop for the preparation of pigments, using metals as the raw materials, were discovered in 1987 in a room on the east side of the Hellenistic Agora on Cos. The south part of the Agora has been recently excavated in the building plot belonging to the Damsas brothers in Vyronos, Meropidos and Peisandrou Streets in the town of Kos. Along a low wall the remains were found of three hearths and a collapsed kiln made of clay bricks. The large quantify of «tubed» litharge (some 50 rods) and the many lumps of smelted lead, chiefly in the shape of drops, that were found in the area of the kiln, lead to the supposition that the kiln was used for the reduction of litharge and the production of lead.

The main product of the workshop was Egyptian blue (Pompeianum or Vestorium blue), of which a considerable quantity was found in the form of small balls the size of a walnut among the remains of intense burning in the west hearth. Pine branches and cones had been used as fuel in ths hearth, where some 90 pellets of Egyptian blue were found.

Egyptian blue, a combination of copper, silicon, lime and oxygen ($\text{CuCaSi}_4\text{O}_{10}$), known as blue frit, is a synthetic pigment that was probably invented in Egypt at the beginning of the 3rd millennium BC and was used in the Mediterranean in antiquity, chiefly for frescopainting. It is produced by heating a mixture of siliceous sand, copper, carbonate of

lime and nitric salts to a temperature of 840°C. Vitruvius (VII. 11) describes the method of established by Vestorius at Puteoli in Italy. A considerable amount of Egyptian blue in the form of pellets and powder that was found at Pompeii is thought to have been imported from

Puteoli.

In the Kos workshop, which is perhaps the only one of its kind hitherto known other colouring substances were also found in smaller quantities: red, brown, purple, yellow and pink pigments.

B. THE CHEMICAL STUDY

K. KOUZELI

In this study the chemical composition and microstructure of samples of Egyptian blue from the excavation in the Damtsas building-plot on Kos are examined, as well as samples of the by-products from its preparation. The techniques chiefly used were atomic absorption spectroscopy, X-ray diffraction spectroscopy, electron microscopy and microprobe analysis. The samples of successfully made Egyptian blue have a significant excess of silica and are rich in alkalis. Their calcium oxide content appears to be rather low. In the samples of

unsuccessful Egyptian blue some green areas were observed in which quartz, cristobalite and wollastonite were detected, and some dark areas in which, apart from quartz and cristobalite, the formation of Egyptian blue had also begun.

Production of Egyptian blue was also carried out in the laboratory and yielded some conclusions about the factors that may determine the course of the reaction (grain size of the raw materials, temperature, iron oxide content).

ERRATA

ΑΑΑ ΧΙΧ (1986), σ. 99-113 (άρθρο της Ευαγγ. Αναπλιώτου).

Σωστή απόδοση των εικ. 1, 5 και 8 οι οποίες αποδόθηκαν λάθος στην εκτύπωση, με προσθήκη της εικ. 10 που παραλείφθηκε.

Εικ. 1. Μιχαήλ Δαμασκηνού. Η εικόνα των Τριών Ιεραρχών στην αρχή της εργασίας.

Εικ. 5. Εικόνα Τριών Ιεραρχών. Λεπτομέρεια στην περιοχή της υπογραφής με τις επιζωγραφήσεις (φωτογράφιση με ultra violet).

Εικ. 8. Η εικόνα των Τριών Ιεραρχών κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Εικ. 10. Η εικόνα των Τριών Ιεραρχών μετά τη συντήρηση.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

- Αρχαιολογικόν Δελτίον 39 (1984), Μελέτες
Αρχαιολογικόν Δελτίον 40 (1985), Μελέτες-Χρονικά
Αρχαιολογικόν Δελτίον 41 (1986), Χρονικά
Ι. Βοκοτοπούλου, Ταφικοί τύμβοι της Αίνειας
Αλ. Μάντης, Προβλήματα εικονογραφίας των ιερειών και των ιερέων στην αρχαία τέχνη
Παν. Φάκλαρης, Αρχαία Κυνουρία
Αρχαιολογικοί οδηγοί: Ελευσίς, Ραμνούς Αρχαία Κέρκυρα, Τα μνημεία των Πρεσπών (ελλην., αγγλ.)
Ιστορικός Χάρτης του κέντρου της Αθήνας (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ., ιταλ., ισπαν.)

ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΗ

- Αρχαιολογικόν Δελτίον 41 (1986), Μελέτες
Αρχαιολογικόν Δελτίον 42 (1987), Χρονικά Β1-Β2
Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Πρωτοϊστορική Θάσος, τόμοι 3
Αν. Τούρτα, Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι
Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη
Ευφρόσυνον, τιμητικός τόμος στον Μανόλη Χατζηδάκη, τόμοι 2
Ι. Στεριώπη, Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου
Gl. Weinberg, Selected Glass Vessels in the National Archaeological Museum
Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Τραπεζοφόρα με κλασική διακόσμηση

